

БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ
ЭЛ АРАЛЫК КУВЕЙТ УНИВЕРСИТЕТИНИН
ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

1 (28), 2019

Редакция айрым макалаларды кеңири талкуулоо максатында жарыялайт. Автордун көз карашы менен дал келбей калышы мүмкүн.

Журналга жарыяланган материалдар Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялоо комиссиясы тарабынан илимий макала катары кабыл алынат.

Журнал Кыргыз Республикасынын Адилет министрлигинде катталган, каттоо күбөлүгү №642.

Журналдагы макаланы пайдаланууда журналга шилтеме берүү зарыл.

Журнал Кыргыз Республикасына жана КМШ өлкөлөрүнө таратылат.

Редакция может публиковать отдельные статьи полемического характера, и её точка зрения может не совпадать с позицией авторов.

Материалы, опубликованные в журнале, признаются НАК Кыргызской Республики в качестве научной статьи.

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции КР, свидетельство о регистрации № 642.

Ссылка на журнал при печати материала обязательна.

Журнал распространяется в Кыргызской Республике и в странах СНГ.

ISSN 1694-5468

Дареги: Бишкек шаары, Эл акыны Эсенгул Ибраев көчөсү, 6^а

Тел.: 337381, 337368.

© Эл аралык Кувейт университети,
2019

Башкы редактор:

ОРМУШЕВ А.С. – тарых илимдеринин доктору, Эл аралык Кувейт университетинин ректору, профессор

Башкы редактордун орун басары:

БАБАЕВ Д.Б. – педагогика илимдеринин доктору, профессор

.....

Редакциялык кеңештин мүчөлөрү:

БАЙСЕРКЕЕВ А.Э. – педагогика илимдеринин доктору, профессор

АЛИ АЛЬ АБДУ - Ph доктор

ИДИНОВ К. – экономика илимдеринин доктору, профессор.

УСУБАЛИЕВ Б.Ш. – филология илимдеринин доктору, профессор.

ШАХААТА АБДУРАЗИК АБУ-ШУУША – Ph доктор, профессор

КАРЫНОВ Ч.К. – профессор

КАРМЫШАКОВА З.С. – профессор

Жооптуу илимий катчы:

ЖАМАЛБЕКОВА Г.А. – доцент

МАЗМУНУ

<i>Ормушев А.С., Ихаб аш-Шаркавий.</i> Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын дипломатиялык мамилелеринин тарыхы.....	4
<i>Мохамед Хажжаж Мохамед.</i> Использование современных технологий в учебно-воспитательном процессе школы	11
<i>Ибраев М.</i> Кыргызстандагы диний окуу жайлар	15
<i>Бабаев Д.Б., Казанбаева К.А.</i> Формирование профессиональной компетентности педагогов дошкольных образовательных организаций.....	20
<i>Байсеркеев А.Э.</i> Долбоорлоп окутуу процессинде студенттердин билгичтиктерин аныктоо.....	23
<i>Усубалиев Б.Ш., Ток Невзат.</i> Кыргыз жана түрк тилиндеги жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштарын салыштыруу	27
<i>Кармышакова З.С.</i> Нормы произношения и ударения в современном русском литературном языке.....	30
<i>Бешкемпирова А.И.</i> Кыргыз жана тофа тилиндеги жалпылыктар жана айырмачылыктар.....	33
<i>Сарыбаева С.А.</i> Баткен гидронимиясынын иран катмарына лексика-семантикалык анализ	40
<i>Нестеренко Т.П.</i> Морфологическое и лексическое выражение грамматических категорий в семитских языках.....	42
<i>Син Е.Е.</i> О математической грамотности будущих абитуриентов	46
<i>Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С.</i> Тест как самостоятельная работа учащихся в процессе обучения математике	50
<i>Картанова А.Дж., Сулайманова С.М., Чекиров К.М.</i> Компьютерное моделирование и анализ течения сжимаемого газа в канале переменного сечения	52
<i>Алымбаев А. Т., Жакыпбек к. Д.</i> Логарифмалык функциянын маанисин болжолдуу табуу ыкмалары	58
<i>Сапаралиев Т.Н., Замирбек к. А.</i> Тенденции экономического развития Кыргызской Республики на современном этапе.....	61
<i>Карынов Ч.К.</i> Особенности правового регулирования трудовых отношений работников-мигрантов	69

<i>Фараджиев М.А.</i> Некоторые вопросы предупреждения экспертных ошибок при производстве судебно-почерковедческой экспертизы	73
<i>Босумбаева Ч.Дж.</i> О проблемах обеспечения информационной безопасности личности	78
<i>Турдумамбетов А.Ш., Султакеев И.Т.</i> Роль Организации Объединенных Наций в современных межгосударственных отношениях	82
<i>Тилекбаева Т.</i> Көчмөн кыргыз элинин сөз кудурети – ак бата	90
<i>Аскарбек кызы З.</i> Улуттук каада-салттардын социалдык - психологиялык функциялары.....	93
<i>Буудайчиев Б.Д.</i> Творческий путь С. Осмоналиева	97
<i>Егимбаева С.К.</i> Улут көйгөйү кыргыз поэмаларында	101
<i>Жамалбекова Г.А.</i> Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты	109
<i>Апышева М.Т., Абдырасулова Э.Н.</i> Ч.айтматовдун “Жамийла” повести К.Асаналиевдин изилдөөсүндө	112
<i>Абдыжапар кызы Н.</i> Учурдагы басма сөз жана редактордун ролу	117
<i>Алымбекова Д.З.</i> Эсенгул Ибраевдин публицистикалык чыгармаларындагы таалим-тарбия маселелери.....	121
<i>Алтынбек к. А.</i> М.Тентимиевдин көркөм публицистикасы (Ч.Айтматов тууралуу).....	124
<i>Бактыбек к. Ж.</i> Журналистиканын социалдык ролу жана анын функциясы	131
<i>Масымканова Ж.М.</i> Улуттук баалуулуктардын маассалык маалымат каражаттарында чагылдырылышы.....	136
<i>Жалил кызы А.</i> Өмүрүн рухий мураска арнаган инсан.....	140

Ормушев А.С.,
Эл аралык Кувейт
университети,
тарых илимдеринин доктору

Ихаб аш-Шаркавий,
К.Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университетинин,
аспирант

Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын дипломатиялык мамилелеринин тарыхы

Макалада Кыргыз Республикасы менен Египет Республикасынын дипломатиялык мамилелеринин тарыхы илимий иликтөөгө алынат. Эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык мамилелердин өнүгүү багытындагы жетишкендиктер менен кемчиликтери терең анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, мамиле, дипломатия, келишим, расмий иш сапар, расмий жолугушуу.

Кыргыз Республикасынын өз алдынча эгемендүү мамлекет болуп түзүлгөн күндөн баштап көптөгөн чет өлкөдөгү мамлекеттер Кыргызстандын өз алдынчалыгын тааныган. Ошолордун ичинен Египет Араб Республикасы дагы 1991-жылдын 24-декабрында Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн таанып, ал эми 1992-жылдын 9-январында эки мамлекеттин ортосунда дипломатиялык мамиле түзүлгөн [1].

Кыргыз Республикасынын Египет Араб Республикасына жасалган биринчи расмий сапары 1997-жылы февраль айында ошол мезгилдеги Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министри Р.И.Отунбаеванын [2] жетекчилиги менен ишкен ашкан. Бул алгачкы расмий сапар жогорку деңгээлде өтүү менен жемиштүү аяктаган. Анткени Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министри Р.И.Отунбаева Египет Араб Республикасынын Президенти Х.Мубарак, Тышкы иштер министри Амир Мусо, Айыл чарба министри жана Энергетика министри менен жолугуп эки тараптуу иш алып баруу жөнүндө алгачкы макулдашууларды жүргүзгөн. Айрыкча, техникалык жардам берүү фондусунун жетекчиси менен Р.И.Отунбаева кол койгон келишимде: экономика, медицина, коопсуздукту сактоо, дипломатиялык кызматты аткаруу, туризм жана айыл чарба тармагында иштеген кызматкерлерди Каир шаарында эки жумалык, бир айлык курстардан өткөрүү аларга ар тараптуу жардамдарды берүүнү мындан ары да өнүктүрүү каралган [3].

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министри Р.И.Отунбаеванын Каир университетинин жетекчилери менен жолугушуп Каир университетинде [4] кыргыз студенттеринин билим алуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө сүйлөшүүлөр жүргүзгөн. Бирок, тилекке каршы, мамлекеттик деңгээлде билим берүү

¹ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министирлигинин өздүк архиви. 1992-жылдагы отчету.

² Р.И.Отунбаева – 1950-жылы туулган. 1972-жылы М.В.Ломоносов атындагы Москванын Мамлекеттик университетинин философия бөлүмүн бүтүргөн. 1975-1981-жж. Кыргыз Мамлекеттик университетте окутуучу, кафедра башчысы болуп иштеген. 1981-жылдан баштап Советтик-партиялык кызматтарда эмгектенген. 1991-2010-жж. Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министри, Улуу Британия мамлекетинде элчи, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде депутат болгон. 2010-2011-жж. Кыргыз Республикасынын Президенти болуп дайындалган.

³ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министирлигинин архиви. 1997-жылдагы отчету.

⁴ Интернет булактан. Каир университети 1908-жылы менчик окуу жайы катары ачылып, кийин 1925-жылы улутташтырылган. Жүз жылдан ашык тарыхы бар эл аралык абройлуу бул университеттен дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн келип билим алышат. Өз учурунда бул окуу жайдан Жак Ширак, Нельсон Мандела жана башка белгилүү саясатчылар бүтүрп чыгышкан.

багытында эки тараптуу келишим түзүлгөн эмес. Баарынан өкүнүчтүүсү Казакстан жана Кыргыз Республикалары үчүн студенттердин билим алуусуна жылына 10 орун берилсе, анын көпчүлүк орунун Казак Республикасы пайдаланган. Мунун башкы себеби Кыргыз Республикасынын өкмөтү, Тышкы иштер министрлиги жана Билим берүү жана илим министрлигинин чечкинсиздигенде болгон. Анткени, Египет Араб Республикасынын Казакстан, Кыргызстан боюнча элчилигинин офиси Алма-Ата шаарында (кийин Астана шаарында) орун алган. Ошондуктан Казакстандын билим министрлиги Каир университетине бөлүнгөн 10 орунду өз кызыкчылыктарын үчүн пайдаланган.

Кийинчерээк, 1997-2000-жылдары Египет Араб Республикасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы А.Матубраимов, Кыргыз Республикасынын Дин иштер боюнча агентствосунун директору Э.Каптагаев, “Кыргызалтын” корпорациясынын директору Д.Сарыгулов расмий иш сапарлары менен барышып, тиешелүү мамлекеттик жетекчилер менен жолугушууларды өткөрүшүп, эки тараптуу кызматташуу жөнүндө макулдашышкан [1].

Мамлекеттик деңгээлдеги кийинки жолугушуу 2004-жылы 21-сентябрында Алматы шаарындагы Египет Араб Республикасынын туруктуу жана ыйгарымдуу элчиси Абдель Магмудд Эль Хашаби ошол мезгилдеги Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевге ишеним грамотасын тапшыруу менен Кыргыз мамлекетинде да Египеттин элчиси катары иш жүргүзүүгө уруксат алган.

2005-жылдын март айында Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министринин орун басары Изаад Саада Кыргыз мамлекетин иш сапары менен келген. Эки мамлекеттин ортосундагы экономикалык жана маданий байланышты өнүктүрүү маселеси боюнча Изаад Саада Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министри А.Айтматов, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министри Р.Раимбердиев, Кыргыз Республикасынын Өнөр жай, соода жана экономика өнүктүрүү министри А.Муралиев, Кыргыз Республикасынын муфтийи М.Жуманов, Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министри жана маданиятты өнүктүрүү комиссиясынын башкармасы менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн [2].

Бул жолугушууларда маданият, илим, билим берүү жана ислам дини багытындагы байланышты өнүктүрүү маселелери боюнча келечекте мамлекеттик деңгээлдеги эки тараптуу келишимдерди даярдоого өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министринин орун басары Изаад Саада Бишкек шаарындагы Эл аралык Кыргыз-Кувейт университетинде болуп, кыргызстандык студенттердин араб тилин, адабиятын, тарыхын, маданиятын окуп үйрөнүүдөгү жетишкендиктери менен таанышкан [3]. Бирок тилекке каршы, Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министринин орун басары Изаад Сааданын иш сапарында макулдашылган эки тараптуу кызматташуулардын ичинен Каир шаарына кыска мөөнөттүү курстарга адистерди жөнөтүү, Аль-Азхар университетинде студенттерди кабыл алуу жана диний багыттагы конференцияларга катышуу маселелери гана иш жүзүнө ашкан.

2008-жылдын январь айында Республикасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасынын орун басары Ч.Баекова жана депутат Б.Бешимов Каир шаарында өткөрүлгөн Ислам конференциясына [4] мүчө мамлекеттердин Парламенттер аралык биримдигинин кезектеги 5-сессиясынын конференциясына

¹ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин архиви. 2000-жыл.

² Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин архиви. 2005-жыл.

³ Кыргыз Кувейт университетинин архиви.

⁴ Ислам конференциясы – ислам мамлекеттеринин эл аралык уюму. 1969-жылдын сентябрь айында Марокконун борбор шаары Рабатта 22 ислам өлкөлөрүнүн мамлекет башчылары катышкан форумда негизделген. Кыргыз Республикасы бул уюмга 1992-жылдын 1-декабрынан бери мүчө.

катышышкан. Бул эл аралык жыйында мусулман мамлекеттеринин Парламенттер аралык биримдигинин Генералдык секретарынын аткарган иштери боюнча билдирүүсү, ошондой эле бир нече комиттердин саясий, экономикалык маселелери боюнча сунушталган долбоорлорун талкуулоо өткөрүлгөн. Өзгөчө адам укугун коргоо, жаратылышты сактоо, аялдар маселеси, социалдык жана маданий багыттагы бир нече долбоорлорду иш жүзүнө ашыруу боюнча алдын ала макулдашуу жүргүзүлгөн. Аталган жыйында белгилүү укук таанычуу, коомдук ишмер Ч.Баева адам укугун коргоо жана аялдар маселеси боюнча өз сунуштарын ортого салган [1].

2008-жылдын 20-22-апрелинде Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министринин орун басары Сафи Ибрагим Амин, Египет Араб Республикасынын Казакстандагы жана Кыргызстандагы туруктуу жана ыйгарымдуу элчиси Абдель Магмудд Эль Хабаша Кыргызстандагы бир топ министрликтер менен расмий жолугушуну өткөрүшкөн. Алсак, Кыргыз Республикасынын маданият жана маалымат министри С.Раев, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Дин ишери боюнча мамлекеттик агентствосунун директору Каныбек Осмоналиев менен болгон жолугушууда маданият, илим, билим жана дин иштери боюнча кеңири пикир алышкан. Айрыкча Ислам диний багытындагы Каирдеги Аль-Азхар университетинде билим алып жаткан жаштардын кээ бир көйгөйлүү маселелерин чечүүгө жардам берүү жана дин багытында мыйзамдуу иш алып баруу максатында тажрыйба алмашууну макулдашышкан [2].

Ошондой эле, Саби Ибрахим Амин жана элчи Абдель Магмудд Эль Хавваш Кувейт мамлекетинин колдосу менен түзүлгөн Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин (мурдагы Кыргыз-Кувейт университети) чоң залында студентте жана окутуучу-профессорлор жамааты менен жолугушуп, араб тилин окутуунун алдыңкы ыкмаларын үйрөтүү жаатында тажрыйба алмашуу боюнча макулдашууларды жүргүзгөн.

Кыргыз Республикасынын Сауд Аравиядагы толук жана ыйгарымдуу элчиси Жусуп Шарипов 2009-жылы Египет Араб Республикасында дагы элчиликтин милдетин аткаруу укугуна ээ болуу ишеним грамотасын президент Хосни Мубаракка тапшырган.

2009-жылы Египет Араб Республикасынын Казакстандагы жана Кыргызстандагы жаңы элчиси Абдулла Омар-Ахмед Аларози Кыргыз Республикасынын мурдагы президенти К.Бакиевге ишеним грамотасын тапшырып, бир нече министирликтер менен жолугушуп, Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин иштери менен да кеңири таанышкан.

Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын ортосундагы 1992-жылдан бери түзүлгөн дипломатиялык мамилени илими жактан иликтей келгенде, бул эки мамлекеттин саясий, экономикалык жана маданий байланыштарынын өнүгүүсү өтө жай маанайда жырып жаткандыгы байкалат. Өзгөчө белгилеп кете турган негизги маселе – бул эки мамлекеттердин президенттребинин ортосунда бир дагы жолу жогорку деңгээлдеги расмий жолугушуунун болбогондугу. Мамлекеттер аралык дипломатиялык мамилелер эки өлкөнүн Тышкы иштер министринин расмий иш сапарлары менен гана чектелип, кээ бир мамлекеттик мекемелер, окуу-жайлардын ортосунда түзүлгөн эки тараптуу кызматташуу боюнча келишимдердин негизинде байланыштар түзүлгөн.

Айрыкча бул эки мамлекеттин ортосунда түзүлгөн билим берүү багытындагы байланыштын жылдан жылга акырындап болсо дагы өсүп-өнүгүп бара жаткандыгы байкалат. Бул тармактагы байланыш тээ 1950-жылдардын аягында эле башталганын тарых барактары айгинелеп турат. Египет Араб Республикасынын мурдагы

¹ Восток и Запад – дело тонкое, Египетские встречи. // Вечерний Бишкек, 2008, 8-февраля.

² // Слово Кыргызстана, 2008, 30-января. // Слово Кыргызстана, 2008, 8-февраля.

президенти Хосни Мубарак [1] Токмоктогу жана Фрунзедеги аскердик учкучтарды даярдоочу окуу- жайда 1957-1958-жылдары билим алып, ал эми 19-64-1965-жылдары Москвадагы М.В.Фрунзе атындагы аскердик Академиясында, аскердик учкучтарды даярдоочу окуу жайда билимин билимин өркүндөткөн. Ошол мезгилде египеттик учкуч Хосни Мубаракка аскердик учкучтардын аба согушуудагы техникалык сырларын үйрөткөн Токмоктук инструктор Спартак Никитич Загребельник жана учкуч үйрөтүүчү Леонид Иванович Туркиндер ИЛ-28, ТУ-16 согуш самолетторунда аскердик учуу өнөрүн өркүндөтүүдө анын жөндөмдүүлүгүн мактап эскеришет [2]. Бирок майор Хосни Мубарактын куратору капитан Валентин Николаевич Смирнов бүгүнкү күндө Россиянын Энгельс шаарында жашайт. Андыктан Хосни Мубарактын аскердик учкучтарды үйрөтүүчү окуу жайдагы окуудагы жетишкендиктери, анын мүнөзү жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүнчүлүк болгон жок.

1992-жылы Египет Араб Республикасы менен дипломатиялык байланышты түзүүдө эң биринчилерден болуп билим берүү багытындагы ишти баштагандыгын тарыхый булактар тастыктайт. Алсак, 1992-жылдан бери Кувейт фондусунун жетекчиси миллионер Абдулазиз Аль-Баптиндие демилгеси жана колдоосу менен Каирдеги Аль-Азхар университетинде Кыргызстандан жылына 15 улан-кызды окутууга атайын орун (квота) бөлдүрүп берген. Алар бекер жатакана жана тамак аш, окуу куралдары менен камсыздандырылган. Университетти бүтүрүүчүлөр араб тилин жана ыйык куранды терең өздөштүрүп чыгышат.

Азыркы мезгилде Кыргызстандан барган 200дөн ашык студент Аль-Азхар университетинде Абдулазиз Аль Баптиндин толук каржылоосу менен билим алууда. Каирдеги бул университеттин шарият факультетин ийгиликтүү бүтүргөн Абдышүкүр Нарматов Бишкектеги Хазрети Умар атындагы ислам институтунун ректорлук кызматты аткарууда. Ал эми Аль-Азхар университетинин шарият факультетин бүтүргөн Абдулатиф Жумабаев бүгүнкү күндө Сауд Арабия мамлекетинде Кыргыз Республикасынын атайын жана туруктуу элчиси болуп эмгектенүүдө.

Университеттин алдындагы даярдоо институтунан окушкан Момуналиев Абдыкадыр, Ибраев Мамбетасан, Арсен уулу Толкунбек, Каров Курбан, Бурханов Рустам, Абы уулу Дауд, Оргочоров Эрнист, Ибраев Марс, Койлубаев Жыргалбектер Кыргызстандагы ар кыл окуу жайларында эмгектенип жатышат [3]. Алардын көпчүлүгү бир нече тилдерди эркин өздөштүргөн, бүгүнкү күндүн саясатын жетик түшүнгөн жаш адистер. Каир шаарында билим алууга барган жаштардын кээ бирөөлөрү Аль-Азхар университетин бүткөндөн кийин ал жерде калып, ар кесипте эмгектенишүүдө.

Алар Каир шаарында окуган жана иштеген кыргызстандык жаштардын “Боорукер” аттуу коомун түзүп, улуттук каада-салтты алыскы Мисир аймагында да улантууда.

Каир шаарында жашаган көп жылдардан бери кыргыздардын балдары араб мектептеринде окушуп, араб тилин, адабиятын эң мыкты өздөштүрүүдө. Алсак, Акбаралы Тажиевич Исаевдин тун уулу 2004-жылы Каирде өткөн 13 жашка чейинки жаш балдардын Ыйык Куранды кырааты менен айтуу жарышында бүткүл Египет Араб Республикасы боюнча экинчи орунга татыктуу болуп, ошол учурдагы Президент Хусни

¹ Хосни Мубарак – Египет Араб Республикасынын мурдагы президенти 1928-жылы 4-майда Кафр Аль-Музыльха айылында сот тармагында иштеген. Ал Саид Ибрагим Мубарактын үй-бүлөсүндө туулган. Хосни Мубарак 1947-1949-жылдары согуш академиясын бүтүрүп лейтенант деген наамга ээ болот. 1950-жылы Аскердик академиясын бүтүрөт. 1969-жылы авиациянын генералы наамын алган. 1972-жылы Аскердик аба күчүн жетектеген. 1975-жылы 16-апрельде Араб Египет Республикасынын вице президенти болуп дайындалган. 1981-жылы 6-октябрда Анвар Садатты экстремисттер атып өлтүргөндө Х.Мубарак убактылуу президент болгон. 1981-20__-жылдары президенттик кызматты аткарган.

² Президент Египет наш человек. // Мой город, Токмок, 2006, 1-апреля.

³ Адеп башаты эл аралык коомунун өздүк архивинен алынды. 2005-жыл.

Мубарактын колунан мактоо кагазын жана акчалай сыйлык алган. Ак калпак кийген кичинекей баланы куттуктап жатып Президент Хусни Мубарак кыргызстандык Абдуллага өзү бир кезде Фрунзе, Токмок шаарларында билим алганын сыймыктануу менен айткан. Ошол учурду Каирдин бүт гезиттери басып чыгарышкан [1].

Экөөнүн кол кармашып сүйлөшүп айткан сүрөттү Каир шаарындагы Египет техникалык багыттагы кызматташуу фондусунун жардамы менен Уттук илимдер академиясынын Тарых институтунун археологдору Каир шаарындагы байыркы пирамидаларда археологиялык казууларды жүргүзүүдө тажрыйба алмашуу багытында бир нече жолу атайын теориялык жана практикалык курстарды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. Мисалы, 1997-жылы Улуттук илимдер академиясынын коомдук илимдер боюнча вице-президенти, тарых илимдеринин доктору, академик Владимир Михайлович Плоских, тарых илимдеринин кандидаты, белгилүү илимпоз – археолог Бакыт Аманбаев, тарыхчылар Гуля Жунушалиева, Василий Плоских жана башкалар Каир шаарынын айланасындагы археологиялык казуулар менен жакындан таанышып, көрүнүктүү археологтор менен пикир алышышкан.

Египет Араб Республикасы менен Бишкек шаарындагы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин ортосундагы билим берүү багытындагы байланыштары жыл санап өнүгүүдө. Бул университетте Каир, Александрия шаарларынан келген адис тилчи окутуучулар студенттерге араб тилин мыкты үйрөтүүдө. Алсак, Мухаммед Дилбнажи Шариф Абдель Тавваб, Мухаммед Ашур, Абдул Азим Ахмед Косен Бадрам араб тилинен сабак беришсе, Мажид Саид Абдулла Мухаммед жаш журналисттерге, телеберүүнү монтаждоо, даярдоо, операторлук адистик сырларын үйрөтсө, Абдул-Азим бухгалтердик эсеп боюнча өз милдеттерин абийирдүүлүк менен аткарган. Алардын ичинен Мухаммед Шариф Абдель Тавваб “Жаш балдарды жана өспүрүмдөрдү өткөөл мезгилде тарбиялоонун калыптанышынын жолдору” аттуу илимий иликтөөнү 2006-жылы педагогика тармагынан ийгиликтүү коргоп, педагогика илимдеринин кандидаты деген илимий даражага ээ болгон.

2004-жылы Каир университетинин профессору, араб тилин окутуунун тажрыйбасын үйрөтүүчү мыкты адис доктор Кусни Кандил бир ай бою араб тилин окутуунун ыкмалары, жолдору боюнча жаш окутуучуларга семинар өткөн [2].

2007-жылы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинде Египет Араб Республикасынын борбор шаары Каирден келген көрүнүктүү профессор, доктор Абду аль-Хафиз Саламату Хамиддин студент, магистр жана окутуучу-профессорлор жамаатына “Ислам жана илим” деген темада дарс окуган. Ал өзүнүн баянында азыркы илимий ачылыштар жөнүндө көптөгөн мисалдарды келтирип, илимдердин көп кырдуу бөлүнүштөрү жана алардын турмушта пайдалануу тууралуу кеңири түшүнүк берген. Айрыкча аарылардын бал жыйноо мезгилинде гүлдөрдүн чаңдашуулары, ошондой эле адам баласынын ден-соолугуна чоң зыян алып келе турган микробдор жана алардын функциялары туурасында көптөгөн мисалдарды келтирген. Окумуштуу, илимдеги көптөгөн ачылыштар, 7-кылымда жазылган ыйык Курандын сүрөөлөрүндө берилгенин далилдей алды. Студенттер профессор Абду аль-Хафизге көптөгөн суроолорду берип, ал берилген суроолордун бардыгына далилдүү, илимий жыйынтыктарга таянып, жооп кайтарган [3].

¹ “Жумгурия” Каир (Араб тилинде). 2004. 10-ноябрь.

² Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин өздүк архиви. 2000-2010-жылдары кадрлар бөлүмүнүн отчетунан алынды.

³ Абду аль-Хафиз 1936-жылы Египеттин Каир шаарында туулуп, 1959-жылы агрардык илимдер боюнча адистикке ээ болгон. 1968-жылы агрардык микробиология боюнча доктордук диссертациясын ийгиликтүү жактаган. Ошондой эле жогорку окуу жайларында кафедра башчысы болуп үзүрлүү эмгектенип келген. Ал ондон ашык илимий китептердин автору. “Замзам суусу”, “Ислам”, “Алланын кумуштары”.

Кыргызстандык илимпоздор Каирде өткөн Эл аралык ислам конференцияларына активдүү катышууда. Мисалы, Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин ректору, профессор А.С.Ормушев – ислам иштери боюнча Жогорку Кеңеши тарабынан жылына уюштурулуучу эл аралык илимий-практикалык конференциясынын үч жолку жыйынына катышып, Кыргыз Республикасынын атынан илимий бандама жасаган. Алсак, 2006-жылы Каир шаарында өткөн “Ислам маселелери жана аны жаңы маалымат технологиясы менен чечүүнүн жолдору” аттуу 18-Эл аралык ислам конференциясында, 2007-жылы “Ислам дүйнөсүнүн маселелери жана анын чечилүү шарттары дүйнөлүк глобализациясынын негиздери” деген 19-Эл аралык ислам конференциясына, ошондой эле 2008-жылы өткөн “Ислам коомунда тынчтыкты сактоонун принциптери” аттуу 20-Эл аралык ислам конференциясына катышып, илимий баяндамалар менен чыккан. Айрыкча Каир жана Ай-Шанс университеттеринин жетекчилери менен жолугушуп, студенттерге Кыргызстандын маданияты боюнча дарс окуган.

Бишкек шаарындагы “Тунгуч” [1] театрынын чыгармачыл тобу, Кыргыз Республикасынын эл артисти Жамал Сейдакматованын [2] жетекчилиги менен 1996-жылы Каир шаарында өткөрүлгөн эл аралык жаш театрлардын сынагына катышуусун, Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын ортосундагы маданий байланыштардын башаты катары карасак болот. Бул Эл аралык театр фестивалына “Тунгуч” театры жаш режиссер Нурлан Абдыкадыровдун “Буюккан көч” аттуу спектакль менен барган. Натыйжада “Буюккан көчтүн” тушоосу байыркы Нил дарыясынын жээгиндеги ачык асмандын астындагы театрда кесилген. Бул фестиваль “Тунгуч” театрынын чыгармачыл тобунун чет өлкөдөгү гастролдорунун алгачкысы эле. Бирок ошого карабастан дүйнө жүзүнүн көптөгөн өлкөлөрүнөн келген жаш таланттардын ичинен “Тунгуч” өз өнөрү менен өзгөчө айырмаланып алдыңкы байгеге ээ болгон.

Кыргыз жергесинде египеттиктердин байыркы турмушун кеңири баяндаган спектакль менен концерттер коюлуп, эки мамлекеттин маданий байланышын чыңдоодо өз салымдарын кошууда. Алсак, 2000-жылы Кыргыз улуттук академиялык драма театрында Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу М.Байжиев [3] дүйнөлүк абройлуу драматург Шекспирдин “Антоний жана Клеопатра” аттуу спектаклин кайрадан иштеп, кыргыз тилине которуп, өзү режиссер катары сахнага алып чыккан [4] Египеттин аял падышасы Клеопатранын ролун Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Шайгүл Алсейитова өтө жогорку деңгээлде аткарып, кыргыз көрүүчүлөрүнө байыркы египеттик падышачылык доорду дал өзүндөй реалдуу жана элестүү жеткире алган.

Кыргыз акын-жазуучулары жана журналисттери кыргыз тилине которушуп, кээ бир журналисттер байыркы Мисирге жасаган саякатын гезит бетине чагылдырып, эки

¹ “Тунгуч” театры 1990-жылы мамлекеттик эмес (өзүн-өзү каржылаган Кыргызстандагы эң биринчи менчик театр) чыгармачыл топ катары Жамал Сейдакматова жана Асылбек Өзүбеков тарабынан уюштурулган. Тунгуч театрынын тобу 1997-2004-жылы Колумбия, Башкирия, Казакстан, Германия, Иран, Өзбекстан, Россияда өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүп, кыргыз элинин маданиятын дүйнөлүк деңгээлде тааныштыруу багытында иш алып барууда.

² Жамал Сейдакматова 1939-жылы Ысык-Көл районуна караштуу Темир айылында туулган, кыргыз театрында жана кинолорунда эң мыкты ролдорду жараткандыгы үчүн 1973-жылы Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти, 1976-жылы Кыргыз Республикасынын эл артисти, 1974-жылы Токтогул Сатылганов атындагы Мамлекеттик сыйлыкка, 2001-жылы Эл аралык “Руханият” сыйлыгына, 2002-жылы Эл аралык Ч.Айтматов атындагы сыйлыкка, 2003-жылы Манас орденинин 3-даражасына ээ болгон.

³ Мар Байжиев элге кеңири таанымал драматург, киносценарист, эл жазуучусу, Кыргызстандын маданиятына эмгек сиңирген ишмер.

⁴ Кыргыз Республикасынын маданият жана маалымат министирлигинин архиви. 2000-жылдагы отчеттон.

элдин ортосундагы достук мамилени өнүктүрүүгө өз салымдарын кошууда. Мисалы, 1995-жылы апрель айында Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин астындагы техникалык жардам берүү фондусу тарабынан уюштурулган Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештик өлкөлөрүнүн (СНГ) журналисттеринин 40 күндүк семинарына Кыргызстанда белгилүү драматург, журналист Султан Раев, “Кут билим” гезитинин редактору, “Азаттык” радиостанциясынын кабарчысы Кубат Чекиров, журналисттер Данил Кыштообаев, Тамара Свашевалар катышып келишкен. Журналист Кубат Чекиров байыркы Египеттин тарыхын жана бүгүнкү Каир шаарынын күнүмдүк турмушун чагылдырган макалалары окурмандар арасында өзгөчө кызыгууларды жаратканын белгилеп кетүүгө болот [1].

1994-1995-жылдары Кыргызстандагы мамлекеттик “Пирамида” телестудиясынын чыгармачыл тобу, студиянын ошол кездеги директору Адылбек Бийназаровдун жетектөөсүндө Египет Араб Республикасына атайын чакыруу менен барышкан. “Пирамида” телестудиясынын режиссерлору, операторлору Египеттин көптөгөн шаарларында, айыл-кыштактарында, эс алуу жайларында, жогорку окуу жайларында, завод фабрикаларында болушуп, алардын күнүмдүк жашоо турмушу жөнүндө алгачкы кеңири маалыматты кыргызстандык телекөрүүчүлөргө тартуулашкан. Бул телеберүү бүгүнкү күнгө чейин Египеттеги атактуу эс алуучу жайларды рекламалап, туристтерди байыркы Мисир жергесине чакырып келет. Ал эми, 1996-жылы ноябрь айында Кыргыз телерадио корпорациясынын жаш кызматкерлери: тележурналист Кыдыр Кошалиев, радиожурналист Нурлан Абакировдор 40 күндүк атайын курска барышкан. Египеттин таасирлерин чебер тележурналист Кадыр Кошалиев “Мен көргөн Мисир” аттуу эки бөлүмдөн турган телефильмин кыргыз көрүүчүлөрүнө туртуулаган [2]. Мындай кызыктуу телеберүү жаштарды дүйнөлүк цивилизация менен жакындан таанышууга шарт түзгөн.

Кыргыз Республикасынын сүрөтчүлөрү Египеттин кооз пейзаждары, өзгөчө байыркы Нилдин кооздугун ар түрдүү боектор менен тартышып, Бишкектеги сүрөтчүлөр музейинде көргөзмө ачышкан. Мындай көргөзмөлөр эки элдин ортосундагы маданий байланышты бекемдөөгө өбөлгө түзүүдө. Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын ортосундагы спорт жана туризм багытындагы байланыштар акырындап уланууда. Мисалы, Кыргызстандык ишкер адамдар үй-бүлөсү менен Египеттин курорттук жайларында эс алууга барышууда.

Египет Араб Республикасында түзүлгөн техникалык жардам берүү фондусу тарабынан жылына Кыргыз Республикасынын Тышкы жана ички иштер министрлигинде, Маданият министрлигинде, Саламаттыкты сактоо министрлигинде, Айыл-чарба министрлигинде иштеген жаш адистердин билимин өркүндөтүү боюнча 10 күндүк жана бир айлык атайын курс, семинар, тегерек стол, конференциялар өткөрүлүп келүүдө. 1993-жылдан 2010-жылга чейин жүздөгөн жаш адистер өз билимдерин жогорулатып сертификат алышты [3].

2010-жылдын февраль-март айларында Эл аралык ислам конференциясына Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча агентствосунун директору, физика илимдеринин доктору Каныбек Осмоналиев, Кыргыз Республикасынын мурдагы

¹ Кубат Чекиров - “Кут билим” гезитинин редактору.

² Кыргыз телерадио корпорациясынын архиви. 1997-жылдагы телеберүүнүн программасынан алынды.

³ Египеттик Араб Республикасында түзүлгөн техникалык жардам берүү фонду – Сауд Арабия мамлекети менен АКШ тарабынан атайын уюштурган. Бул фонд негизинен мурдагы СССРдин курамына кирген мамлекеттердин көз карандысыз шериктештигине мүчө болгон (Россия, Украина, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Армения, ...) өлкөлөр менен кызматташуу максатында иш алып барат.

муфтийи Мураталы Жуманов жана анын орун басары Рахматулла Эгембердиев катышып, илимий баяндамалар менен чыгып сүйлөшкөн [1].

Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын ортосундагы байланыштын алкагы улам кеңейип, ар кандай тармакты, багытты кучагына алып бараткандыгы байкалат. Натыйжада, Кыргыз Республикасы менен Египет Араб Республикасынын ортосунда түзүлгөн акыркы жылдардагы саясий, экономикалык жана маданий байланыштарын атайын илимий иликтөөгө алып изилдөө аркылуу эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык мамилелердин өнүгүү багытындагы жетишкендиктер менен кемчиликтерди терең анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Мохамед Хажжжаж Мохамед
директор ШК “ДАВХА”

Использование современных технологий в учебно-воспитательном процессе школы

Макалада “Давха” мектебиндеги окуу-тарбиялоо иштерин жүргүзүүдө заманбап технологияларды пайдалануунун ыкмаларын илимий иликтөөгө алынган.

Түйүндүү сөздөр: мектеп, технология, окуу-тарбиялоо иштери, миссия, көрүү, личность, стратегиялык максат, адаптация.

В данной статье рассматривается опыт использования современных технологий в школе комплексе «Давха», а также изложены использование новых коммуникативных технологий в изучении двух иностранных языков.

Ключевые слова: современные технологии, личностно-ориентированное обучение, формы интеграции учебной и внеучебной деятельности.

В настоящее время наша школа выполняет следующую миссию - формирование личности, способной к самовоспитанию и самообразованию, гуманной и духовно свободной, уважающей себя и других, умеющей адаптироваться в быстроменяющемся мире.

Для реализации данной миссии школа поставила перед педагогическим коллективом *стратегическую цель* - адаптации учебного процесса к индивидуальным особенностям школьников, различному уровню содержания образования путем введения в учебно-воспитательный процесс инновационных методов обучения и воспитания.

В школе все кабинеты оснащены техническими средствами обучения и новейшими учебными материалами.

Школа располагает 2 компьютерными классами, 15 кабинетов оснащены интерактивными комплексами с интерактивной доской, с выходом в систему Интернет по технологии Wi-Fi. В кабинете биологии установлена система для считывания любого рукописного или печатного текста Mimio Capture, в хим-био лаборатории имеется цифровая база видео-химии, актовый зал оснащен современным цифровым оборудованием, имеется цифровое и электронное оборудование для учебного процесса: документ - камеры, цифровые микроскопы, мультимедийные проекторы, система видеоконференции, музыкальные и DVD-центры.

¹ Кыргыз Республикасынын дин иштери боюнча агентствосунун өздүк архиви; Кыргыз Республикасынын муфтийинин өздүк архиви.

Книжный фонд библиотеки составляет 37718 экземпляров, фонд учебников, справочников, хрестоматий 22207 экземпляров. В фонде библиотеки имеется видеотека и медиатека, 93 учебных аудиокассет, 20 слайд - альбомов, создан электронный каталог, что позволяет обеспечить учебный процесс соответствующей информацией.

Обучение в школе «Давха» ведётся на двух языках - на кыргызском и русском. Все занятия проводятся в одну смену.

Педколлектив школы «Давха» в течение последних 3 лет работает над единой методической темой: «Личностно - ориентированное обучение и воспитание на основе применения современных образовательных технологий».

Цель личностно ориентированного образования - создание условий для полноценного развития следующих функций индивидуума:

ученик – главное действующее лицо в личностно-ориентированном обучении всего образовательного процесса. Педагог становится не столько «источником информации» и «контролером», сколько диагностом и помощником в развитии личности ученика. Организация такого учебного процесса предполагает наличие руководства, формула которого вполне может быть взята у М. Монтессори – «помоги мне сделать это самому».

Начальное образование реализуется по модели четырехлетней школы. В одной параллели обучение ведется по программе «Перспективная начальная школа» по системе Занкова.

Цель обучения в начальной школе достижение оптимального общего развития каждого ребенка при сохранении его психического и физического здоровья. Нами поставлена следующая задача обучения – представить обучающимся целостную картину мира средствами науки, литературы, искусства и непосредственного познания.

Дидактические принципы: обучение на высоком уровне трудности с соблюдением меры трудности; ведущая роль теоретических знаний; осознание процесса учения; быстрый темп прохождения учебного материала; целенаправленная и систематическая работа над общим развитием всех учащихся, в том числе и слабых.

- В учебном процессе используются различные формы организации обучения: экскурсии, работа в библиотеке, кружковая работа, проведение конкурсов, викторин, театрализация, живое общение, совместная деятельность в разновозрастных группах и др.

Для обеспечения наибольшей эффективности образовательного процесса, педагоги школы используют в процессе обучения передовые образовательные технологии:

- технологию критического мышления через чтение и письмо
- проектно-исследовательскую деятельность
- использование новых коммуникативных подходов в изучении 2-х иностранных языков.

Обращение к педагогической и психологической наукам помогло соединить воспитание и обучение в единый целостный процесс. Наиболее характерной его чертой является использование различных форм интеграции учебной и внеурочной деятельности. Педагоги школы применяют такие формы проведения занятий, как урок-лекция, конференция, семинар, урок-путешествие, мастер-класс, урок-панорама.

Каждый педагог имеет свой профессиональный подход, является автором уникальных частных методик:

- ролевые и деловые игры на уроках;
- создание и использование диагностических тестов;
- использование информационных технологий в обучении;

- интегративный подход в преподавании гуманитарных предметов;
- театральная педагогика;
- методика развития творческих способностей детей;
- технология продуктивного сотрудничества в обучении и воспитании.

В учебном плане школы в полной мере представлены все образовательные области, что позволяет нам реализовывать:

- модель академической школы;
- модель двуязычного образования;
- профильно-ориентированное образование (10 – 11 кл.);
- модель предпрофильной подготовки (8 – 9 кл.).

В школе существует комплексный план обучения, состоящий из уроков, внеурочных мероприятий и обязательных занятий спортом. Начиная с младших классов, в программу введены такие предметы, как информатика, английский, арабский языки; проходят занятия с дефектологом. Есть музыкальная студия, интеллектуальные клубы, клубы по интересам, спортивные секции. Проводятся регулярные конкурсы, викторины, КВН, ставятся спектакли в современной обработке.

При обучении не только гуманитарным, но и естественным наукам используются авторские программы. Многие из авторов методик и учебников, являющиеся высококвалифицированными педагогами, преподают в «Давхе».

Дети учатся в комфортных условиях, просторных, технически оснащенных классах, где имеется более 50 компьютеров с выходом в ИНТЕРНЕТ. Школа завоевала популярность, благодаря Центру языков. Центр языков оборудован первоклассной европейской аудио-, видеотехникой и компьютерным оборудованием.

Частная школа «Давха» уделяет большое значение углубленному изучению иностранного языка. В школе изучают два иностранных языка. Как правило, основным иностранным языком является английский, вторым – арабский.

Большое внимание уделяем языковой подготовке. Английский язык преподаётся по программе спецшколы. Английский, арабский - с первого класса. Суммарная нагрузка по английскому языку 8 часов в неделю.

Изучение английского языка происходит на основе коммуникативного подхода по современным, апробированным в лучших российских и зарубежных школах учебно-методическим Оксфордским комплексам.

За время обучения учащиеся активно участвуют в городских олимпиадах по английскому языку и приобретают знания на уровне, достаточном для сдачи вступительных экзаменов в самые лучшие вузы столицы.

Дети увлечённо изучают английский язык при помощи комплекта «Английский язык+ говорящая ручка». Говорящая ручка может воссоздавать самые многообразные звуки: речь человека, музыку, голоса животных.

В процессе обучения языковым дисциплинам используется говорящий 12-язычный переводчик. Словарь состоит из более чем 450 тысяч слов и 12 тысяч словосочетаний. Вы также можете услышать свыше 115 тыс. слов и 12 тыс. словосочетаний, которые будут произнесены живым человеческим голосом. Автоматическая проверка орфографии для всех западноевропейских языков позволяет вам набирать слова так, как они звучат в речи и сразу же предлагает альтернативные варианты к неправильно набранным словам. Когда вы задаете поиск китайских, японских или корейских слов, то найденные слова отображаются фонетически, с использованием латинского алфавита и азиатских шрифтов. Незаменимый помощник в деловой поездке или туристическом путешествии.

С 2017-2018 уч. года в школьную программу введено новое учебное пособие "التكلم" - Такаллум, состоящее из 5-и томов. Авторами являются Сабир Машрафи, Суат

Хаули, Абу Увайс Махмуд. Это учебное пособие предназначено для иностранцев, не владеющих арабским языком. Наша школа в данное время пользуется 3-я из них:

- ✓ Начинаящий уровень
- ✓ Элементарный уровень
- ✓ И уровень ниже среднего.

Каждый том имеет 2 книги, это Книга ученика (основная) и Книга упражнений (рабочая тетрадь). В первой книге учащиеся знакомятся с арабским алфавитом, учатся правильно писать и читать обогащают словарный запас. Имеются некоторые языковые выражения, местоимения, мужской и женский род, некоторые обстоятельства места и времени, предлоги, цвета, антонимы, дни недели, времена года и т.д. После усвоения материала переходим к книге Упражнений для закрепления пройденного материала.

Второй том книги- Элементарный уровень имеет 8 глав:

Знакомство, Семья, Учеба, Питание, Время и цены, Каникулы, Мой день, Погода и одежда.

Одна глава состоит из 2-х плавно дополняющих друг друга тем. В начале каждой темы даются новые слова по теме, имеется диалог к ней для чтения и использования новых лексических единиц в речи, грамматическая тема, тексты для чтения и понимания. Сопровождается очень интересными упражнениями для закрепления пройденного материала и аудированием новых слов, диалога и упражнений.

Частная школа «Давха» неоднократно награждалась дипломами и почетными грамотами за высокое качество обучения школьников, успехи в научно-исследовательской работе.

Ученики школы регулярно участвуют в конкурсах и олимпиадах различного уровня и становятся их победителями. Высокий уровень обучения подтвержден также многократными победами учеников школы «Давха» в городских предметных олимпиадах и интеллектуальных конкурсах.

25 одаренных учениц 2 – 11 классов участвовали в Международном конкурсе по русскому языкознанию для школьников "Русский Медвежонок - языкознание для всех". где они показали не только хорошие знания правил, но и общую культуру, логику и размышления. Победители конкурса (18 девочек) в общем зачете были награждены призами.

Ученицы школы являются стабильными лидерами в городских спартакиадах, победителями и призёрами традиционной легкоатлетической спартакиады. Учебное заведение ежегодно проводит городскую спартакиаду по лёгкой атлетике «Королева бега», где разыгрывается комплект наград: переходящие кубки, медали, грамоты, ценные подарки. Спартакиада стала для учащихся не только крупным спортивным мероприятием, но и важным событием для укрепления дружбы между школами.

Главное достижение любой школы — ее выпускники. В «Давхе» существует такое понятие, как «модель выпускника». Идеал — грамотная, высокообразованная, гуманная личность, здоровая и в физическом, и в нравственном отношении. На эту модель ориентируются педагоги, воспитатели и психолог.

В нашей школе существует своего рода «культ хорошего образования». Именно поэтому здесь престижно учиться. В начальной школе обучение ведётся по программе «Перспективная начальная школа» по системе Занкова, в среднем звене ведётся углубленное изучение английского языка.

Отношения в школе построены так, что ученик с самого начала утверждает в мысли: «Хорошо учиться — это престижно», и, если ты, со своей стороны, готов приложить к этому старание, то учителя — со своей стороны — окажут тебе всяческую поддержку, помогут разрешить любую проблему, не считаясь со временем и усилиями.

Литература:

1. Мохамед Хажжаж Мохамед. Школа «Давха» - академия будущего. – Б., 2011. -с. 28.
2. Иманкулова Г. Давха мектебинин алгачкы кадамдары. – Б., 2011. -76

Ибраев М.,

Кыргызстан Ислам университети,
проректор

Кыргызстандагы диний окуу жайлар

Макалада Кыргызстандагы диний окуу жайларындагы билим берүүнүн жетишкендиктери илимий талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: окуу жай, диний окуу жай, медресе, жогорку билим, шакирт, устат.

Орто кылымдан айырмаланып, XIX кылымдарда Түркстан аймагы Ислам дүйнөсүнүн эң артта калган чөлкөмүнө киргенине карабастан, диний жогорку билим булактары соолубай келген. Исламдык билимге суусаган эл үчүн калктан жыйналган каражаттарга Кокон жана Анжиянда медреселер иштеп келген. Айрыкча Самарканд шаарында 18 медресе кызмат берип, алардын арасында «Тилла Каары» жана «Ширдор» аттуу ири эки медресе иштеген.

Түркстан аймагын башкарган Константин Петрович фон Кауфмандан (1818-1882-ж.ж.) мурунку Михаил Григорьевич Черняев (1828-1898-ж.ж.) мусулмандардын муктаждыктарына караган атайын казыларды дайындап, алар колунда бар диндарлардан чогултулган каражаттан медреселерге жардам берип келген.

Орус бийлиги 1890-жылга чейин медреселерге жардам бербесе да, ички иштерине кийлигишкен эмес

Орустар менен мурунтан соода алакасы бар көпөстөр аталган мектептерде исламдык сабактардын окулуусуна чоң салым кошушкан. Алардын бири Ташкенттик көпөс Саид Азим бай хандыктар өкүм сүргөн кезде эле орустар менен ымала кылып, 1859-жылы Ташкенттен орус туткунун куткарып чыгып, 1866-жылы 4-апрелде Александр II ге террорчулардын кол салуусунан аман-эсен кутулуп чыкты деп «адеми мечит» куруп, падышанын буйругу менен көпөскө түбөлүк ардактуу жаран даражасы ыйгарылган. Саид Азим байдын демилгесине жараша медреселерге орус мектептеринин контенти киргизилсин дегени менен ал демилге бойдон калып, генерал-губернатор Николай Оттонович Розенбахтын (1836-1901-ж.ж.) учурунда (1884-1889-ж.ж.) «орус-мусулман мектебинин ийгилиги үчүн туземдерге молдолору алардын дининин мыйзамдарын берсин», – деген чечим чыгып, Ислам динине тиешелүү предметтер орус-тузем мектебинин программасына киргизилген [1].

1905-жылы жергиликтүү калк жогоруда аталган мектептерди бүткөн балдарынын окуусун улантуу үчүн жогорку деңгээлдеги окуу жай ачуу суранычы менен кайрылган. Ошол эле жылы эки курстук окуу жайы ачылган. Анын жергиликтүү

¹ Вирский И. Статистика Туркестанского края /1876 г./ ч. 2, с. 116 / Справ. Кн. Самарк. обл. вып. X, 1912.

тилдеги классы мурункудай эле «тузем сабатын окууну улантуу жана мусулман дининин негиздерин окуу» менен чектелген. Орус тилдүү классында арифметика, география, табият таануу окутулган [1].

Учурбузда жогорку билим берген мекеме жана программага жакын исламдык жогорку билим берүү модели болбосо да жадиддик («жаңы усул») мектептер билим алууну улантуу багытында жол ачканга аракет кылган. Алар кеңири жайылганга чейин жогоруда ачыкталгандай, медреселер жана орус тузем мектептери кызмат сунган.

Медреседе айрым талабалар 10-15 жыл окуп, колунан келишинче билим алууга аракеттенген. Анда табият илимдери окутулбастан, көбүнчөсү Куран баш болгон диний мазмундагы китептерди жаттоого көңүл бурулгандыктан окуучулардын зеригүүсүн алдын алып, түрдүү маселелер боюнча талаш, дебаттар уюштурулганы белгилүү [2]. Мындай практика менен тааныш татар агартуучусу З. Бегиев: «Окутуучулар шакирттеринин окуган нерсесин түшүнгөнү менен иши жок. Эгер талаштарга жигердүү катышса, ал жөндөм окуудагы жетишкендиктин негизги көрсөткүчү катары каралган. Шакирт устатын далилдери түгөнүп, жооп бере албай калганга чейин жеткирсе, аны эң жогорку жетишкендик катары баалашкан», - дейт. Албетте бул сыяктуу талкууга катышкан окуучу өз билимин колунан келген бардык жол менен жогорулатууга аракет кылган.

Орус-тузем мектептери орус маданияты менен динин таратуу жана элдин чыгаан жаштарын орусташтыруу максатын көздөгөн учурда өз натыйжасын берген десек жаңылышпайбыз. Анткени, партага отуруп окууну да каапырлыктын сапаты катары көргөн элдин пикирин кеңейткен. Буга чейин элдин түркөйлүгүнө көнүп, өз билими менен дүйнө таанымын жогорулаткысы келбеген молдолор менен медресе мугалимдерин изденүүгө жана орус-тузем мектептерине альтернатива караштырганга түрткү берген. Ошол эле убакта орус агартуучулары цивилизациянын жаңылыктарын көрсөтсөк эле жергиликтүү калк өз динин таштап, православие менен орус маданиятына өтөт деген ойдон баш тартышкан. Бул себептен улам орус-тузем мектептерине түрк тектүү калкты тартуу максатында Ислам дининин негиздерин окутууга жол беришкен. Мунун аркасы менен кээ бир орус-тузем мектептеринин курамында жергиликтүү калктын балдары 30 пайыздан ашкан жерлер катталган [3].

Орус мамлекеттик ишмерлери жергиликтүү мектептер менен жергиликтүү адабиятты «орусташтырууга» тоскоол катары карап, жергиликтүү тилдер жерилип келгендиктен түрк тектүү элдердин арасында татар интеллигенциясы демилгелеген жадидчилик кыймылы кеңири жайыла баштаган.

Прогресси Ислам диний ишенимге каршы эмес экенин түшүнүп, эски усул менен окуткан медреседен баланын акыл-пикири өспөй калышын баамдап, ошол эле учурда орус-тузем мектебине барган баласы улуттук каада-салт менен Ислам дининен ажырап калат деп корккон калк үчүн жадиддик мектептер ыңгайлуу ачылыш болгон.

Билим берүү модели катары жадиддик мектептер Волга жээги, Урал тоолорунун этектери, Түркстан, Ферганадан сырткары Түркия, Иран жана Индияга чейин кеңири жайылган. Мындай жаңы усул мектептери Бомбейде да ачылып, жадиддиктин башатында турган Исмаил Гаспринский ал мектептердин биринде Индияда да басылган “Кожо субйан” китебинин бет ачарын уюштуруп, ачык сабак өтүп келген.

Жаңы усулчулардын мектептери бүт Түркстан аймагы сыяктуу эле Кыргызстанда кеңири жайылып, Пишпек, Токмок, Ош, Чоң-Кемин, Балыкчы сыяктуу ири конуштарда

¹ Бартольд В.В. / История культурной жизни Туркестана, Спб, 1927, 183.

² Легасова Т.А. Эволюция православного и исламского образовани в 20-21 вв. В России //www.dissercat.com. / Режим доступа: www.dissercat.com/content/evolyutsiya-pravoslavnogo-islamskogo-obrazovaniya-v-20-21-vv-v-rosii

³ Машкевич А.А. Филосовские идеи деизма и мировоззрение Исмаила Гаспринского. // Автореферат дисс. на соискание уч. степени док. филос. наук. – Бишкек, 2004, С.81.

ачылган. Мисалы Токмоктогу «Экбалия» медресесине Казань, Уфа, Троицк шаарындагы жаңы усул менен окуткан диний жогорку медресе, семинариялардан билим алып келген З. Ваганов, М. Смаков, Нурали Мамин ж.б. педагогдор эмгектенген.

Жадидчиликтин негизги максаты диний билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана аны заманбап талаптарга ыкташтыруу болгон. Андан сырткары европалык билим берүүнүн инновацияларын пайдалануу жана маданиятынын жетишкендиктерин колдонуу максаты да турган.

Жадидчиликтин эң негизги жаңылыктарына диний окуу жайына светтик илимдер менен орус тилин киргизүү жана исламдык билим берүү системасындагы бардык сабактарды берүүнүн методикасын өзгөртүү болгон.

Жаңы усулдагы медреселер төрт бөлүмдөн турган: ибтидаия (башталгыч), рушдия (орто), игдадия (атайын орто) жана галия (жогорку). Педагогикалык кадрларды да даражасына жараша даярдоо калыптанган. Медресенин игдадия бөлүмү жогорулатылган орто билим берип, шакирттерди жогорку окуу жайга даярдаган. Ошол эле убакта игдадияны бүткөн окуучуга калпа, мугалим жана казы катары педагогикалык ишмердүүлүккө да жол ачылган. Мында мусулмандардын бирдиктүү билим берүү системасы калыптанып жатканын көрүүгө болот. Бул тарыхый этапта мамлекет исламдык билим берүүгө кош көңүл караганына ылайыкташкан, ошол эле убакта калыптанып жаткан светтик билим берүүгө ыкташкан өзгөчө система болгон.

Өзгөртүүлөр натыйжалуу болуп, Волга жээгине жаңы усулду үйрөнүш үчүн Кавказ жана Орто Азиядан молдолор барып окуп, кайткан соң мекенинде өздөрүнүн мектептерин ача баштаган. Ошентип 1880-жылдары Орто Волга, Кавказ, Түркстан жана казак талааларындагы ар бир шаарда бирден-экиден мына ушундай мектептер ачылган.

Татарлар мусулман калкын европалык окутуу моделдери менен тааныштырууда орустардын атаандашы болуп чыга келген. Бул атаандаштык барган сайын күчөп, орус төбөлдөрү ага кеңири кулач жайып кеткенде гана көңүл бурушкан. 1908-жылдын статистикалык жыйнагында «Россиянын ички губернияларынан келген татар мугалимдери Фергана облусунда 10-12 жылдан бери» мектеп ачып, өздөрү мугалимдик кылып жаткан «жаңы методдук» (араб. «жадид») мектептер тууралуу биринчи жолу маалымат жыйналгандыгы айтылган. Христиан эместерге жерге ээлик кылуу укугуна тыюу салган мыйзамга карабай татарлар ачкан мындай жадид мектептеринин ишмердүүлүгү жогору болгон.

XIX кылымдын аягына чейин Кыргызстанда Орто Азиянын башка аймактарындагыдай эле медреселерде мусулмандардын укуктук принциптери жана милдеттери, шарият, Ислам дини жөнүндөгү маселелер үйрөтүлгөн. Тагыраак айтканда, ал учурлары мечиттерде жана боз үйлөрдө ачылган медреселерде алгач Аптиек окулуп, андан соң Куран окууга киришүүгө өтүшкөн. Куран окууну үйрөнгөн соң Чар китеп, Устазу аввал, Муаллими саани, Сопу Аллаяр китептери окулган. Ошону менен бирге окуучунун деңгээли бир аз жогорулагандан кийин Мухтасар, Шархул-Викоя, Хидая, Амали сыяктуу классикалык китептер да окутулган [1].

Ал эми XIX кылымдын ортосунан тартып XX кылымдын баштарына чейин Кыргызстанда медреселер жайыла баштаган. Бул Кокон хандыгынын дооруна туура келет. 1841-жылы Алымбек датка тарабынан Ош шаарына Ак-Медресе курулган. 1892-жылы Ош шаарында 7 медресе расмий каттоодо турган. Кокон хандыгынын бул аймакта өнүгүүсү менен Ислам дини кыргыздардын арасына кеңири кулач жайып, өзбек жана тажик молдолору аркылуу оожалып, XIX кылымдан тартып мечит-медреселер көбөйө баштаган [2].

¹ Измайлов. Кыргызстандагы Советтик мектептердин тарыхы. 30-б.

² Малабаев Ж.М. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. – Бишкек, 1999, 77-б.

1902-жылы Пишпек аймагында мечиттерде кыдырып сабак берген 51 молдо, 749 эркек жана 52 кыз окуучуга таалим-тарбия беришкен. Каракол шаарында 206 эркек окуучу таалим алышкан.

1909-жылы Пишпек аймагында 14, Каракол аймагында 11, Кыргызстандын түштүгүндө болсо 169 диний мектеп иштеп турган [1].

1914-жылы Ош шаарында 88 медреседе 1178 окуучу таалим алышкан. Ал мезгилдеги медреселердин арасынан эң таанымалы Ош менен Кокондо Алымбек датка медресеси, Кеминде Шабдан медресеси менен Касымалы медресеси болуп саналган. Ал доордо жалпы мектептердин саны 256 нын тегерегинде болгон [2].

XIX кылымдын аягы XX кылымдын баштарында Кыргызстанда да башка Орто Азия элдери сыяктуу эле «усулу жадид» мектептери ачылган. Бул мектептер эски мектептерден айырмачылык катары дин менен бирге математика, грамматика, география, тарых, биология сыяктуу сабактарды окутууну максат кылган. Исламдын диний идеологиясында диний түшүнүктү реформалоо аракетинин пайда болуусу менен жадидчилер (жаңы усулдук) жана кадимчилер (эски ыкма) болуп эки көз караштын кагылышуусу пайда болгон. Кадимчилер эски ыкманы жана салттуу түзүлүштөгү мектептерди жакташкан. Жадидчилер болсо, мектептерде тамганы үйрөтүүдө ыкмасына ылайык тыбыштарды усулуна карата үйрөтүү, диний мазмунду өзгөртпөстөн кээ бир арифметика, география жана тарых предметтерин окутууну сунуштаган. Мындай предметтерди кошо окутуудан максат динди үйрөтүүдө бул предметтер аркылуу Ислам динин өнүктүрүүчү мусулман интеллигенциясын жетиштирүү болуп саналган [3].

Усулу жадид мектептеринде жумалык 25 саат жүктөмү болсо; анын 20 сааты Куран жана башка диний предметтер, ал эми калган 5 саатын арифметика, география сыяктуу жалпы билим берүүчү предметтер түзгөн [4].

Кыргызстанда ачылган усулу жадид мектептери 1901-1902-жылдары Пишпекте «Ижтихад медресеси», Токмокто «Икбалия медресеси», 1908-1910-жылдар арасында башка бир топ калкы көп жерлерде ачыла баштаган. Маселен, 1909-жылы Чоң-Кеминде Тар-Суу айылында «Шабдан медресеси», 1912-жылы Ак-Талаа районунун Куртка айылында «Калпа ажы мектеби», Тондо Туура-Суу айылында «Сагаалинин мектеби», Жети-Өгүздө «Мамырбай ажы мектеби» жана Балыкчыда «Исмаил Гаспыралы медресеси» ачылган. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда 10-15 усулу жадид мектептери болгон [5]. Булардын арасында учурда Өзбекстандын Наманган областында жайгашкан атактуу Нурмолдонун билим алган жана өзү да сабак берген «Кыргыз медресесин» айтпай коюуга болбойт. Тилекке каршы, бул медреселер көп узабай орус-тузем мектептеринин ачылуусу менен жабылууга дуушар болушкан [6].

Кыргыздын алгачкы агартуучулары болуп саналган Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Тоголок Молдо (1860-1942), Токтогул Сатылганов (1864-1933), Молдо Кылыч (1866-1917), Абдыкалык Чороев, Токторалы Талканбаев, Абылкасым Жутакеев, Исак Шайбеков жана Ыбрай Абдырахманов сыяктуу эл акындары мына ушул усулу жадид мектеп-медреселеринен билим алышкан [7].

¹ Кыргыз Совет Социалисттик Республикасы Энциклопедия. – Фрунзе, 1983, 268-б.

² Измайлов. Кыргызстандагы Советтик мектептердин тарыхы. 11-б.

³ Көйлү М., Базаркулов С. Дин педагогикасы. – Бишкек, 2018, 149-150-б.

⁴ Кыргыз Совет Энциклопедиясы. – Фрунзе, 1983, 268; Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Диний окуу жайлар, 2-том. – Фрунзе, 1977, 335-б.

⁵ Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Диний окуу жайлар. 2-том. – Фрунзе, 1977, 335-б.

⁶ Көйлү М., Базаркулов С. Дин педагогикасы. – Бишкек, 2018, 150-б.

⁷ Көйлү М., Базаркулов С. Дин педагогикасы. – Бишкек, 2018, 150-б.

Кийинчерээк Түркстан генерал-губернаторунун талабына ылайык мусулман мектеп-медреселерге болгон көзөмөлдү күчөтүү максатында Россиядан атайын адистер келип иштей башташкан. Бул адистердин милдети диний мектептерди жана сабактарды тыкыр көзөмөлдөө болгон. Ошентсе деле мусулман мектептер мусулман интелегенциянын аракети жана дарамети менен тез арада кеңири кулач жая берген.

Россиядан келген адистердин көзөмөлү менен Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда да орус-тузем мектептери ачылган. Орус-тузем мектептеринде сабактар бир саатта эки класста улантылчу. Ар бир окуучу 2 саат орус тилин, 2 саат кыргыз тилин окушкан. Сабактарга эки башка окутуучу келген. Орус тилине жогору жактан дайындалган окутуучу, жергиликтүү сабактарга болсо, элдин арасынан шайланган бирөө келип сабак өткөн. Түркстан аймагындагы орус-тузем мектептеринин окуу мөөнөтү 4 жыл деп белгиленген. Кээ бир аймактарда окуу мөөнөтү 3 жыл болгон. Аймактагы элдин көчмөн же жарым көчмөн жашоо шартына карата орус-тузем мектептеринин атайын стандарттары болгон эмес.

Орус падышачылыгы Ислам багытындагы диний мектептерди реформалоо жолу менен өздөрүнүн максаттарына ылайык абалга келтирген. Мындай жаңы билим берүү ыкмасына ылайык мектептер диний мүнөздөн алыс болуп курулган. Кыргыздарды ассимиляциялоодо таасирдүү болот деген ишенимде кыргыз балдар менен орус балдардын бирге окутулуусу пландалган[1]. Мына ушундан улам орусташтыруу борбору болгон «орус-тузем мектептери» ачылган.

Алгачкы орус-тузем мектеби 1874-жылы Караколдо, 1879-жылы Пишпекте, 1880-жылы Токмокто, 1882-жылы Кара-Балтада жана Сокулукта ачылган. Кыргызстандагы орус-тузем мектептеринин жалпы саны 15 болгон. Булардын онунда кыргыз балдары, үчөөндө дунган жана экөөндө татар улутундагы балдар окушкан [2]. Мектептерде жергиликтүү балдарга орус тили үйрөтүлүп, орус маданиятын таанытуу жана сүйдүрүү аракети ишке ашырылган. Бирок мындай типтеги мектептер эл тарабынан каржыланып тургандыгы үчүн 1917-жылы Октябрь революциясынын жеңишинин айынан жабылган [3].

Орус-тузем мектептеринин ачылуусу менен бирге салттуу түрдө билим берип келе жаткан медреселер да иштеп жаткан. Октябрь революциясынын жеңиши менен медреселер да, орус-тузем мектептери да жабылып, «советтик мектептер» пайда болгон.

Орус падышачылыгы мезгилинде Кыргызстанда Ислам жана Православ диний мектептери параллель иштеген. Кыргызстанда 1880-жылдары Православ чиркөөсүнө таандык башталгыч мектептердин саны 23 кө жеткен [4].

1871-жылы Токмок шаарындагы Токмок мектебинин каражатын каржылоо максатында ар бир түтүндөн 10 тыйындан топтолгон [5].

Кыргызстандагы орус-тузем мектептери жана анда окуган окуучулардын саны төмөндөгүдөй болгон:[6]

Орус-кыргыз мектеби 8: Сокулук, Тынаев, Ат-Башы, Толканов, Сазанов, Покровская, Нарын жана Кетмен-Төбө.

Орус-дунган мектеби 4: Маринский, Александровка, Токмок жана Каракол.

¹ Baymırza Hayıt, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1995, 164.

² Конникова Р.А. Элге билим берүү. Кыргыз Совет Социалисттик Республикасы Энциклопедия. – Фрунзе, 1983, 268-274-б.

³ Измайлов. Кыргызстандагы Советтик мектептердин тарыхы. 13-б.

⁴ Конникова Р.А. Элге билим берүү. Кыргыз Совет Социалисттик Республикасы Энциклопедия. – Фрунзе, 1983, 268-б.

⁵ Измайлов. Кыргызстандагы Советтик мектептердин тарыхы. 26-б.

⁶ Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Фрунзе, 1961, 62-б.

Орус-аралаш мектеби 4: Ош, Пишпек, Токмок жана Каракол.
1914-жылы Кыргызстанда жалпысынан 107 орус-тузем мектебинде окуган 7041 окуучунун 574 ү гана кыргыз болушкан [1].

Бабаев Д.Б.,
МКУ, д.п.н., профессор

Казанбаева К.А.
ст.преп., Республиканского ИПК и ППК

Формирование профессиональной компетентности педагогов дошкольных образовательных организаций

В данной статье освещается реализация педагогических условий, направленных на эффективное формирование специальных компетенций будущих педагогов дошкольных образовательных организаций.

Уточнены понятие профессиональные компетенции педагогов ДОО.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенции, компетентность, будущий педагог, социально-коммуникативная компетентность, социально-коммуникативные компетенции, психологические дисциплины.

Макалада мектепке чейинки педагогдордун кесиптик компетенцияларын калыптандыруу маселелери каралып, компетенттүүлүк мамилеге негизделип адис даярдоонун өзгөчөлүктөрү, компетенция, компетенттүүлүк түшүнүктөрүнүн мааниси каралган.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк мамиле (подход), компетенция, компетенттүүлүк, болочок педагогдор, социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүк, психологиялык дисциплиналар.

This article highlights the implementation of pedagogical conditions aimed at the effective formation of special competences of future teachers of pre-school educational organizations.

Clarified the concept of professional competence of teachers of the PEO.

Key words: competence-based approach, competences, competence, budishchy teacher, social and communicative competence, social and communicative competences, psychological disciplines.

В последнее время проблемы дошкольного образования актуализируются в приоритетных направлениях государственной политики Кыргызской Республики в сфере образования, что связано с увеличением численности неорганизованных детей дошкольного возраста, необходимостью удовлетворения образовательных потребностей детей разного уровня развития и, как следствие, развитием видového разнообразия дошкольных образовательных учреждений (далее ДОУ), обновлением

¹ Балтабаев М.Р. Кыргызстандагы элге билим берүү иши 60 жылда. – Фрунзе, Мектеп, 1983, 8-б.

требований к содержанию их деятельности. Развитие востребованных образовательной ситуацией профессиональных компетенций у педагогов ДОУ является тенденцией последнего десятилетия в связи с появлением новых моделей и форм дошкольного образования, видов ДОУ.

Моделирование процесса повышения квалификации педагогов дошкольных учреждений является социально значимой проблемой, а инновационные процессы, происходящие в этой системе, выступают механизмом разработки новых целей, содержания и технологий развития профессиональных компетенций педагогов. В нормативных документах развития системы образования в КР подчеркивается необходимость разработки моделей повышения квалификации педагогов ДОУ на основе компетентностного и личностно-ориентированного подходов, апробирования технологий, направленных на изменение внутренней позиции педагога ДОУ и ценностно-смыслового содержания педагогической деятельности как необходимого условия реализации вариативного содержания дошкольного образования.

В психолого-педагогической литературе и стандартах профессионального образования на сегодняшний день существуют различные определения понятий «профессиональная компетентность» и «профессиональная компетенция», которые чаще всего, соотносятся как общее и частное. Профессиональная компетентность - это способность успешно действовать на основе умений, знаний и практического опыта при решении задач профессиональной деятельности [1]. По мнению Э.Ф.Зеера, профессиональные компетенции ориентированы на выполнение конкретных видов деятельности, обуславливающие ее продуктивность и качество, они являются «встроенными» в контекст учебно-профессиональной и профессиональной деятельности [2]. Мы определяем профессиональную компетенцию как заранее заданное социальное требование (норма) к образовательной подготовке, выраженное совокупностью взаимосвязанных смысловых ориентаций, знаний, умений, навыков и опыта деятельности личности по отношению к определенному кругу объектов действительности, необходимых для осуществления профессиональной деятельности [3]. Автор считает, что профессиональные компетенции состоят из общепрофессиональных (инвариантных к профессиональной деятельности) и специальных (владение алгоритмами конкретной деятельности, связанными с моделированием, проектированием, исследованием предмета деятельности) [3]. И.А.Зимняя предполагает, что определить профессиональные компетенции можно только относительно какой-то конкретной образовательной системы, в которой педагог работает или будет работать [4].

В Кыргызстане проблема компетентностного подхода в профессиональной подготовке будущих специалистов изучалась учеными-педагогами в контексте перспективы развития высшего образования нашей страны (Н.А. Асиповой, К.Д. Добаевым, Н.К. Дюшеевой, Л.П. Кибардиной, И.А. Низовской, Д.Б. Бабаевым и др.)

Профессиональная компетентность педагога способна постоянно развиваться. Это означает, что отдельные социально значимые качества личности подвижны во времени и направления их трансформирования диктуются объективными социально-экономическими условиями. В этих условиях недостаточно личностной ориентированности этого процесса, он должен быть личностно-развивающим, направленным на развитие всех компонентов педагогического мастерства. Это означает, что современный компетентный педагог обязан отслеживать эти процессы и быть готовым адекватно реагировать на возникающие инновации, грамотно использовать их как в личностном развитии, так и в решении педагогических проблем.

Анализ нормативных документов и научных работ отечественных авторов позволил нам уточнить понятие «*профессиональные компетенции педагогов ДОУ*», под которым мы понимаем заданное социальное требование к готовности педагога по

реализации обобщенных способов действий (основанных на знаниях, умениях, ценностных отношениях, опыте), необходимых для осуществления профессиональной деятельности по развитию дошкольников в ДОУ определенного вида. Принципиально изменяется позиция педагога: возникает необходимость в изменении подходов к определению целей, принципов, методов, содержания и организации образовательного процесса, внедрения технологий, обеспечивающих реализацию приоритетных направлений деятельности вида ДОУ. Фактически педагог ДОУ создает условия и развивающую среду, в которой становится возможным развитие дошкольника с учетом его психофизиологических особенностей и потребностей. При этом необходимо согласовывать требования с целями, результатами обучения и воспитания детей в комплексных и альтернативных программах. Они должны быть сформулированы педагогическим коллективом и соответствовать статусу ДОУ. Для этого педагоги должны уметь анализировать цели и задачи, обозначенные в программах, и соотносить их с целями и задачами развития вида ДОУ; сопоставить методы, средства достижения поставленных целей приоритета ДОУ с задачами всестороннего развития ребенка дошкольного возраста; организовывать воспитательно-образовательный процесс в конкретной группе детей.

На основе анализа литературы и исследований нами выделены требования к педагогической деятельности педагогов в условиях ДОУ:

➤ детский сад, на базе которого реализуется основная общеобразовательная программа в группах общеразвивающей направленности, что требует от педагогов умений, обеспечивающих развитие ребенка по всем направлениям его развития (социально-личностное, физическое, художественно-эстетическое, познавательно-речевое) в соответствии с нормативными требованиями к содержанию и методам, реализуемым в ДОУ;

➤ детский сад общеразвивающего вида с приоритетным осуществлением одного или нескольких направлений развития педагогов (познавательно-речевого, художественно-эстетического, социально-личностного, физического и др.), где реализация приоритетных направлений деятельности ДОУ происходит в соответствии с образовательной программой, обеспечивающей превышение нормативных требований к содержанию и методам, реализуемым в ДОУ по одному или нескольким направлениям развития дошкольника, что требует умений, обеспечивающих это превышение;

➤ детский сад для детей дошкольного (старшего дошкольного) возраста, где реализуется основная общеобразовательная программа в группах общеразвивающей направленности, а также при необходимости в группах компенсирующей и комбинированной направленности для детей в возрасте от 5 до 7 лет с приоритетным осуществлением деятельности по обеспечению равных стартовых возможностей для обучения в общеобразовательных учреждениях. Педагогу необходимо осуществлять диагностику стартового и итогового уровня развития детей, динамическое наблюдение за их продвижением, выбор и реализацию программы дошкольного образования с учетом возрастных и индивидуальных особенностей детей; организовывать результативное сотрудничество с семьей воспитанников и другими специалистами, включенными в систему дошкольного образования;

➤ детский сад - центр развития ребенка, где реализуется основная общеобразовательная программа в группах общеразвивающей направленности с приоритетным осуществлением деятельности по познавательно-речевому, социально-личностному, художественно-эстетическому и физическому развитию детей. Центр развития ребенка обеспечивает превышение нормативных требований к содержанию и методам, реализуемым в ДОУ по всем направлениям развития. Данный вид дошкольного учреждения предъявляет самые высокие требования к деятельности

педагогов, обеспечивающей психолого-педагогическое сопровождение целостного развития личности ребенка.

Изучение специфики деятельности педагогов в условиях ДОУ позволил нам выделить профессиональные компетенции педагогов, соответствующие основным видам его профессиональной деятельности: организация дополнительных диагностических процедур по оценке развития детей; проектирование и планирование педагогического процесса по реализации вариативной части образовательной программы, с учетом контингента воспитанников; организация различных видов деятельности детей по вариативным программам, обеспечивающим реализацию приоритетного направления деятельности ДОУ; взаимодействие с родителями в условиях ДОУ; работа в команде педагогов ДОУ по развитию условий, обеспечивающих реализацию приоритетных направлений деятельности ДОУ; самодиагностика педагогом уровня профессиональных компетенций, профессиональное развитие в условиях ДОУ. Таким образом, в практике деятельности дошкольных учреждений возникает необходимость в развитии выделенных нами профессиональных компетенций, что целесообразно в процессе повышения квалификации, реализующего как программы профессиональной подготовки, так и программы дополнительного профессионального образования для педагогов ДОУ.

Литература:

1) Зеер, Э.Ф. Идентификация универсальных компетенций выпускников работодателем / Э.Ф.Зеер, Д.Заводчиков // Высшее образование в России. 2007. -№11. -С. 39-45.

2) Исаев, Е.И. Компетенции и компетентность как новые результаты профессионального образования / Е.И. Исаев / Компетентностный подход в высшем профессиональном образовании: теория, методология, технологии : материалы междунар. науч.-практ. конф. / Москва. – М., НОУ ВПО «СФГА», 2008. - 416 с.

3) Бабаев Д.Б., Мурзаев М.С., // Формирование профессиональной компетенции будущих педагогов / Известия КАО №4(40)/ – Бишкек, 2016, с. 9-15.

4) Зимняя, И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 15-23.

Байсеркеев А.Э.,

Эл аралык Кувейт университети,
п.и.д., профессор,

Долбоорлоп окутуу процессинде студенттердин билгичтиктерин аныктоо

Макалада ар кыл дисциплиналарды окутууда студенттердин билгичтиктеринин өнүгүүсүнүн жолдору аныкталып, илимий изилдөөгө алынат.

Түйүндүү сөздөр: Ой жүгүртүү, долбоор методу, компетенция, коммуникативдик билгичтик, ишмердүүлүк, чыгармачылык.

Билим берүүнүн өнүгүшүнүн азыркы учурдагы этабында болочок адистердин билим сапатын жогорулатуу проблемасы, алардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү маселеси актуалдуу болуп эсептелет. Ошондуктан окутуунун багытын студенттерди мотивациялоого буруу зарыл. Бул багытта долбоорлоп окутуу өзгөчө мааниге ээ болуп, студенттерге жаңы көндүм, билгичтиктерге ээ болууга мүмкүнчүлүк берет, ал идеядан баштап, максаттар, милдеттер, «акыл чабуулу» аркылуу өтүп, долбоорду ишке ашырууга жана аны коргоого чейинки кадамдар колдонулат.

Дисциплинаны окутууда долбоор методун колдонуу менен студенттердин билгичтиктеринин өнүгүүсүн анализдөө үчүн төмөндөгү мазмундагы анкеталар колдонулат:

Ой жүгүртүү билгичтиктерин аныктоо үчүн:

1. Дисциплина, бөлүм, тема боюнча эмнени билгениңди жана билбегениңди белгилей аласыңбы?
2. Тема же бөлүм боюнча негизги түшүнүктөрдү билимдин жетпей өздөштүрбөгөнүңө макул болосуңбу?
3. Ар бир иш аракетте өзүңдүн кемчиликтерди моюнга алганды билесиңби?
4. Ишмердүүлүгүңдүн жүрүшүндө эмне ишке ашты же эмнени дагы карап көрүү керектиги жөнүндө анализ чыгарганды билесиңби?

Маалыматтык билгичтиктерин аныктоо үчүн:

1. Ар кайсы булактан керектүү маалымат тапканды билесиңби?
2. Керектүү материалды интернеттен издегенди билесиңби?
3. Окуу китеби, кошумча адабияттар менен иштегенди билесиңби?

Ишмердүүлүктү уюштуруу билгичтиктерин аныктоо үчүн:

1. Өз иш аракеттеринди туура пландаганды билесиңби?
2. Баштаган ишинди аягына чыгара аласыңбы?
3. Маалымат издеп, аны анализдегенди билесиңби?

Коммуникативдик билгичтиктерин аныктоо үчүн:

1. Адамдардын тобунда жана өз алдынча иштөөнүн кайсынысына көбүрөөк артыкчылык бересиң?
2. Талкууга кошулганды билесиңби?
3. Өзүңдүн көз карашыңды коргой аласыңбы?
4. Группалаштарыңа долбоор боюнча суроо бересиңби?
5. Долбоорду коргоп жатканда студенттердин алдында ишенимдүү сүйлөй аласыңбы?
6. Кокусунан пайда болгон суроолорго жооп бере аласыңбы?

Долбоордук ишмердүүлүк туура уюштурулса окутуучу менен студенттин өнөктөш катары активдүү жана чыгармачылык менен иштөөсүнө шарт жана мүмкүнчүлүк түзүлөт жана ал процесстин жүрүшүндө төмөнкү талаптар, баскычтар, критерийлер жана мүмкүнчүлүктөр эске алынуусу жакшы жыйынтык берет.

Долбоорлоп окутууга коюлуучу негизги талаптар:

1. Долбоордо интегралдык билимди талап кылган маселенин жана проблеманын болушу.
2. Натыйжанын практикалык, тарбиялык жана таанып-билүү багыттарындагы маанисинин сакталуусу.
3. Студенттин өз алдынча, жекече, топтогу жана түгөй менен иштөөдөгү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы.
4. Долбоордун маанилүү бөлүктөрүнүн системага келтирилүүсү.
5. Долбоорду изилдөөдө иш аракеттердин төмөнкү удаалаштыгын колдонуу:
 - Проблеманы аныктоо жана андан келип чыккан илимий-изилдөөнүн милдеттерин «тегерек стол», «акыл чабуулу» ыкмаларын колдонуу аркылуу жалпы студенттер менен чечүү;
 - Милдеттерди чечүүнүн болжолдуу жолун сунуштоо;
 - Иликтөөнүн ыкмаларын (байкоо жүргүзүү, эксперимент, статистикалык ыкма ж.б.) талкуулоо;
 - Маалыматтарды топтоо, системалаштыруу жана анализ жүргүзүү менен жалпылоо;
 - Жыйынтык чыгаруу, натыйжаны жалпылоо жана аны жактоо;
 - Изилдөөнүн жаңы проблемаларын алып чыгуу.

Долбоордук ишмердүүлүктүн баскычтары:

1. Долбоордун темасын жана формасын тандоо, анын катышуучуларынын санын аныктоо.
2. Белгиленген бир теманын алкагында изилденүүчү проблеманы негиздөө.
3. Милдеттерди топторго бөлүштүрүү жана маалыматтарды издөө.
4. Технологиялык картаны логикалык ырааттуулукка салып түзүү.
5. Долбоорго катышуучулардын өздүк чыгармачылыктуу тапшырмаларын аныктоо.
6. Топтолгон маалыматтар боюнча алдын ала талкуулоо уюштуруу.
7. Долбоорду презентациялоо.
8. Жыйынтыктарды жамаатта талкуулоо.

Долбоорду баалоо критерийлери:

1. Долбоордо коюлган проблемалардын мааниси жана актуалдуулугу.
2. Долбоорду изилдөөдө колдонулган ыкмалардын жана алынган жыйынтыктарды анализдөөнүн тууралыгы.
3. Ар бир долбоорго катышкан студенттин жеке мүмкүнчүлүгүнө жараша активдүүлүгү.
4. Жамаат менен талкуулап чечим кабыл алуусу.
5. Студенттин жеке чечимдери жана жыйынтыктары.
6. Долбоордун жыйынтыктарынын тизмектелүүсү (удаалаштыгы, системалуулугу).
7. Долбоорду коргоо формасы, сүйлөө адеби, оппоненттин суроолоруна жооп бере билүүсү.

Студентке долбоордук билгичтиктерди өздөштүрүүгө төмөнкүлөр мүмкүнчүлүк берет:

1. Ар бир студентке окууну маанилүү ишмердүүлүк катары аткарууга чакырат. Себеби студент окуп эле чектелбестен, ал изилдөөчү, практик, экспериментатор, ошондой эле ал билим алууга, материалдарды чогултууга жана аны колдонууга активдүү катышат.
2. Студенттерде ар түрдүү багыттагы билимдерди өздөштүрүүгө жана алардын бири-бирине болгон байланышын түшүндүрүүгө, далилдөөгө, көрсөтүүгө шарт түзүлөт.
3. Студенттин чыгармачылык шыгы жана демилгеси өнүгөт, ал изилдөөнүн формасын, ыкмасын өзү тандайт жана жыйынтык чыгарат.
4. Студенттин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, суроолорго жооп берүүгө жана чечим чыгарууга өбөлгө түзүлөт.
5. Өзүнүн жөндөмүн көрсөтүүгө, ошондой эле проблема боюнча талкуулоого жана пикир алышууга болгон муктаждыктарын ишке ашырууга шарт түзүлөт.
6. Студент өзү каалаган жана жактырган долбоорду ишке ашырууга жана иштин деңгээлин өзү тандап алуусуна, топто иштөөгө шарт түзүлөт.
7. Компетенттүүлүккө жана инсанга багытталган окутуу идеясын ишке ашырууга болот.

Долбоордук ишмердүүлүк пландаштырылган жана ойлонуштурулган мамилени талап кылат, ошондуктан окутуучу студентке долбоордун планын тыкыр түзүүгө, материалды тандоодо жаралган кыйынчылыктарды жеңүүгө мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүүгө, өзүн-өзү баалоосуна көмөк көрсөтүүсү зарыл.

Долбоордук ишмердүүлүктүн формалары:

1. Топтук форма бул – 3-5 студенттен турган чакан топтордо иштөөгө негизделген.
2. Жамааттык форма – группа менен коллективди бириктирүү үчүн колдонулат.

3. Жекече же дифференцирлеген формасы. Тапшырма студенттин деңгээлин эске алуу менен берилет.

Долбоорлоп окутууну колдонгон окуу жайларды мүнөздөп, окумуштуу-педагогдор У. Килпатрик, Э. Коллингс алгачкы демилге студент тараптан болусу, андан кийин гана окутуучу аны түшүндүрүүсү жана багыттоосу зарыл-деген ой жыйынтыкты айткан. Ага карата коюлуучу төмөнкү талаптарды белгилеген:

1. Долбоордун үстүнөн иштөө так жана социалдык маанилүү изилдөө катары маалыматтык жана практикалык проблеманын чечилишине багытталат.

2. Проблеманы чечүү боюнча ишмердүүлүк дайыма долбоордун өзүн пландаштыруудан башталат, анда алынуучу натыйжаны жана презентациялоонун формаларын аныктоо керек. Долбоорду иштеп чыгуу анын маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Анда иш-аракеттердин жыйынтыктары, аткаруу мөөнөтү жана жооптуулар көрсөтүлгөн так тизмеги аныкталат. Бирок, бардык эле долбоорду башынан аягына чейин так пландаштырууга мүмкүн эмес.

3. Долбоордун үстүнөн иштөөнүн акыркы жыйынтыгы болуп жеке инсан же тайпанын катышуучулары тарабынан коюлган проблеманын чечилишинде жаралган натыйжа эсептелет.

4. Долбоорлор жалпы жонунан жеке жана тайпалык болуп бөлүнөт [1; 2]. Долбоордун ар биринин өзүнө мүнөздүү артыкчылыктары бар.

Жекече долбоордун артыкчылыктары:

- Долбоордун үстүнөн иштөө жакшы уюштурулуп, максималдык тактыкта болушу керек;

- Студенттердин жоопкерчиликтүүлүк сезими калыптанат;

- Студент долбоордун аткарылышынын бардык этаптарында активдүү болуп, өз алдынча иштөө тажрыйбасына ээ болот;

- Студентте зарыл компетенциялардын (изилдөөчүлүк, презентациялоочу, баалоочулук) калыптануу процесси жүрөт [3, 4, 5].

Тайпалык долбоордун артыкчылыктары:

- Студенттин кызматташтык көндүмдөрү калыптанат;

- Долбоордун терең жана ар тараптуу аткарылышына шарт түзүлөт;

- Иштин ар бир этабында кырдаалга жараша лидер студент пайда болот;

- Ар бир студент өзүнүн күчтүү сапатына жараша, жумуштун белгилүү бир этабында активдешет;

- Тайпанын чегинде проблеманы чечүүнүн түрдүү жолдорун, идеяларды, гипотезаларды, көз-караштарды сунуштоочу чакан топтор түзүлүшү мүмкүн;

- Атаандаштыктын натыйжасында студенттердин шыктануусу жана өз алдынча изденүүсү жогорулайт.

Ар кандай долбоор, тибине карабай, бирдей структурада болот. Бул ар кандай долбоорду ишке ашыруунун бирдиктүү циклограммасын – узак мөөнөттүү же кыска мөөнөттүү, тайпалык же жекече түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал тематикага көз каранды эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Килпатрик, У.Х. Метод проектов. Применение целевой установок в педагогическом процессе. Пер. с 7-го англ. изд. Е.Н. Янжул [Текст]/ У.Х.Килпатрик. – Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1925. - 43 с.

2. Коллингс, Э. Опыт работы американской школы по методу проектов. С предисл. У. Килпатрика. Пер. с англ. С. Тюрберт. / Под ред. и с введ. А.У. Зеленко [Текст]/Э.Коллингс. – М.: «Новая мысль», 1926. - 286 б.

3. Кочергин, А.Н. Моделирование мышления [Текст] / А.Н. Кочергин. – М., 1969. – 224 с.

4. Левитес, Д.Г., Практика обучения: Современные образовательные технологии. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. с.75

Усубалиев Б.Ш.,

Эл аралык Кувейт университети,
ф.и.д., профессор

Ток Невзат

К.Карасаев атындагы БГУ, аспирант

Кыргыз жана түрк тилиндеги жоокердик курал- жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштарын салыштыруу

Бул макалада тарыхта адамзат үчүн дайыма маанилүү орунду ээлеген жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталышы тууралуу айтылат. Ошол жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштары, тарыхый аталыштары жана мааниси чечмеленип берилет жана жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштары тарыхый чыгарманын негизинде берилет.

Түйүндүү сөздөр: коом, тарых, курал-жарактар, улут, кыргыздар, мамлекет, түрк элдери, руханий баалуулук, өзгөчө.

В этой статье дано наименование и значения оружий и предметов быта которые играли большую роль в человечестве. Они были показаны в историческом произведении как "Сломанный меч".

Ключевые слова: общество, история, оружие, нация, кыргызы, государство, турецкие народы, нравственные ценности, особые.

This article is about stuff of household and military arms which played big role in history of humanity. Furthermore, were given the definitions of these things. They were taken from historical novelty "The broken sword".

Key words: society, history, arms, dress, nation, Kyrgyz people, country, Turkic people, spiritual values, special.

Тилдин жандуу көрүнүшүн шарттап, улам кайсы бирөөлөрү жаңыдан пайда болуп, башка бирөөлөрү эскирип унутулуп, пайдалануудан чыгып калган сөздөрдүн көпчүлүгүн ушул тармактарда айтылган сөздөр түзөт. Адамзат турмуш-тиричилиги алга, жогорку деңгээлге, жаңы жетишкендиктерге өйдөлөп жылган сайын жаңы куралдар ойлоп табылып, ошол куралдардын да өркүндөтүлгөн жаңы формадагылары жаралып жүрүп олтурат. Мына ушунун өзү бир буюм менен кошо аны атаган сөздүн да колдонулбай калышы, жана жаңыдан пайда болгон, жаңыдан ойлоп табылган буюмдар менен бирге алардын аталышы болгон сөздөр жаралып жүрүп олтурат деген сөз.

Демек, кайсы бир курал-жарак же буюм кайсы бир доорлордо жаралып, колдонулуп, кийинки бир доорлордо колдонулуш касиетин жоготуп анын милдетин башка бир курал аткарып калышы да ыктымал. Ошентип, эчак эле пайдалануудан чыгып калган курал-жарак же бир буюм менен кошо алардын аталышы болгон сөздөр да эчак эле унутулган болуп калат. Мына ушундай көрүнүштөрдөн улам кыргыз тилиндеги жоокердик курал-жарак, буюм-тайымдардын дээрлик бардыгынын аттарын, аталыштарынын баарын чогултуп алуунун өзү да мүмкүн эмес [Абдувалиев И. Кыргыз тилиндеги кесиптик лексикасы (байыркы катмар) – Б., 2007. 121 б-140-б.].

Төмөндө, жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштарына лексика-семантикалык анализ жүргүзөбүз.

Алмабаш – баатырлардын куралы (мылтыктын маанисинде айтылат). Фольклордук аталыш деп эсептейбиз.

Асаба – туу. К.К.Юдахин араб тилинен келген деп белгилейт. Азыркы кыргыз тилинде эскирип кеткен бул сөз элдик эпосторго гана жолугат.

Байрак – туунун түпөктүү шырмый жыгачы. Сөздүн тутумунда үч морфема бар деп эсептейбиз: *бай-ра-к*. Биринчисинин монголчо байар “майрам” менен байланыштырабыз..

Барскан – чокмор өңдүү курал (башына темир бекитилген чокмор). Байыркы жоокерчилик замандарда колдонулган. Бул сөзгө этимологиялык талдоо жүргүзүп келип, К.Сейдакматов сөздүн уйгур, өзбек тилдериндеги формаларына (бул тилдерге сөз ортосунда жана аягында *p* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы мүнөздүү) таянып, *бас-кан* деп аныктаган.

Булдурсун – баатырлардын өзгөчө жасалган камчысынын учуна коргошун же бир башка металлдан кошулуп өрүлгөнү.

Гүп, К.К.Юдахиндин сөздүгүндө “илгерки замандардагы мылтыктын бир түрү” Бул сөз күпсөр деген сөздүн тутумунан жолугат.

Жаа – жоокердик байыркы курал. Казакча жай. [Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986. 209-б.].

Жазайыл – эпостук тексттерде жолуккан мылтыктын бир түрү. Х.К.Карасаев муну “илгери төөгө артып жүрмө чакан замбирек” деп аныктап, араб тилинен келген сөз катары каттайт.

Жамбы – алтын же күмүштөн атайын уютулуп, акча бирдиги катары пайдаланылган буюм. Сөз кытай тилинен келген, анын *тай туюк жамбы, кара кулак жамбы, чөчмөрө жамбы, шаңшуур жамбы, уй көз жамбы, бөйрөк жамбы* деген өңдүү бир нече түрлөрү да бар.

Жебе – жаанын огу. **Жебе мылтык**, жаанын ушундай аталышы да бар.

Жой: жойболот – сууга абдан кандырып жасалган курч кылыч.

Жойкума – баатырлардын кылычынын бир түрү. бул сөз *жойгу* деп да айтылат.

Жөкөр: ак жөкөр – эпостук (жомоктук) баатырлардын мылтыгы. Бул сөз К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *жокор* [Юдахин К.К. Кыргыз-орусча сөздүк. – М., 1965, 257, 264-б.] *ак жокор* формасында да ушул эле маани менен жолугат.

Жудурук: жоон жудурук – чоң камчы, бул адатта жылкы тийгенде колдонулган. Татаал сөздүн экинчи компоненти калмакча да (*нудрм* [Калмыцко-русский словарь. -М., 1977. 385-б.]), монголчо да (*нударга* [Орос-монгол толь. –Улаанбаатар, 1982. 238-б.]) “муштум” маанисин берет. Мунун тутумунан жуд- жум-) этиштик уңгусун жана *-дырык* татаал курандысын ажыратууга болот.

Замбирек – снаряддар менен ата турган артиллериялык оор курал. Иран тилдеринен келип кирген сөз катары катталган. Кыргыз тилине акыркы эле кылымдарда келип киргенине карабай, төл сөздөрдөй касиетке ээ болуп, кеңири колдонулуп, элдик оозеки чыгармаларга да кирип кеткен [“Манас” энциклопедиясы. 1-т. – Бишкек, 1995. 234-б.]

Казан: жанказан – жоокерчиликте дайыма канжыгага байланып же куржунда жүргөн казан.

Калкан – душмандын найза, кылыч, канжар, чокморуна сактап, баатырлардын колго (карыга) тагыла турган куралы. Калмакча *халц* [Калмыцко-русский словарь. -М., 1977. 571-б.], монголчо халх Сөз этиштиг уңгу кала- “тегерете тос, какта” деген мааниден келип чыккан. Калмак тилинде да ушундай этиш бар: *халхлх* Сөздүн түпкү уңгусун кала [Юдахин К.К. Кыргыз-орусча сөздүк. – М., 1965, 292-б.] жана калка (кал- кала) сыяктуу сөздөрдө да жолуккан байыркы бир муундуу кал деген сөз болуш керек деп эсептейбиз.

Камчы – атчандын атты чаба турган кол куралы. Жоокерлер да камчыны эч таштабайт, ал өтүккө же желкеге кыстарылуу болот. Анын түрлөрү көп [Абдувалиев И. Профессиональная лексика в кыргызском языке. Сопоставительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики. – Бишкек, 2001. 55-56-б.]. Ошолордун ичинен *толгомо* деген түрү өзгөчө. *Толгомолуу чоң камчы, Толтой калды эми* [Тыныбек. Семетей баатырдан бир бөлүм. – Китепте: Көкөтөйдүн ашы. Түзгөн Р. Сарыпбеков. – Бишкек, 1994. 112-б.].

Канжар – эки тарабы тең курчталып, учу учкур болуп жасалган жоокердик курал. Х.К.Карасаев “эки миздүү бычак”, деп түшүндүрүп, иран тилдеринен келген [Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Фрунзе, 1986. 138-б.]. Түрк тилде болсо *Наңҗер*.

Келте – мылтыктын байыркы бир түрү. Фольклордук айтылыш болуу керек. Мунун эпостук чыгармаларда гана жолуга турган *ак келте, сур келте* деген түрлөрү да бар.

Бул бөлүмдө кыргыз жана түрк тилдериндеги турмуш-тиричилик лексиканын лексика-семантикалык топторуна лингвомаданий аспектиде иликтөө жүргүзүлдү.

Салыштырылып жаткан кыргыз жана түрк тилдеринин лексика-семантикалык топторунун сөз жасоо мамилесин толук ачып берүү диссертациялык иштин көлөмүнө туура келбейт. Ошондо да төмөндө лексикалык бирдиктердин мисалында морфологиялык анализ жүргүзө кетүүнү туура көрдүк.

Кыргыз тилинде өзүнө гана таандык жана поливаленттүү сөз жасоочу *-кан, -к, -дак* мүчөлөр бар, алар жаңы сөз жасоодо активдүү катышат. *Мисалы, эле+к, ийи+к ж.б.* Түрк тилинде кыргыз тили сыяктуу сөз жасоочу мүчөлөр уңгунун аягына уланат. *Мисалы, -к / elek, -lik/demlik, çaydanlik.*

Изилдөөгө алынган кийим-кече аталыштардын тилдик бирдиктеринин көпчүлүгү сөз жасоо жөндөмүнө ээ. Кыргыз тилинде сөз жасоочу мүчөлөргө *-к, -мак* кирет. *Мисалы, калпак, тумак, чарык ж.б.* Түрк тилинде сөз жасоонун синтаксистик жолу көп кездешет. *Мисалы, ауаккаби, боуунбағи ж.б.*

Кыргыз жана түрк тилдеринде кол менен иштетүүчү эмгек куралдарынын аталыштарын белгилеген лексикалык бирдиктер: *ийик, элек, калбыр, жаргылчак, elek, kalbur ж.б.* Алар *-к, -чак* мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. *Мисалы, жар+кыл+чак.* Кыргыз жана түрк тилдеринде сөз жасоочу мүчөлөрдүн: *-к (элек, ийик, жаргылчак, elek); -чак жаргылчак (kalbur) от+чак (ожак/очок+осак)* окшоштугу ал тилдердин тектештигин далилдейт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдыкеримова, А.Э. Лингвистикалык поэтика. – Каракол: ЫМУ, 2008. -205 б.
2. Бегматов, Э.А. Адабий норма вануткмаданияти [Текст] / Э. А. Бегматов. – Тошкент: Фан, 1983. – 300 б.
3. Белодед, И.К. Интернационализмы в современных языках [Текст] / И.К. Белодед // Интернациональные элементы в лексике терминологии. – Харьков. 1980. – 208с.
4. Жалилов, Х. Нотикликсанъати [Текст] / Х. Жалилов. – Тошкент: Узбекистон, 1976. – 203 б.
5. Жапаров, Ш. Сыдыкова, Т. Азыркы кыргыз тилинин лекикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби) Экинчи басылышы.- Б.: «Текник» ББ, 2013. – 169 б.
6. Кыргыз тили [Текст]: энцикл. – Бишкек: Мамл. тил. ж-а энцикл. борбору, 2004. – 694 б.

7. Кыргыздар [Текст]: 14-т / түз. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – Т. 14: Мурас. – 464 б
8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2 томдук /Кырг. ССР И.А., Тил ж-а адабият ин-ту; Ред. Абдулдаев Э., Исаев Д. – Ф.: Мектеп, 1-том. А-КҮРӨ. 1984.- 624 б.
9. KUŞOĞLU, M. Z., (2006). Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü,
10. KUŞOĞLU, M.Z., (1994). “Osmanlı Kemer ve Tokaları”, Dünkü Sanatımız Kültürümüz, Ötüken
11. Kaynaklar Aktakka N, Demircan MN. 2006. Dünden Bugüne Aydın Halk Kültürü. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir
12. Başaran B, Sarı Ö. 1993. Ayakkabı sayısı üretiminde kullanılan derilerin bazı fiziksel ve kimyasal özellikleri üzerinde araştırmalar. Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Deri Teknolojisi Anabilim Dalı, İzmir.
13. TÜRKOĞLU, Sabahattin, Tarih Boyunca Anadolu’ da Giyim Kuşam, İstanbul: Türkiye Garanti Bankası A.Ş., Yayinevi, 2002 s.150.

Кармышакова З.С.,

Международный Кувейтский университет,
к.ф.н., профессор

Нормы произношения и ударения в современном русском литературном языке

Данная статья посвящена орфоэпическим и акцентологическим нормам в русском языке.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, нормы произношения, нормы ударения.

Бул макала орус тилиндеги орфоэпиялык жана акцентологиялык нормаларга арналган.

Түйүндүү сөздөр: Тилдик норма, адабий норма, сүйлөө нормалары, басымдын нормалары.

This article is devoted to orthoepic and accentological norms in the Russian language.

Key words: Language norm, literary norm, norms of pronunciatio, stress standards.

Языковая норма – это принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, словоупотребления, а также грамматические и языковые средства. Литературная же норма является результатом социально-исторического отбора языковых элементов из числа сосуществующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запаса прошлого и возводимых в ранг правильных, общеупотребительных и пригодных. Следует также отметить, что для письменной речи существуют орфографические нормы – система правил, которая устанавливает единообразную передачу звукового языка на письме.

Нормы произношения

Литературное произношение – это один из важных показателей общего культурного уровня современного человека. Наряду с верным написанием слова, правильное его произношение имеет не меньшее значение. Неправильное же произношение отвлекает внимание слушателей от содержания высказывания и тем самым затрудняет обмен информацией. Однако у нас к нарушениям орфоэпических (т.е. произносительных) норм ещё наблюдается снисходительное отношение.

Следует отметить, что установление норм звучащей речи связано с объективными трудностями. Нормы устной речи более восприимчивы и уязвимы со стороны различного рода нежелательных инородных вторжений по сравнению с

морфологическими и лексическими нормами, которые обладают письменной традицией. Процесс живого говорения порой исключает возможность обдумывания и сознательного предупреждения даже известной говорящему речевой ошибки. Автоматизм же устной речи укрепляет почву для различных подобных влияний и уменьшает сопротивляемость общелитературной нормы во временном отношении. В результате этого значительно расширяется сфера фонетической вариантности как со стороны возрастных или социальных особенностей говорящих, так и с точки зрения стилей (или типов) произношения.

Сближение произношения с написанием

Основной тенденцией в развитии произносительных норм является сближение произношения с письмом, с орфографическим обликом слова. Например, в соответствии с написанием нужно произносить безударное окончание в глаголах 3-го лица множественного числа: *ходят, смотрят, держат* и др.

“Орфографическое” произношение звука является нормой для прилагательных и глаголов с основой на -г, -к, -х: *звонкий, тихий, запрыгивать* и др. Раньше здесь имело место произношение твёрдого согласного.

Следует отметить, что произношение сочетания *чн* требует особого внимания. Объясняется это тем, что здесь существуют варианты, т.е. в одних словах согласно написанию нужно произносить *чн*, в других *шн*. Кроме того, даже для одного и того же слова словари и справочники дают разные рекомендации: *стрелочник, горничная (чн и шн), булочная (шн и чн)*.

Сочетание *чн* произносится как *шн* в таких словах, как *скучно, нарочно, конечно, пустячный, яичница*, а также в женских отчествах на -ична: *Кузьминична, Ильинична, Фоминична, Никитична*.

Сочетание *чн* в новых словах необходимо произносить согласно написанию: *сердечный приступ, поточный метод, съёмочная площадка* и т.д.

Произношение заимствованных слов

Процесс освоения (русификации) иноязычных слов постепенно ведет их к "подчинению" произносительным нормам русского литературного языка. Но следует признать, что приспособление "чужих" сочетаний звуков к фонетической природе заимствующего языка происходит очень неравномерно, создавая при этом определённые трудности при произношении слов иноязычного происхождения.

Унификация произношения, а также и написания многих иноязычных слов – важная особенность современного литературного языка.

В таких заимствованных словах, как *компьютер, новелла, номинация, спортсмен, троллейбус* и др. *о* произносится как *а* по общему для русских слов правилу (аканье).

Согласно законам русского произношения перед гласным *е* произносится мягкий согласный звук. Например: *лес, нельзя, теряешь, пена, нести, ведро, петь*. Данное правило распространяется и на иноязычные слова: *версия, гель, гемоглобин, керамика, кекс, легализация, лексика, медицина, негатив, пенал, регион, регистрация, секция, ферма* и т.д.

Твёрдое произношение, разумеется, мы встречаем в приставке иноязычного происхождения *интер-*: *интернациональный, интерпозиция, интерклуб, интерактивный, интерпоезд, интеротряд* и др.

Твёрдое произношение согласного перед *е* считается правильным в книжных словах и специальных терминах: *кодекс, апартейд, де-факто* и др.

Нормы ударения

Ударение в русском языке - это выделение одного из слогов в составе слова усилением голоса. Правильная постановка ударения, разумеется, является необходимым признаком грамотной, культурной речи. Есть немало слов, произношение которых является показателем уровня речевой культуры человека.

Достаточно часто можно услышать от незнакомого человека неправильную постановку ударения в таких словах, как *осужденный, документ, присуждены* и т.п., чтобы составить не самое лучшее мнение о его образовании и степени общей культуры.

Особенности ударения в русском языке

Нормы ударения, или акцентологические нормы нарушаются очень часто. Во-первых, это можно объяснить тем, что изменчивость норм в результате приводит к неизбежному (хотя и временному) сосуществованию старого и нового вариантов. В свою очередь это порождает колебания в выборе одного из них. Во-вторых, ударение в русском языке разноместное и подвижное (например, *осень, страна, поворот*), и поэтому оно трудно усваивается. Ударение часто переходит с одного слога на другой при образовании грамматических форм слова: *земля – земли, город – города, сосна – сосны* и т.п.

Создавая известные трудности в речевой практике, эта особенность русского ударения исторически используется как важное средство различения смысла слова, а также его грамматических форм: *хлопок* (в ладоши) – *хлопок* (белый), *орган* (человеческий) – *орган* (в храме), *пили* (воду) – *пили* (дрова), *атлас* (карта) – *атлас* (материал).

Основные тенденции в развитии русского ударения

Если внимательно рассмотреть современное состояние русского ударения, то может показаться, что оно бессистемное. Однако, несмотря на внутренние несоответствия и многие исключения, не только в самой акцентологической системе, но и в тенденциях ее развития имеется немало регулярного и последовательного.

1. Усиление грамматической функции ударения

Само направление в историческом перемещении акцентов при этом может быть даже противоположным: на начальный слог (*лемех - лемех*) - на конечный слог (*губа - губа*). Изменение ударения в обоих случаях было, безусловно, оправданным, ибо в результате появилось чёткое противопоставление грамматических форм. Сравним, в частности, родительный падеж единственного числа *губы, лемеха* и именительный падеж множественного числа *губы, лемеха*.

2. Важной особенностью развития русского ударения является закрепление устаревающих или входящих вариантов за устойчивыми сочетаниями или фразеологическими оборотами. Обычно говорят: *братъ грех на душу, но на душу населения*. Зависимость ударения от конструктивно обусловленных смысловых различий четко проявляется при употреблении кратких форм некоторых прилагательных: *заслуги её велики, но туфли (кому?) ей велики*.

3. У некоторых слов, как известно, выбор ударения зависит от лексического значения (*вертел* – «прут для жарки мяса», *вертел* – «совершал круговые движения»; *ирис* – «голубой цветок», *ирис* – «сладкие конфеты» и т.п.).

Следует отметить, что выявлено исторически разнонаправленное движение ударения в результате сопоставительных наблюдений: *прогрессивное* – перемещение ударения с первого слога на конец или ближе к концу слова, *регрессивное* – перемещение с последнего слога на начало или ближе к началу слова.

Прогрессивное акцентологическое развитие преобладает в следующих группах акцентных вариантов:

а) у некоторых двусложных приставочных глаголов в формах прошедшего времени: *залил > залил* и т.п.;

б) у дву-, трехсложных форм инфинитива: *ржавеет > ржавеет, удить > удить* и т.п.;

в) в падежных формах одно-, двусложных существительных и кратких формах прилагательных во множественном числе: *холма > холма, важны > важны, вредны > вредны, дружны > дружны* и т.п.;

г) у производных дву-, трех-, четырехсложных прилагательных: *дневной > дневной, заводский > заводской, громовой > громовой, прадедовский > прадедовский* и т.

Установлено, что регрессивное акцентологическое ударение сейчас преобладает в следующих группах акцентных вариантов: а) у двух-, трехсложных имен мужского рода: а) *символ > символ, принцип > принцип, паспорт > паспорт, конкурс > конкурс, прикус > прикус* и т.п.; б) у трех-, четырех-, пятисложных глагольных форм в прошедшем времени: *родился > родился, дождался > дождался, разорвала > разорвала* и т.п.; в) у форм настоящего-будущего времени глаголов: *помирит > помирит, включит > включит* и т.п.

Для того чтобы установить норму ударения, недостаточно знать только направление акцентологических перемещений. Тенденции же в движении ударения - необходимый, но лишь приблизительный ориентир. Понятие нормы словесного ударения индивидуально. Оно складывается из суммы признаков, важными из которых являются сфера употребления конкретного слова, общественная оценка и осмысление данного ударения на фоне историко-литературной традиции.

Литература:

1. Горбачевич К.С. Словарь трудностей произношения и ударения в современном русском языке. – С-Петербург, 2002. – 304 с.
2. Соколова В.В. Культура речи и культура общения. – М., 1995. – 192 с.
3. Штрекер Н.Ю. Русский язык и культура речи. – М., 2011. – 351 с.

Бешкемпирова А.И.,

Ж.Баласагын атындагы КУУ,
доц.м.а.

Кыргыз жана тофа тилиндеги жалпылыктар жана айырмачылыктар

Макалада кыргыз жана тофа тилдеринин генетикалык жактан жакын, теги бир тил экендиги каралды. Ар бир тилдин сөздүк фондусундагы көптөгөн лексемалар фонетикалык, лексика-семантикалык жактан кандайдыр бир даражада жалпылыктарга, айырмачылыктарга ээ экендиги көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: *тектеш тилдер, фонетикалык өзгөчөлүктөр, лексико-семантика, тарых, окшоштук, айырмачылык, эл аралык мамиле.*

В статье рассмотрены генетическая связь, а также одинаковое происхождение кыргызского и тофаларского языков. Показаны как в любом другом языке в словарном фонде лексемы имеют в какой-то степени общность и различие.

Ключевые слова: *родственные языки, фонетические особенности, лексико-семантика, история, схожесть, различие, международное отношение.*

The article discusses the genetic proximity of the Kyrgyz and peat languages that they are related languages. It is indicated that in every vocabulary fund of a language, many lexemes from the phonetic, lexico-semantic side to some extent have common and distinctive features.

Key words: *related words, phonetic features, vocabulary-semantics, similarity or analogy, differences, international relations.*

Тил илиминин өнүгүшү көптөгөн кылымдарды өз ичине камтыйт. Тилдин коомдо аткарган милдетин иликтөө маселеси дүйнөлүк тил илиминде актуалдуулукка ээ болду. Кыргыз тили түрк тилдеринин системасына киргендиктен сөзсүз түрдө тектеш тилдер менен салыштырып изилдөө зарылчылыгы келип чыгат. Түрк тилдери генетикалык жактан жакын, теги бир тил болсо дагы, ар бир тилдин сөздүк фондусундагы көптөгөн лексемалар фонетикалык, морфологиялык, лексика-семантикалык жактан кандайдыр бир даражада айырмаланат.

Тектеш тилдердин арасындагы байланыш үзүлгөн сайын, ал тилдердин арасындагы жакындык улам азайып, тилдик бөтөнчөлүктөр улам көбөйүп турат. Бир эл менен экинчи элдин арасындагы байланыштын таптакыр үзүлүп калышынын натыйжасында тектеш тилдер орчундуу өзгөрүүлөргө дуушар болушса, алардын арасындагы тилдик жакындык бара-бара таанылгыс болуп өзгөрүшү да мүмкүн.

Окумуштуулар байыркы турк урууларынын, ошонун ичинде кыргыздардын да эзелки мекен-журту Алтай, Түштүк Сибирь болгон деген жыйынтыкка келишет. Тарыхка кайрыла турган болсок, түрк элдери бүтүндөй Сибирди, ошондой эле Кичи Азияны мекендеп келгендиктерин көрөбүз. Демек ар бир элди, улутту тили гана аныктайт. Тилдердин генеалогиялык классификациясында, «Дүйнө элдеринин тилдери» картасында, ошондой эле «Дүйнө элдеринин атласында» көрсөтүлгөндөргө ылайык түрк элдери төмөндөгүдөй эки топко бөлүнөт.

Биринчилери: I. Огуздар: осмон түрк, крым-татар, түркмөн, хорасан-түрк, азербайжан, салар, гагауз.

II. Кыпчактар: балкар, карачай, татар, башкыр, кыргыз, ногой, каракалпак, казак, караим, кумык.

III. Карлуктар (же Түштүк-Чыгыш тобу): уйгур, лобнор, өзбек.

IV. Түштүк Сибирь тобу: алтай, хакас, шор, фуюйлук кыргыз, тува, тофалар, чулум-түрк, сарыюгур.

V. Якут тобу: якут, долган.

VI. Чуваш же булгар тобу: чуваш

VII. Халаж тобу: халаж.

Экинчилери: Кайсыл топко кирери изилденбеген бир топ майда түрк элдери: афшарлар, сонкорлор, кашкайлыктар, эйналулар жана хотондор мурдагы СССР аймагынан тышкары мамлекеттерде жашагандар¹.

Глобалдаштыруу процесси бизге түрк тилинин маселелрин гана эмес, бүткүл дүйнөлүк тилдин маселелрин да жакшы өздөштүрүү зарылдыгын коюп отурат. Буга бүгүнкү күндө элдердин бүткүл дүйнө менен эл аралык мамиле түзүп жатышы мисал боло алат. Демек ошонун негизинде тилдердин өз ара тектештиги же тектеш эместигин салыштырып изилдөө аркылуу түрк тилдериндеги анын ичинде кыргыз жана тофа тилдериндеги тыбыштык жана лексикалык өзгөчөлүктөрдү изилдөө азыркы учурдун актуалдуу маселесинин бири боло алат.

Кыргыз тил илиминде бул эки тилдин тыбыштык жана семантикалык жактан дал келүүчүлүгүн А.Карымшакованын Тофалар тилиндеги фактылар жана алардын кыргыз тилиндеги маанилери (Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №4, 2016) аттуу макаласынан көрөбүз.

Макалада В.И. Рассадиндин сөздүгүндө биз нукура кыргыз сөздөрү катары кабыл алып жүргөн кадимки эле **комуз, урук/уруу, үрөн, уук, эпчи, улус** сыяктуу сөздөр (айрым тыбыштык айырмачылыктар менен) орун алганын белгилеп, алардын тыбыштык жана семантикалык жактан окшоштугу жана айырмачылыктары талдоого алынган. “Тофалар тили сибирлик түрк тилдеринин бири катары салыштырма пландагы илимий эмгектерди жаратууда көптөгөн жакшы факты-материалдарды

¹ Асанов А.Ж., Жолборсов У.О. Түрк элдеринин байыркы жана азыркы учуру. // arch.kyrlibnet.kg.

тартуулай алганы менен, өкүнүчтүүсү, ал тилди алып жүргөн тофалар эли Россиядагы 2010-жылкы эл каттоодо болгону 762 кишини түзүп, алардын 12 гана пайызы өз эне тилин билгендиктен, алардын тили өлүү тилдердин катарын толуктоо абалында турары айтылган”¹. Бул макала кыргыз жана тофа тилиндеги жалпылыктарды жана айырмачылыктарды салыштырып изилдеген эң алгачкы бирден-бир эмгек болуп саналат. Ошондой эле биздин да тофалар тилине кызыгуубузга ушул макала себепчи болгондугун айта кетмекчибиз.

Эки тилди салыштыруунун түбү Орхон-Енисей эстеликтеринен башталат. Рун жазма эстеликтери Орхон-Енисей байыркы түрк жазууларынын эң алгачкылары болуу менен, азыркы бардык түрк тилдеринин, анын катарында кыргыз тилинин тарыхы үчүн баа жеткис негизги булак. Эстеликтердеги жазуулар байыркы түрк элинин маданияты, каада-салты, жашоо-шартынан эле кабар бербестен, азыркы түрк тилдеринин ошол доордогу тилдик курамынан, тактап айтканда, сөздүн этимологиясын аныктоодо көп маалыматтарды алууга болот.

Түрк тилдериндеги уңгунун табиятын изилдөөдө Махмуд Кашгаринин сөздүгү негизги булак экендиги талашсыз. Түрк тилдерин салыштырып изилдөө Махмуд Кашгаринин эмгегинен башталган. Махмуд Кашгари өзүнүн эмгеги тууралуу “Мен түрк, түркмөн, өгүз, чыгыл, ягма, **кыргыздардын** шаар, кыштак, жайлоолорун көп жыл бою кезип чыгып, алардын сөздөрүн, макал-лакаптарын жыйнадым”² – деп жазган. Чындыгында, кыргыз тилинин лексикасын, тактап айтканда, уңгунун тыбыштык түзүлүшүн терең чагылдырып берген улуу мурас.

Ушул маселеге байланыштуу кыргыз жана тофалар тилиндеги азыркы биз колдонгон сөздөрдүн канчасынын эң алгачкы маанилери сакталып калгандыгын, канчасыныкы кийинки маани экендигин аныктоо өтө эле кызык маселе.

Б.М.Юнусалиев тарыхый маалыматтарга негиздөө менен тилдик жалпылыктарды аныктоодо этнографиялык гана эмес, лингвистикалык маалыматтарга да таянуу керектигин билдирет.³ Ал кыргыз жана түрк тилинин тектештигин төмөндөгү тилдик белгилер менен мүнөздөөгө болорун көрсөтөт:

1) Созулма үндүүлөрдүн келип чыгышына фонетикалык мыйзамдын бирдей таасир бериши. Салышт.: кырг., алт. *ээр*, өзб., уйг. *эгар*, “*седло*”. Бул **тофа** тилинде *ээр*⁴; кырг., алт., өзб., уйг. *эгэ* “*хозяин*”. Бул **тофа** тилинде *ээ* (Рассадин, – 2005. 287). Кырг., алт. *төө*, каз., өзб. *туйа*, уйг. *түгэ*, “верблюд”. Бул тофача *тэбе* (Рассадин, – 2005. 156).

2) Байыркы сөздөрдө үндүү тыбыштардын ээрчишүү мыйзамы бирдей таасир берген. Салышт.: кырг., алт. *бөдөнө*, каз. *бөдене*, өзб. *бөдине* “перепелка”; Бул бөдөнө сөзү В.И.Рассадиндин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок үндүү тыбыштардын ээрчишүү мыйзамы тофа тилинде бар. Мисалы, **тофа**, *һірліг «грязный»*; *баъкка*, *чараанда*, *чуттуг «плохо»* (Рассадин, – 2005. 233); кырг., алт. *көпөлөк*, каз. *көбелек*, “бабочка”. Бул **тофа** тилинде *һебеген*, *даарылга* (Рассадин, – 2005. 150); кырг., алт. *толго*, каз. *толга*, “крутить”. Бул **тофа** тилинде *ээрер* (Рассадин, – 2005. 200).

3) Сөз башында *ж* тыбышы кууш үндүүлөрдөн мурда келсе, түшүрүлүп колдонулган. Салышт.: кырг., алт. *ый*, өзб. *йыг*, каз. *жыла*, “плач”. Бул **тофа** тилинде *ыгла* (Рассадин, – 2005. 173); кырг., алт. *ыраак*, өзб., уйг. *йырак*, каз. *жырак*, “далеко”. Бул **тофа** тилинде *ырак* (Рассадин, – 2005. 173).

¹ Карымшакова А.Т. Тофалар тилиндеги фактылар жана алардын кыргыз тилиндеги маанилери. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №4, 2016, 210-213-бб

² Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Котор.: Т.Токоев, К.Кошмоков / М.Кашгари. -Б., 2011. -35- б.

³ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. -Ф.: Киргизучпедгиз, 1959. -206 с.

⁴ Рассадин В.И. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь. – Издательство “Дрофа”, Санкт-Петербург, 2005. с.133.

4) Тектеш казак, өзбек тилдеринде кездешпеген, кыргыз-алтай тилдерине жалпы уңгулардын мүнөздүү болушу: кырг., **тофа, таң** “отрицание” (**таң билбейдирі мен- нет, я не знаю**), (Рассадин, –2005. 93). *бачым, тофа. дыыракка* (Рассадин,–2005. 156) “быстро”, *чуркура, “шуметь”, тофа. шаг, дааш, гүүлээш* “шум, шуметь”, *кокуйла-* тофа. *кышкыраар* (Рассадин,–2005. 199) “отчаянно кричат, орать” ж.б.

Түштүк Сибирь түрк тилдерине монгол тилинин күчтүү таасири, асиресе тофа тилине өтө күчтүү тийгендиги белгилүү. Ошондой болсо да тофа тили байыркы элементин сактоо менен, өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп, монгол элементтеринин да күчтүү таасирине кабылган. Өзгөчө монгол лексикасы тофа тилинен кеңири орун алган.

Тофа эли – түрк тилдүү элдердин бири. Алар – буддистер. Элдин тектештигин дин түзбөйт, тил түзөт. Анын далили катары түрк тилдүү элдердин макалдарындай эле тофаларда да бирдей айтылган макалдар бар. Мисалы, **Ада чокта эш чок дег, аъды чокта бут чок дег.** – Ата жокто эш (жолдош) жоктой, ат жокто бут жоктой. В.И.Рассадиндин сөздүгүндө **ада - [атасы]** (Рассадин,–2005. 16) – **отец; эш - [эчи] – друг, подруга, товарищ** (Рассадин,–2005. 136). **Аът - [аъты]** (Рассадин,–2005. 19) – **лошадь, конь.**

Ата чокта оърту өзскүс, ава чокта будун өзскүс. – Ата жокто жарты жетим, эне жокто бутун (тоголок) жетим. Бул макал кыргызда да бар: «Аталуу жетим арсыз жетим, энелуу жетим эрке жетим». «Атасы жок жартылай жетим, энеси жок томолой жетим».

Ата - [атасы] (Рассадин,–2005. 16) – **отец; чокта-[йок, чок] – нет** (Рассадин,–2005. 219); **оърту- [оърту, кеъсик] – половина** (Рассадин,–2005. 260); **өъскүс – сирота** (Рассадин,–2005. 261). **Ава-[авасы] – мама** (Рассадин,–2005. 13); **бут-[буду] – 1.нога (человека); задняя лапа (животного). 2. Ножка (у мебели)** (Рассадин, –2005. 27) Ата сөзү тофа тилинде эки вариантта *ада-ата* деп берилет. Алсак, *ада* сөзү колдонулушу В.И.Рассадиндин “Фонетика и лексика тофаларского языка” деген эмгегинде берилсе, *ата* сөзү жогоруда көрсөтүлгөндөй В.И.Рассадиндин “Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь” сөздүгүндө берилет.

Б.М.Юнусалиевдин көз караштарына таянуу менен кыргыз жана тофа тилдериндеги кызыктуу материалдарга күбө болуп, алардын жалпылык айырмачылыктарын карап чыгууда бул эки тилдин теги, түбү бир болгондуктан, алардын мыйзамченемдүү туура келүүлөрүн тилдик жактан аңдап түшүнүү жана изилдөө территориялык кыйындыктарды жеңилдетери белгилүү. Алсак кыргыз тилиндеги сөздөргө тофалар сөздөрүнүн тыбыштык жана семантикалык жактан дал келүүлөрү көрүнөт.

Тилдеги окшоштуктар кокусунан келип чыкпастан, ал тилдердин баштапкы булагы же негизи бир болгондуктан келип чыгат. Мисалы, **кыргызча – суу, тофача суг**¹. Бул сыяктуу факторлор тектеш тилдерде уңгу сөздөрдүн жалпы окшоштуктарын, бирок ар бир конкреттүү тилде ошол эле сөздүн ар башка фонетикалык вариант менен колдонулуштарын далилдейт. Ошентип, окумуштуулардын көз-караштары боюнча тектеш тилдердин бардыгы фонетикалык законго баш ийет.

Түрк тилдериндеги фонетикалык кээ бир жалпылыктар менен катар ар бир конкреттүү түрк тилинин өзүнө гана таандык болгон өзгөчөлүктөрү бар. Андай өзгөчөлүктөр фонетикалык салыштыруудан айкын көрүнөт.

Мисалы, көпчүлүк түрк тилдеринде сөз башында *ж, дж, й* тыбыштары колдонулса, якут тилинде *с*, хакас тилинде *ч* тыбышы колдонулат: кыргызча – *жок*, казакча – *жок*, өзбекче – *йук*, якутча – *суох*, хакасча – *чох*.

¹ Рассадин В.И. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь. – Издательство “Дрофа”, Санкт-Петербург, 2005. с.162.

Ал эми тофа тилинде –й тыбышы да –ч тыбышы да колдонулат мисалы, *тофача-йок, чок; У меня нет коня – мендэ аътым чок*¹.

Кыргыз-тофа тилдеринде колдонулуп келе жаткан тыбыштардын көпчүлүгү байыркы түрк тилдеринин VII-VIII кылымдарга таандык болгон жазма эстеликтеринен эле кездешет.

Тектеш тилдердин биринен кездешкен тилдик көрүнүш экинчи бир тилден кездешпей калышы мүмкүн, башкача айтканда, бир тилде байыркы элементтер көбүрөөк орун алат, экинчи бир тилде жаңы элементтер мыкты өздөштүрүлөт. Бул сыяктуу факторлордун бардыгы тилдин өнүгүп-өсүп тургандыгын айгинелейт. Тектеш элдердин тилиндеги фонетикалык жана лексикалык айырмачылыктар бул элдердин кийинки өнүгүш этабында пайда болгон. Ал эми бул тилдердин грамматикалык биримдиги менен сөздүк фондусунун окшоштугу булардын качандыр бир негизден бөлүнүп чыккандыгын² ырастайт.

Азыркы кыргыз тили менен тофа тилин салыштырсак, бул эки тилдеги окшоштуктар менен айырмачылыктар көрүнүп турат. Ошол тилдеги кийинки пайда болгон өзгөчөлүктөр бул тилдердин улуттук белгисине айлантылган.

Мисалы, Тоф.: *ээ – хозяин, суг ээси – хозяин вод* (Рассадин,–2005. 287) - кыргыз тилинде деле үйдүн ээси, суунун ээси деп семантикалык жактан дал келелт. Кыргыз тилинде К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (1985) – ээ. 1. Хозяин; жер ээси - хозяин земли; үй ээси – хозяин дома. 2. Бог; 3. Дух-покровитель башаттын ээси дух-покровитель родника; мазардын ээси дух-покровитель священного места (Юдахин, 1985. 472).

Тоф.: *аъсра – [аъсраар], аъсыра [аъсыраар] –вырастить; воспитать* (Рассадин,–2005. 18). Ал эми кыргыз тилинде К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (1985) асыра- воспитывать; содержать, питать; асырап алган бала приёмный ребёнок (Юдахин, 1985. 77). Кыргыз тилинде да баланы асыроо, багып чоңойтуу деген мааниге төп келет. Мисалы,

Тоф.: *бут [буду] 1. Нога (человека); задняя лапа (животного). 2. Ножка (у мебели)* (Рассадин,–2005. 27); кырг. *бут*; Тоф.: *ыр [ыры] – песня* (Рассадин,–2005. 130); кырг. *ыр*; Тоф.: *ырак – дальний, далекий* (Рассадин,–2005. 131); кырг. *ыраак, алыс*; Тоф.: *ыш [ычы] – дым* (Рассадин,–2005. 132); кырг. *ыш, түтүн*; Тоф.: *эмши [эмшици] – врач, доктор; мал эмшици – ветеринар* (Рассадин,–2005. 134); кырг. *эмчи* – ооруну эскиче ырым-жырым, дуба ж.б. менен эмдөөчү, табып, дарыкер (КТТС, 1969. 762); Тоф.: *эң – самый; эң улуг – самый большой; эң бурун – прежде всего* (Рассадин,–2005. 134); кырг. *эң* деген күчөткүч маанини берген сөз – эң улуусу, эң чоңу, эң биринчи ж.б. Тоф.: *эпте – [эптээр] – поправить, исправить* (Рассадин,–2005. 134); кырг. *эпте этиш сөз*. 1. Эбине келтирүү; эбин, ыгын таап калыбына келтирүү, бириктирүү (КТТС, 1969. 766); Тоф.: *эр – [эри] –1. Мужчина; муж; 2. Самец; эрге бар – выйти замуж* (Рассадин,–2005. 135); кырг. *эри, күйөөсү*; кыздарга карата эре бар, эрге тий мааниси. Тоф.: *ай [аэ-ээ] – 1. луна; 2. месяц.* (Рассадин,–2005. 13); кырг. 1. ай. 2. Жыл мезгилдерин атоочу ай. Тоф.: *айдың – 1. светлый, ясный (о ночи); 2. Лунный свет.* (Рассадин,–2005. 14); кырг. 1. Айдын жарыгы, жаркын; айдын жарыгы түшүп турган жер. 2. Кең, жайык, мелтиреген, чалкар, даңгыл. 3. Атак, даңк, айбат, сүр (КТТС, 1969. 27); Тоф.: *эртэ – рано; эртэн –1. рано утром; 2. Раньше, прежде; эртээкии-ранний; эртээси-заранее* (Рассадин,–2005. 137); кырг. *эрте, мурун, бир нерсенин эрте болушу* деген маанилерге туура келелт.

Салыштырылып жаткан кыргыз жана тофа тилдериндеги сөздөрдө тыбыштык айырмалуу, бирок семантикалык жалпылыгы бар сөздөр кездешет. Алсак: Тоф.:

¹ Рассадин В.И. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь. – Издательство “Дрофа”, Санкт-Петербург, 2005. с.219.

² Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. –М., 1953, с. 259.

толмоочы [толмоочысы] – устный переводчик (Рассадин,–2005. 95); кырг. тилмеч, котормочу. Бир тилден экинчи тилге которуп берүүчү адам (КТТС, 1969. 597).

Тоф.: **Чарты – кеъсик, оърту – половина** (Рассадин,–2005. 237); кырг. *жарты, ортосунан кесилген деген маанилерди берет.*

Тоф.: **Эчик [эчиц]** – дверь (Рассадин,–2005. 236); кырг. *эшик*

Тоф.: **аары [аарыыр]** – болеть, быть больным; **аарыг [аарыы]** – 1. болезнь, заболевание; 2. больноой, заболевший (Рассадин,–2005. 12); кырг. *оору, ооруйт, оорулуу.*

Тоф.: **аас [аксы]** – рот (Рассадин,–2005. 12); кырг. *ооз.*

Тоф.: **ава [авасы]** –мама (Рассадин,–2005. 12); кырг. *ана.* Бул жерде кыргыз тилинде **ава – улуу аганы** жана диалектиде **улуу агасын ава** дешет.

Тоф.: **ада [адаар]** – (дать имя) назвать (Рассадин,–2005. 13); кырг. **ысмын атоо.**

Тоф.: **азыг [азыы]** – 1. Клык (у зверя); 2. Коренной зуб (у человека) (Рассадин,–2005. 12); кырг. *азуу тиш.*

Тоф.: **дiриг – живой** (Рассадин,–2005. 30); кырг. *тирүү*

Тоф.: **дiш [дiчи]** – зуб, зубы (Рассадин,–2005. 30); кырг. *тиш*

Тоф.: **долдыр [долдырар]** – 1. наполнить, заполнить. 2. выполнить, исполнить (Рассадин,–2005. 13); кырг. 1. толтур, 2. аткаруу

Тоф.: **дыл [дылы]** – 1. Язык (орган во рту ;)2. Язык, речь (Рассадин,–2005. 33); кырг. тил (орган); 2. Тил, кеп, речь

Тоф.: **кымшыла [кымшылаар]** – 1. Погонять кнудом (коня), 2. Бить (кнудом, бичом) (Рассадин,–2005. 50); кырг. камчы менен камчылоо.

Келтирилген мисалдар кыргыз тилинде да дал ушундай маанилерге ээ. Эки тилде тең тыбыштык жактан да, семантикасы жактан да дал келет. Кыргыз-тофа тилдеринде колдонулуп келе жаткан тыбыштардын көпчүлүгү байыркы түрк тилдеринин VII-VIII кылымдарга таандык болгон жазма эстеликтеринен эле кездешет. Кыргыз-тофа тилдеринин өз ара тектештигинде эч кандай талаш жок. Салыштырылып жаткан тилдердин өз ара тектештигине карабастан, булардын ар биринин өзүнө гана таандык болгон кээде анча-мынча, кээде орчундуу, грамматикалык, лексикалык, фонетикалык бөтөнчөлүктөрү бар.

Кыргыз-тофа тилдеринин өз ара жакын тектештигине, территориялык жактан алыстыгына карабастан, аларды биринен бирин айырмалап жана жалпылап турган бөтөнчөлүктөр булар десек болот:

1. Үндөштүк законунун ар бир тилде ар башка орун алышы; М.: кыргыз тилинде үндөштүк закону толук сакталса. Тофа тилинде жарым-жартылай сакталган, б.а., тил күүсүнө карата гана үндөшүү сакталган, ал эми эрин күүсүнө карата сакталбай калган: **кыргызча – дүлөй, тофача – дулей; кыргызча – ойно, тофача – ойна; кыргызча – болбойт, тофача – болбас ж.б.**

2. Созулма үндүүлөрдүн колдонулушу;

Кыргыз тили үчүн созулма үндүүлөр мүнөздүү болсо, тофа тилинде да *аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, үү* созулмалар кездешет. М:**бааба [баабасы] баабай, баабак** 1. дедушка (по отцу); 2. Старший брат отца (Рассадин,–2005. 19).

Ак-куу [ак-куусы] – лебедь (Рассадин,–2005. 14).

Сактыышкын [сактыышкыны]– воспоминание (Рассадин,–2005.83).

Ири [ириир] – 1. свернуться (о молоке); 2. Сгнуть (о дереве) (Рассадин,–2005. 19).

3. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын колдонулушундагы бөтөнчөлүктөр:

кыргызча – **болбос**, тофача – **болбас** (Рассадин,–2005. 25); кыргызча – **баш**, тофача – **баъш** (Рассадин,–2005. 21); кыргызча – **ачык**, тофача – **ачник** (Рассадин,–2005. 17) ж.б.

Кыргыз тилинде созулма **ыы, ии** тыбышы жок болсо, тофалар тилинде кыргыз тилинен айырмаланып сегиз созулма тең колдонуларын В.И.Рассадиндин сөзүгүнөн

көрүүгө болот. М.: Тоф.: ыыт [ыыды] – звук; голос. (Рассадин,–2005. 132); кырг. **үн** Тоф.: ыыткыры – громкий (о голосе) (Рассадин,–2005. 132); кырг. **катуу, бийик чыккан үн** Тоф.: **испишкэ [испишкэси] – спичка** (Рассадин,–2005.35); кырг. **күкүрт**. Тоф.: **иниг [инии] – лосиха, самка лося** (Рассадин,–2005. 35); кырг. **элик**. Тоф.: **иыштиі – внутрениий** (Рассадин,–2005. 37); кырг. **ички**.

Салыштырылып жаткан кыргыз жана тофа тилдериндеги сөздөрдө тыбыштык айырмалуу, бирок семантикалык жалпылыгы бар сөздөр кездешет. Алсак: Тоф.: **толмоочы [толмоочысы] – устный переводчик** (Рассадин,–2005. 95); кырг. тилмеч, котормочу. Бир тилден экинчи тилге которуп берүүчү адам (КТТС, 1969. 597).

Тоф.: **Чарты – кеъсик, оърту – половина** (Рассадин,–2005. 237); кырг. **жарты, ортосунан кесилген деген маанилерди берет**.

Тоф.: **Эчик [эчиш] – дверь** (Рассадин,–2005. 236); кырг. **эшик**

Тоф.: **аары [аарыыр] – болейт, быть больным; аарыг [аарыы] – 1. болезнь, заболевание; 2. больноой, заболевший** (Рассадин,–2005. 12); кырг. **оору, ооруйт, оорулуу**.

Тоф.: **аас [аксы] – рот** (Рассадин,–2005. 12); кырг. **ооз**.

Тоф.: **ава [авасы] –мама** (Рассадин,–2005. 21); кырг. **ана**. Бул жерде кыргыз тилинде **ава – улуу аганы** жана диалектиде **улуу агасын ава** дешет.

Тоф.: **азыг [азыы] – 1. Клык (у зверя); 2. Коренной зуб (у человека)** (Рассадин,–2005. 12); кырг. **азуу тиш**.

Тоф.: **дйриг – живой** (Рассадин,–2005. 30); кырг. **тирүү**

Тоф.: **дйш [дйчи] – зуб, зубы** (Рассадин,–2005. 30); кырг. **тиш**

Тоф.: **долдыр [долдырар] – 1. наполнить, заполнить. 2. выполнить, исполнить** (Рассадин,–2005. 13); кырг. **толтуруу, аткаруу**

Тоф.: **дыл [дылы] – 1. Язык (орган во рту); 2. Язык, речь** (Рассадин,–2005. 33); кырг. **тили (орган), тил кеп**.

Тоф.: **кымшыла [кымшылаар] – 1. Погонять кнутом (коня), 2. Бить (кнотом, бичом)** (Рассадин,–2005. 50); кырг. камчы менен камчылоо

Кыргыз тилине орус тилинен ар түрдүү составдагы сөздөр өздөштүрүлдү. Жөнөкөй сөздөр: стакан, стол, шапка.

Бул мисалдарды тофа тили менен бирге караганда И.В.Рассадиндин сөздүгүндө төмөнкүдөй берилген. Тоф.: **стүүл [стүүлү] – орусча.: стул** (Рассадин,–2005. 89); кырг. **стул зат**. Бир киши отуруу үчүн ылайыкталып жасалган, артында желөнгүчү бар орундук (КТТС, 1969. 543). Тоф.: **бөърһү [бөърт] – орусча.: шапка** (Рассадин,–2005. 291); кырг. **шапке зат**. Эркектердин маңдайында калканычы бар жеңил баш кийими, фуражка (КТТС, 1969. 727). Тоф.: **шарф** – орусча.: **шарф** (Рассадин,–2005. 291); кырг. **шарф зат**. Моюнга салынуучу эни тайкы келген кездеме же сокмо оромол (КТТС, 1969. 728). Тоф.: **стакан, керел-такша**–орусча.:**стакан** (Рассадин,–2005. 270); кырг. **стакан зат**. Суюкнесе куюп ичүү үчүн колдонулган цилиндр формасындагы туткасы жок айнек идиш (КТТС, 1969. 541).

Татаал тутумдуу сөздөр: самовар, самолёт ж.б. Тоф.: **самбаар – орусча.: самовар** (Рассадин,–2005. 257); кырг. **самовар, самоор зат**. Оту ичине жагылып, чайлык суу кайнатыла турган идиш (КТТС, 1969. 519).

Тоф.:**самолёт, чераплаан – орусча.: самолёт** (Рассадин,–2005. 257); кырг. **самолёт зат**. Кыймылдаткычтын жардамы аркылуу абада учуучу, канаттары бар аппарат (КТТС, 1969. 519).

Самовар, самолёт сөздөрү ар башка маанидеги эки сөздүн ортосун бириктирүүчү үндүүнүн кошо айтылуусу менен жазылган сөздөргө кирет. Сам - о- вар сам жана варить; сам – о – лет сам жана летать. **Трактор, самовар, самолёт, комбайн** сөздөрү качан гана өзү билдирген заттар колдонууга кире баштагандан тартып кыргыз тилинде колдонула баштады.

Ал эми тыбыштык жактан окшош бирок мааниси башка сөздөр да кездешет. Алсак: *Эргек [эргээ] – палец; улуг эргек – большой палец; айтыр эргек; ыртаа эргек – средний палец; ады йок эргек – безымянный палец; шемей эргек – мизинец* (Рассадин,–2005. 135); Бул жерде *эргек* кыргыз тилинде эркек деп окулат. Бирок берген семантикасы таптакыр башка. Тофа тилинде эркек төмөнкүдөй семантикага ээ. Мисалы, *эр, эр киши, ашыняк [ашняк] – мужчина; бөэрттүг улус – мужчины* (Рассадин,–2005. 212);

Жыйынтыктап айтканда, салыштырылып жаткан бул эки тилдеги лексемалардын фонетикалык жана семантикалык жактан дал келүүлөрү түбү бир түрк тили экендигин айгинелейт.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Асанов А.Ж., Жолборсов У.О. Түрк элдеринин байыркы жана азыркы учуру. // arch.kyrlibnet.kg.
2. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. –М., 1953
3. Карымшакова А.Т. Тофалар тилиндеги фактылар жана алардын кыргыз тилиндеги маанилери. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №4, 2016, 210-213.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф., 1969.
5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Котор.: Т.Токоев, К.Кошмоков / М.Кашгари. -Б., 2011.
6. Рассадин В.И. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь. Издательство “Дрофа”, Санкт-Петербург, 2005.
7. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. – Бурятское книжное издательство, Улан-Уде, 1971.
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. “Советская энциклопедия” басмасы, – М., 1965.
9. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. -Ф.: Киргизучпедгиз, 1959.

Сарыбаева С.А.,

Эл аралык Кувейт университети,
ага окутуучусу

Баткен гидронимиясынын иран катмарына лексика- семантикалык анализ

Бул макалада Кыргызстандын аймагындагы топонимдердин иран катмары жөнүндө илимий иликтөөгө алынат.

Түйүндүү сөздөр: *тарыхый катмарлар, топонимдер, иран катмары, гибридик гидронимдер*

Статья посвящена рассмотрению иранского пласта в топонимах на территории Кыргызстана.

Ключевые слова: *исторические пласты, топонимы, иранский пласт, гибридные гидронимы.*

This article is devoted to investigation of Iran layers in toponyms in Kyrgyzstan.

Key words: *Historical layers, toponyms, Iran layers, hybrid hydronyms,*

Географиялык аталыштар – тилдик факт жана алардын ар биринин өзүнүн тарыхы, тагдыры болот десек аша чапкандык болбос. Кыргызстандын топонимиясы миндеген жылдар калыптанган. Топонимиянын тарыхый катмарлары бир нече бөлүктөн турат. Алар: *түрк, иран, кыргыз, араб, монгол, жана орус катмарлары.* Тарыхта эң байыркысы болуп алардын ичинен түрк (топонимдери) катмары

белгиленет. Андан кийин иран катмары белгиленет. Иран тилин алып жүрүүчүлөр биздин заманга чейинки Орто Азиядагы чыгыш иран уруулары жана элдери болгон.

Согдулар менен кыргыз урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик карым-катышынын генезиси жана тарыхый мыйзам ченемдүү эволюциясы жөнүндө тарыхчылардын, тилчилердин ортосунда бир пикирге келүү жагдайы байкалбайт. Кыргыз урууларынын жана согдулардын ортосундагы социалдык, экономикалык жана тилдик карым-катышы жөнүндө көрүнүктүү окумуштуу Б.М.Юнусалиев төмөндөгүлөрдү жазып калтырган «... иранские заимствования в тюркских языках превышают в количественном отношении монгольские, в том числе в кыргызском. И у кыргызских племен были контакты с ираноязычными тохарами (до 9 в.н.э.), согдийцами (до 12 в.н.э.)» (1). Жогоруда айтылган негиздүү аргументке таянуу менен кыргыз урууларынын иран тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон тилдик катышы өтө эрте башталгандыгын чындык экендигин баса белгилесек болот.

Төмөндө Баткен областынын аймагынан жолуккан жана иран тилине тиешеси бар гидронимдерди анализдейбиз.

АПКАН. Кдм.р. Кадамжай районунун аймагында жайланышкан анчалык чоң эмес дарыянын жана эл отурукташкан пункттун аталышы. Препозитивдүү абалда жайланышкан **ап** компоненти иран тилдерине тиешелүү болгон **ап//оп** гидротермин болуп саналат. Биздин тилге которгондо аталган формант «дарыя» деп түшүндүрүлөт. Эскерте кетүүчү нерсе, **ап** компоненти Кадамжай районунун аймагында гана эмес бүтүндөй Кыргызстандын топонимиясында көп жолуга турган иран тилинен кирген формант болуп саналат.

Топонимдин экинчи компоненти болуп саналган *-кана (-хана)* компоненти да иран тилинен кабыл алынган формант болуп саналат. Бул сөз жасоочу аффикс жөнүндө академик Б.Ө.Орузбаева айтып өткөн. Окумуштуу өз сөзүндө *-кана* сөз жасоочу аффиксинин иран тилинен кирген элемент экендигине токтолуп өткөн. Биз айтып өткөн иран тилинен кабыл алынган *-кана* аффикси зат атооч жана этиш сөздөрүнөн атоочторду жасоочу мүчө катары белгиленет (2).

АЙБАНБУЛАК/ХАЙВАНБУЛАК. лйлк. р. Гибриддик гидроним. Гидронимдин биринчи компоненти – айбан тажик тилиндеги хайван деген сөздөн алынган, ал эми экинчи компоненти болсо булак – түрк тилиндеги сөз. Демек, бул гидронимдин мааниси адам ичпей турган чылча суу, мал иче турган суу дегенди билдирет.

АЙРАНБУЛАК. лйлк. р. Гибриддик гидроним. Гидронимдин биринчи компоненти айран тажик тилиндеги вайрон деген сөздөн келип чыккан, экинчи компоненти булак – түрк тилиндеги гидронимдик термин.

АЙБИКЕ. лйлк. р. Лейлек районунун борборунан 8 км алыстыкта жайгашкан Айбике айылындагы суу. Биринчи компоненти Ай(ой) эски түрк сөзү ай (месяц, луна) деген мааниде. Бул жерде сулуулукту салыштыруу максатында берилген. Экинчи компоненти Бике сөзү Бибиколон деген согди-ягноб сөзүнөн келип чыккан. Тыбыштык жактан кыргыз тилине адаптацияланып кыскарууга учураган. Кыргызча «таэне» деген мааниси билдирет. Бул топонимдин составында түрк, согди-ягноб сөздөрү айкалышып келип «Айнурлуу таэне» деп кыргыз тилине которулат. Бул эки башка тилдеги сөздөрдүн жалгашып келиши, бул элдердин жанаша жашап турушу, алардын өз ара бири-биринин тилдерин билишкендигин кабарап турат.

ДАРКУМ. лйлк. р. (Дара – кум. Райондун борборунан 136 км. алыстыкта Даркум дарыясынын жээгинде жайгашкан айылдын аты). Аталган айыл эки чоң тоонун ортосунда, кумдуу жарлары көп жерде жайгашкан. Дара (тажик сөзү) – өрөөн. Демек, жердин аты кумдуу өрөөн дегенди билдирет.

ЖАКУРУТ, лйлк. р.: Бул гидронимдеги *жак* компоненти тажик тилиндеги *ях//яг* «суук, муздак» дегенди түшүндүрөт. Кийинки компоненти тажик тилиндеги руд «дарыя» аппелятивине туура келет. Суук, муздак маанисин түшүндүргөн **ях**

гидроформанты Жогорку Заревшандын аймагынан көп жолугат. Мисалы: Ягноб дарыясы, Яххон дарыясы, Ягобо дарыясы. Жакурут дарыясы тоодон башталгандыктан, бул дарыянын суусу өтө муздак. Дарыянын ушул сапаты анын аталышына себеп болгон (3).

ЖЫЛКУУ. лйлк. р. (Райондун борборунан 18 км алыстыктагы тоонун аталышы). Бул топоним «түрк + тажик» тибинде (гибриддик) түзүлгөн. Бул топонимди түзүп турган сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган байыркы түрк сөздөрү. Биринчи компоненти жыл (байырк түрк сөзү) деген сөздүн байыркы формасы (йул) йулак (азыркы кыргызчада булак деген) булак болуп саналат. Экинчи компоненти «куу» кыргыз тилине адаптацияланган тажик сөзү «кух» (кыргызча тоо). Демек, бул гидроним кыргыз тилине «булактуу тоо» болуп которулат.

ЗАМБОРУШ. лйлк. р. Лейлек районунун борборунан 106 км алыстыкта жайланышкан айылдагы суунун аты.

1. Зам – согду тилинен келип кирген сөз, кыргызча мааниси кош, экинчи компоненти боруш согди тилинин бурс сөзүнөн алынган. бурс – кыргызча “арча” дегенди түшүндүрөт. Демек жердин аты «Кош арча» дегенди билдирет.

2. Зам тажик тилиндеги замин (кыргызча мааниси жер) деген сөздөн алынган. Демек Замборуш топониминин кыргызча мааниси "Арчалуу жер" деп түшүндүрүлөт.

МАРГУН. лйлк. р. Ак карлуу тоолордун этегинде жайгашкан Маргун айылындагы суунун аталышы. «Марг» согду тилинен – шалбаа, гун болсо – окшош деген маанини билдирүүчү мүчө. Демек «шалбаага окшош жер» деп которулат.

Экинчи варианты марг – тажикче жылан дегенди билдирет, гун, гум (кум) деген сөздөн келип чыккан. Жыланы көп кумдуу жер дегенди билдирет.

Үчүнчү варианты марг – жылан, гун тажик тилиндеги гум/гүм (кыргызча күм-жам болуу, жок болуу) маанисин билдирет. Демек, кыргызча мааниси жылан өлүп жок болгон жер (3).

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: (Развитие корневых слов), -Часть 1. – Фрунзе: Киргосиздат, 1959. – 248 б.
2. Орузбаева Б.Ө. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) – Слово. (Структура слова). – Бишкек: Илим, 1994. -260 б.
3. Жапаров Н.Р. Кыргызстандын гидронимиясы. – Канд. дисс. – Б., -2006.

Нестеренко Т.П.,

Бишкекский гуманитарный университет,
аспирант

Морфологическое и лексическое выражение грамматических категорий в семитских языках

В данной работе мы рассматриваем общие грамматические свойства корней в семитских языках. Слово в семитских языках представлено как определенный отрезок речи. В статье исследуется морфологический облик слова в семитских языках, его семантическая и грамматическая характеристика.

Ключевые слова: *Слово, глагольные основы, служебные частицы, соединительный союз, геминация, редупликация, преформативы, афформативы, пронаминальная флексия.*

Семитские языки обладают рядом общих свойств грамматического характера и значительным количеством общих корней.

Слово в семитских языках выделяется как определенный отрезок речи. Теоретическое определение понятия «слово» в данном случае необязательно, тем более что оно изменяется в зависимости от типа языка. Достаточно указать, что говорящими на том или ином семитском языке интуитивно выделяются отрезки речи, воспринимаемые как отдельные слова.

В семитских языках слово имеет свой морфологический облик и четко оформлено, оно построено по определенной модели соответственно его семантической и грамматической характеристике.

В большинстве слов семитских языков заключены как вещественная часть, обозначение самого понятия, так и функциональная часть, обозначение разных модификаций основного понятия и различных грамматических отношений. Эти грамматические отношения многообразны и варьируют от языка к языку, от одной категории слов к другой в каждом семитском языке. Функциональные отношения и связи могут выражаться либо морфологически в данном слове, либо лексически, т.е. отдельными словами или сочетаниями слов. Если в каком-либо языке мы не видим морфологического способа выражения той или иной грамматической категории, как, например, модальности или каузативности, то это не означает, что данное отношение в этом языке вообще не может быть выражено. Оно в действительности находит свое выражение, но не морфологическим, а иным способом – лексическим. Оформленное слово в языке включает в себя большее или меньшее количество добавочных значений к основной части. Оно как бы «вырезает» из фразы некоторую ее часть, иногда большую, иногда меньшую, в зависимости от строя данного языка.

Для иллюстрации возьмем русские слова **пишу, пишешь, пишет** и т. д. В них включено отнесение говорящим данного действия к «местоименному» субъекту действия. Эта связь является грамматической, она показывает субъективное отношение говорящего к объективному обозначению производителя действия: говорящий может приписать действие себе (**я**), тому человеку, к которому он обращается (**ты**), или какому-либо третьему лицу – (**он**). Все это выражено в самих словах суффиксам. И при этом употребляются местоимения: **я пишу, ты пишешь** и т. д., но и без местоимений действующее лицо очевидно. В формах прошедшего времени **писал, писали**, являющихся также законченными словами, содержания меньше, чем в предыдущих: в них не включено указание на местоименный субъект действия; поэтому для того, чтобы выразить отношение к субъекту, необходимо добавить слова **я, ты, он, она**. Однако число действующих лиц в слове выражено (**писал – писали, делал – делали**).

В арабских словах **katabtu, katabta, kataba, katabnā** и т. д. (перфект) или в словах **'aktubu, taktubu** и т. д. (имперфект) обозначение субъекта и числа включено при помощи аффиксов синтетическим способом, т.е. грамматическое значение неотделимо от лексического; это выражено здесь в большей степени, чем, например, в русских **читаю, читаешь** и т. д., так как никакой потребности в добавлении местоимений (если нет выражения противопоставления лиц) здесь не ощущается. Эти формы в сущности равнозначны двухчленным предложениям.

В семитских языках содержание функциональных отношений в слове довольно широко, оно может включать, например, такую категорию, как направленность действия на «местоименный» объект.

В русском языке это выражается посредством самостоятельных местоимений в винительном или другом падеже, т. е. аналитическим путем, **в семитских же языках** передается обычно синтетически, т. е. посредством суффиксов, выражающих лицо объекта, например: араб. **ḍarabanī** «он ударил меня», **ḍarabaka** «он ударил тебя», **ḍarabtuka** «я ударил тебя», **labastuhu** «я его одел», **labastuhum** «я их одел»,

labasahu «он его одел», *labasaha* «он ее одел»; или иврит *l'bašītu* «я его одел», *l'bašīm* «я их одел», *l'bašō* «он его одел», *l'bašāh* «он ее одел». Во всех этих и других подобных выражениях объект действия выражен посредством суффиксов.

Местоименные суффиксы могут присоединяться к именам, где ими также выражается грамматическая категория лица, но в ином аспекте, чем при глаголе. В глаголе выражается действие, совершаемое кем – либо, состояние, в котором кто – либо находится, переживание какого – либо процесса, восприятие чужого действия и т.п. и отнесения всего этого говорящим к объекту, выражение им своего субъективного взгляда на это «отнесение». Однако говорящий может и имя связать с лицом, причем опять – таки он исходит от самого себя как от центра. Но так как в именах мы имеем дело главным образом с названием предмета или понятия, то это отнесение к лицу будет обозначать не указание на субъект или объект действия, а на иную связь, а именно - принадлежность. Например, в словах *kitābī*, *kitābuka*, *kitābuhu*, *kitābukum* - «моя, твоя, его, ваша книга» и т. п. выражено морфологическим путем, т. е. при помощи суффиксов *-ī*, *-ka*, *-hu*, *-kum* и т. д., выражено то, что в русском языке выражается лексически - (*мой, твой, его и т. д.*).

При рассмотрении глагольных основ можно отметить многообразие добавочных значений, которые в семитских языках могут быть выражены морфологическим способом. Например, в арабском языке слово *'istasqā* (образованное по второй глагольной основе) означает «он просил, чтобы ему дали пить», или «он просил, чтобы его напоили»; от глагола *'adina* - «разрешить» образуется форма *'ista'adina* - «он просил, чтобы ему разрешили»; глагол *fahima* - «понимать», каузативная основа этого глагола *'afhama* «дать понять», по второй основе – *'istafhamtu* - «я просил, чтобы мне дали понять» (в дальнейшем это слово получило значение «я спросил»). Таким образом, такое довольно сложное понятие, как «просить кого – либо сделать что – либо для меня» или «в мою пользу», выражается по-арабски морфологически. В иврите при помощи расширенной основы модели *hitpaqēd* может быть выражено понятие «выдавать себя за обладателя какого – либо свойства или качества»: *mitrōšēš* «выдающий себя за бедняка», *mitkabbēd* «выдающий себя за важное лицо» или «старющийся, чтобы его считали важным».

С этой точки зрения интересно рассмотреть семитские *служебные частицы*, которые, в сущности, являются морфемами. Они не имеют знаменательного, вещественного значения, они лишь указывают на отношения между словами и словосочетаниями. Иначе, они равнозначны формативам знаменательных слов, отличаясь лишь тем, что они до известной степени являются отдельными словами и обладают некоторой подвижностью, в то время как формативы лишь части «полных» слов. В семитских языках в некоторых случаях можно рассматривать эти частицы как переходную ступень между префиксами и отдельными словами. Имеется весьма небольшое количество такого рода частиц, называемых «слитными». Название это было выбрано не только по орфографическим соображениям, не только потому, что они пишутся слитно, но и потому, что они действительно сливаются в одно слово со следующими за ним словом, т. е. являются префиксами.

Рассмотрим это на некоторых примерах. Сравнение обычно выражается префиксом *-k* (с различными гласными в отдельных языках), так: араб. *ka-* (*kasadin* «как лев», *kaḡaladin* «как ребенок»); иврит *kē-*, *ka-*, *ki-* (*kēfarzēlā* «как железо», *kiḡnā* «как это», *kaḡāda* «как один, вместе»). Здесь мы имеем дело с настоящим префиксом, выполняющим грамматическую функцию сравнения. Это же

сравнение в других случаях выражается посредством суффикса. В **аккадском языке** имеется суффикс адвербиальности **-iš** или **-aniš**, которым наряду с некоторыми другими адвербиальными значениями выражает также сравнение, например: **karmiš** «как развалины», «в виде развалин» (от **karmu**), **rimaniš** «подобно дикому быку» (от **rimu**), **abubaniš** «как потоп» (**abubu**). В **сирийском языке** соответствующий суффикс **-ā'ī: 'alahā'ī** «подобно божеству», «божественно».

В семитских языках наряду с этими аффиксами выработались также «раздельные» частицы сравнения: **иврит** **k^emo** (**k^emo 'eben** «как камень»); **арамейский** **k^emā** или **k^emū** (**k^emū qarnā** «как рог»), **k^egōn** (**k^egōn ze^e'p^erānā** «как шафран»); **сирийский** **k^emā, 'āk** (**'āk zaḥnā d^e-** «как во время ...»); **эфиопский** **kāmā**; **аккадский** **kī, kimā** (**kimā iṣṣuru** «как птица»). Мы здесь видим в одном и том же грамматическом значении неотделяемые суффиксы (**-iš, -ā'ī**), отдельные слова (**k^emo, kama** и др.) и префиксы (**k^e-, ka-** и др.), которые, не так прочно связаны со словом, как приведенные суффиксы, но в то же время не являются отдельными словами.

Префикс **li-** (**l-, la-, le-, lā-**) перед именем имеет ряд значений, выражаемых также предлогами, а перед глаголами и инфинитивами – значения, выражаемые союзами, например: целевое (**иврит** **lilbōš** «чтобы надевать», **lišpoṭ** «чтобы судить»), приказание (**арабский** **liḥaktub** «пусть пишет»); префикс **bi-** (**b^e-, ba-, bā-**) передает ряд предложных значений, приводимых в грамматиках семитских языков, и т.п.

Соединительный союз со значением «и»: **арабский** и **эфиопский** **uā-**, **иврит** и **арамейский** **u^e-, ue-, uā-, uī-, uī-**, **аккадский** **u-**. Этот союз обладает довольно значительной подвижностью, может соединять как члены предложения, так и целые предложения, и в этом отношении она сближается с «раздельной» частицей, но в действительности эту частицу можно рассматривать лишь как префикс. Это особенно четко выступает в **иврите** и **арамейском языке**, где прочная связь этого префикса со словом демонстрируется фонетически: за начальным **u-** либо нет полного гласного звука, а лишь «шов», либо гласный определяется характером начального согласного того слова, к которому этот префикс присоединяется, например: **u^ešōn** «и овцы», **ubāqār** «и крупный рогатый скот», **uāḥōm** «и жара», **uīsōd** «и основание».

Кроме того (это видно из особой грамматической функции, которую этот префикс выполняет), в языке исторического рассказа глагол в форме имперфекта с этим префиксом имеет значение прошедшего исторического, а в форме перфекта – значение будущего. Таким образом, эта морфема (союз со значением «и») является не только соединительным союзом который «с непривычки» или с точки зрения перевода человек, мог бы воспринимать в качестве отдельного слова, но и формантом, имеющим определенное грамматическое значение.

Список литературы:

1. Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М., 1998.
2. Дьяконов И. М. Семито-хамитские языки. – М., 1965.
3. Лекиашвили А. С. Образование форм рода и числа имен в семитских языках. – Тбилиси, 1963.
4. Шарбатов Г. Ш. Современный арабский язык. – М., 1962.
5. Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка. СПб., 1999.
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М., 1955.

О математической грамотности будущих абитуриентов

В статье анализируются материалы международной программы оценивания 15-летних учащихся общеобразовательных школ, лицеев и гимназий как будущих потенциальных абитуриентов вузов. Описывается международный квалификационный уровень математической грамотности и образцы заданий. В исследовании активно используются метод сопоставления, сравнительный анализ знаний учащихся Кыргызстана и других стран. В ходе исследования выявлен ряд корреляций, связанных с условиями и средой обучения. Знание о состоянии математической грамотности у 15-летних учащихся школ поможет вузам более эффективно осуществлять отбор будущих студентов и правильно формировать содержание учебных дисциплин и строить методику обучения на компетентностном подходе.

Ключевые слова: PISA, математическая грамотность, уровни, результат обучения.

Для определения соответствия полученных результатов обучения учащихся в школе с реально востребованными компетенциями проводятся многочисленные национальные и международные исследования. Одним из наиболее престижных исследований сегодня можно назвать Программу международной оценки обучающихся (Programme for International Student Assessment – PISA), которая на сегодняшний день является самым авторитетным исследованием в области мониторинга образовательных достижений 15-летних обучающихся в мире.

Программа PISA ставит цель ответить на глобальный вопрос: владеют ли наши ученики знаниями и навыками, необходимыми для полноценного функционирования в сфере трудовой и профессиональной деятельности в ожидаемом будущем обществе? Об актуальности вопроса можно судить и по числу участников программы выросший с 32 стран в 2000 году, до 80 стран в 2018 году.

До недавнего времени получение школьного образования в большинстве стран, в том числе и в Кыргызстане, связывали с освоением содержания материала, определенными образовательными программами, ориентированным в основном для поступления в ВУЗы [1,2,3]. Однако в последнее время благодаря PISA и других исследований эта точка зрения принципиально меняется. Процесс обучения учащихся тесно увязывается с компетентностным подходом, который строится на совершенно новых принципах, а качество обучения характеризуется уровнем достигнутых результатов и степенью самоуправления со стороны учащихся. Одобряется в учащихся лидерские качества, высокая мотивация к учению и развитое чувство ответственности за полученный учебный или иной результат.

Следует сказать, что ни одно международное исследование качества образования школьников не имело такого влияния и воздействие на образовательные системы стран, как программа PISA. По итогам и результатам исследования во многих странах были инициированы многочисленные научные исследования и проводились национальные реформы школьного образования [6,7]. Результаты исследования помогли определить и оценить как сильные, так и слабые стороны национальных систем образования и определить будущее направление по совершенствованию стратегии образования. В результате в более чем в 30 странах (Германия, Финляндия, Эстония, Корея и др.) были проведены эффективные реформы, положительные результаты которых мы наблюдаем в последующих результатах исследования PISA.

В последующие годы 15-летние обучающиеся из Кыргызстана не участвовали в исследовании PISA, поэтому одна из целей исследования – выявление проблем в системе школьного математического образования до конца не была выявлена. Тем не менее, предлагаемая статья пытается проанализировать состояние математической грамотности наших учащихся.

Уровни математической грамотности. Основная шкала математической грамотности в исследовании PISA распределена по шести уровням, которым соответствуют тестовые задания различной сложности.

Уровень 6 (баллы выше 669,3). Учащиеся этого уровня математической грамотности способны к глубокому математическому мышлению и рассуждениям. Они готовы применять логику и собственную версию решения задач, использовать новые собственные подходы и стратегии по разрешению проблем. Опираясь на данные в задачах учащиеся могут осуществить различного рода интерпретации, аргументировать свои рассуждения по полученным результатам, обосновать и оценить их достоверность. В ходе решения задач могут создать свой алгоритм поиска и решить задачу альтернативными методами и приемами. В Сингапуре, Корее таких учащихся, которые успешно решают задания 6 уровня составляет 9,1%, в Финляндии – 6%. Этот показатель для учащихся из Кыргызстана 0,0 % и таких учащихся не выявлено.

Уровень 5 (баллы выше 607,0, но ниже или равно 669,3). У учащихся с математической грамотностью из уровня 5 могут самостоятельно разрабатывать и работать с различными моделями и источниками. Способны ориентироваться с многочисленными данными в задачах, разрешать вопрос и принимать решения в непростых и сложных ситуациях. Устанавливают взаимные связи, выделяют и преодолевают препятствия, делают предположения и строят алгоритмы решения проблем. Разрабатывают основные и вариативные приемы решения задач, проводят анализ, умеют сопоставлять и оценивать поставленную проблему, создают собственную стратегию разрешения ситуаций. Учащийся на этом уровне способен работать с определенной стратегией, опираются на свой учебный и жизненный опыт, применяют глубокие рассуждения, аргументации и приемы мышления. Способны самостоятельно разрабатывать план действий, применять глубокие и более развитое мышление и логику рассуждения. В Корее справляются с заданиями 5 и 6 уровней более 27,1% в Финляндии, Швеции, Бельгии – 20,1%. Среди 15-летних учащихся из Кыргызстана таких детей единицы и составляют менее чем 0,1%, а точнее – 0,02%.

Уровень 4 (баллы выше 544,7, но ниже или равно 607,0). У учащихся данного уровня математической грамотности имеются твердые навыки успешной работы с известными математическими закономерностями, конкретными моделями решения задач, включая сложные и комплексные ситуации. Учащиеся могут предложить собственный план решения, выбрать различные подходы, связать математические знания с реальной ситуацией, использовать более развитые навыки, аргументировать и оценивать свои доводы и полученный результат. В Финляндии, Тайбэе, Гонконге, Корее на данном уровне находятся большинство учащихся. В Бельгии, Швеции, Канаде, Японии – более 40%, в Мексике, Турции, Греции, США и в Испании с заданиями данного уровня справляются около 25% учащихся. В Кыргызстане этот показатель ниже 1,0%, а точнее 0,7%.

Уровень 3 (баллы выше 482,4, но ниже или равны 544,7). На этом уровне шкалы математической грамотности учащиеся способны выполнять действия в определенной последовательности и по известным правилам, образцам и алгоритмам. Учащиеся могут выбрать и использовать простейшие стратегии и готовые модели и образцы решения задач. Для этого способны исследовать различные источники информации. Могут проводить не сложные расследования, давать краткие объяснения своих действий и результатов. Учащиеся данного уровня могут осуществлять анализ

своих действий и оценивают правильность рассуждений и достигнутых целей. Учащиеся из Канады, Финляндии, Кореи, Швеции, Японии справились с заданиями 3 уровня более чем 67%. В Кыргызстане этот показатель весьма скромно 3,3%.

Уровень 2 (баллы выше 420,1, но не ниже или равно 482,4). Учащиеся этого уровня способны интерпретировать данные в задачах, распознавать ситуации, делать простые умозаключения и выводы. Учащиеся могут оперировать данными, извлекая необходимую информацию из основного источника, в своих действиях используют простые модели и алгоритмы. При решении задач успешно используют готовые формулы, закономерности, правила и свойства. Проводят не сложный анализ и интерпретируют полученные результаты. Второй уровень считается по шкале математической грамотности минимально допустимой. На этом уровне учащиеся начинают демонстрировать свои навыки, которые позволяют использовать математику для решения различных повседневных и жизненно важных вопросов. В Гонконге, Финляндии, Кореи, Сингапуре и Шанхае учащиеся решают задачи 2-го уровня более чем 90% учащихся. Эти показатели для учащихся Кыргызстана составляют 9,3%.

При этом следует заметить, что учащиеся Кыргызстана достигают минимального стандарта математической грамотности (уровень 2 и выше) всего 13,4 %. Тогда как у учащихся соседних стран: Казахстана – 40,9 %, а у России – 71,4 %.

Уровень 1 (баллы выше 357,8, но ниже или равно 420,1 или ещё ниже). На этом уровне математической грамотности учащийся может отвечать на те вопросы, которые основаны на известных им информациях, со всеми необходимыми данными для ответа и решения задачи. Они могут выявлять и использовать нужную информацию, проводить рутинные и громоздкие действия в том числе и вычислительного характера. Решать задачи по заранее заданным, четким инструкциям, образцам решения и по очевидным ситуациям. Готовы применять формулы и простейшие алгоритмы решения задач в пределах конкретной темы и конкретной не сложной математической задачи. В Финляндии, Кореи, Шанхае, Лихтенштейне и Сингапуре менее 10 % учащихся имеют показатели уровня 1. В Кыргызстане данный показатель составляет 21,8 %.

Учащийся на уровне ниже первого уровня (набравшие менее или равно 357,8 балла) обычно не справляются даже с самой простой математической задачей предложенной в PISA. Учащихся ниже 1-го уровня в Сингапуре составляет всего 1,4%, Канада – 1,7%, Финляндии – 2,2%, Эстония – 2,6%, у учащихся Кыргызстана – 64,9 % [5, с. 12].

Образцы заданий PISA

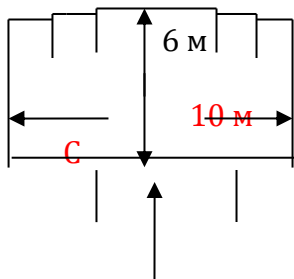
1. Тест с географическим содержанием.

У Игоря в школе учитель географии предлагает учащимся тесты и выполнение каждого из них оценивается из 100 баллов. Средняя оценка Игоря за 4 первых теста равна 60 баллам. По пятому тесту он получил 80 баллов. Чему равна средняя оценка Игоря за 5 тестов по предмету географии?

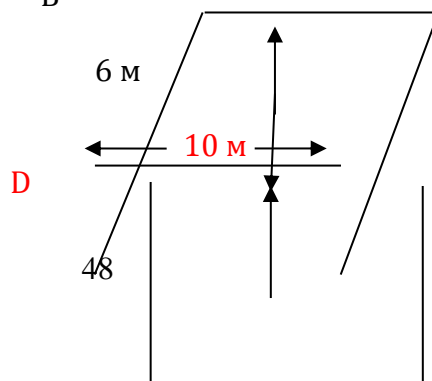
2. Тест, связанный с профессией садовника.

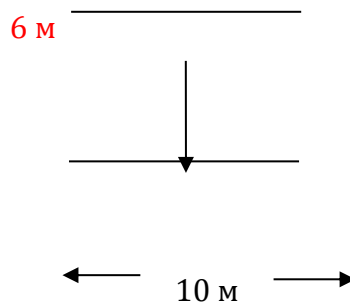
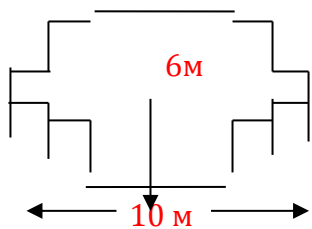
У садовника имеется 32 м провода, которым он хочет обозначить на земле границу клумбы. Форму надо выбрать из следующих вариантов (рис.1).

А

В

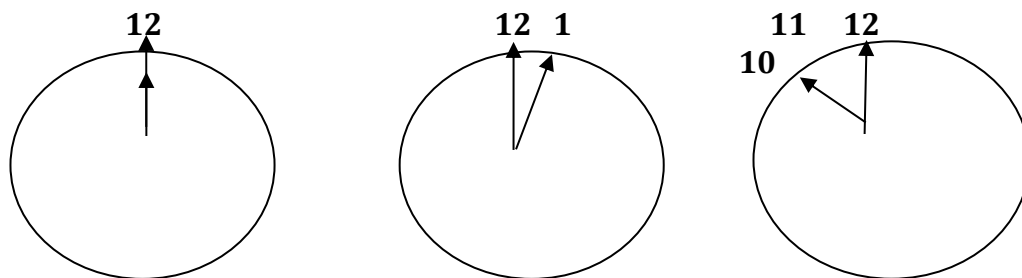

Для каждой формы клумбы определить, хватит или не хватит садовнику 32 м провода, чтобы обозначить её границу.

3. Тест на общение в интернете.

Марк (из Сиднея в Австралии) и Ганс (из Берлина в Германии) часто общаются друг с другом, им приходится выходить в интернет в одной и тоже время, чтобы они смогли поболтать. Чтобы определить удобную для общения время, Марк просмотрел таблицы, в которых дано время в различных частях мира, и нашел следующую информацию (рис.2).

Гринвич 24.00

Берлин 1.00

Сидней 10.00

Рисунок 2.

Вопрос 1. Какое время в Берлине, если в Сиднее 19:00?

Вопрос 2. Марк и Ганс не могут общаться между 9.00 и 16:30 по их местному времени, так как они в это время должны находиться в школе. Они также не могут общаться с 23:00 до 7:00 по их местному времени, так как в это время они будут спать. Какое время было бы удобно для мальчиков, чтобы они могли поболтать. Укажите местное время для каждого города.

Анализ результатов исследования позволяют выявить и оценить различные факторы, влияющие на результаты и эффективность обучения учащихся в школе и выработать рекомендации и стратегии по реформированию школьного математического образования в республике, а также определить приоритеты в педагогических исследованиях и перспективы развития школьного математического образования.

Использованная литература:

1. Гурьев А.И. Междпредметные связи – теория и практика // Наука и образование Горно-Алтайск. – 1998. - №2. – С. 204 – 209.
2. Колягин Ю.М. О прикладной и практической направленности обучения // Математика в школе. – 1985. - №6. – С. 27 – 32.
3. Краевский В.В., Лернер И.Я. Дидактические основания определения содержания учебника // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение, 1980. Вып. 8. – С. 34-49.
4. Син Е.Е. Состояние и проблемы математического образования // Наука и новые технологии. -2015. - №1. – С. 164 – 168.

5. Син Е.Е. Школьное образование Финляндии как феномен XXI века // Известия Кыргызской академии образования. – 2016. - № 2. - С. 9 - 18.

6. Син Е.Е. Развитие познавательного интереса учащихся при изучении математики и физики / В кн.: Актуальные мировые тренды развития социально гуманитарного знания. – Белгород, 2017. – С.141 – 146.

Смагулов Е.Ж.

Жетысуский государственный университет им.И. Жансугурова
Республика Казахстан, город Талдыкорган,
д.п.н., профессор

Хаймуданов Е.С.

Жетысуский государственный университет им.И. Жансугурова
Республика Казахстан, город Талдыкорган, докторант 2-курса

Тест как самостоятельная работа учащихся в процессе обучения математике

В статье охарактеризована основная задача, которая ставится перед педагогом – методика обучения математики. Для этого совершенствуются методы работы с обучающимися. Дано определение теста как прием самостоятельной работы. Как основная задача повышения эффективности обучения математике предполагает исследование вопросов, связанных с методикой организации деятельности учащихся при выполнении ими теста как самостоятельной работы на уроке.

Выявлено, что для формирования математической грамотности необходимо создать особую образовательную среду для учащихся, причем не только на уроке, но и во внеурочное время.

Ключевые слова: *тест, образование, математическое образование, диагностическое, образовательная среда, эксперимент.*

Целью любой предложенной свободной формы обучения является результат. Определение использованных понятий в данном смысле, возможность измерения представленных с помощью этих понятий явлений и данных в конкретной или косвенной форме, а также оценивание результатов измерений в определенной форме могут удовлетворить учителя, грамотно определяющего цель обучения. Такую структуру цели называют диагностической.

Системно-структурный метод направлен на реализацию нескольких диагностических целей по каждой отдельной теме, то есть определение информации по теме, ее содержанию и объему, по качеству усвоения, научности знания, а также по разносторонней компетенции. Для того, чтобы показать цель, определяющуюся по содержанию учебной информации, ее необходимо разделить на условные единицы усвоения - учебные элементы (или дидактические единицы, как это принято в едином государственном стандарте образования).

Учебными элементами называют предмет, подлежащий изучению, процесс, явление, особенности, связи (взаимоотношения), методы применения (использования), а также деятельностный подход.

Таким образом, из выше изложенного следует, что задача повышения эффективности обучения математике предполагает исследование вопросов, связанных с методикой организации деятельности учащихся при выполнении ими теста как самостоятельной работы на уроке.

Актуальность таких исследований определяется важностью развития мышления, формирования готовности учащихся к самостоятельной деятельности необходимостью совершенствования форм деятельности учащихся в процессе обучения математике.

Тесты как самостоятельная работа в обучении математике играют особую роль, так как они не только позволяют усваивать знания и умения, но и способствовать формированию активности мыслительной деятельности и самостоятельности учащихся, как важнейших качеств личности. Привитие учащимся навыков самостоятельной работы всегда являлось одной из главных задач на каждом этапе развития школы.

Практика показывает, что при обучении математике необходимо уделять значительное место тесту как самостоятельной работе учащихся, организации различных упражнений. Без этого не может быть усвоения программного материала. Только в выполнении различных упражнений развиваются мыслительная деятельность учащихся, закрепляются математические понятия, вырабатываются вычислительные навыки, приобретаются умения геометрических построений, развиваются пространственное представление учащихся, умение практически применять знания, свой опыт при решении задач и так далее.

Тест как самостоятельная работа является средством организации и управления самостоятельной деятельностью. Организовать же деятельность учащихся можно в различных формах фронтальной, коллективной, групповой и индивидуальной.

В основе каждой формы деятельности учащихся как способа ее организации, по выполнению определенного задания учителя лежит тот или иной вид учебной деятельности (совместной, коллективной или индивидуальной) и соответствующий ему характер взаимоотношения учителя и учащихся, учащихся друг с другом. В то же время сущность теста как самостоятельной работы определяется особенностями познавательных задач, воплощенных в конкретное содержание самостоятельной работы.

Это позволяет рассматривать тест как самостоятельную работу не как форму деятельности, а как средство организации. Для организации теста как самостоятельной работы по математике особенно важно понимание учителем роли структурных ее компонентов. Структуру же теста как самостоятельной работы определяют содержательная, процессуальная и мотивационная стороны учебно - познавательной деятельности школьников. Все стороны важны. При подготовке теста как самостоятельной работы учитель математики заботится о содержательной, и о процессуальной сторонах деятельности школьников. Под взаимосвязью различных форм деятельности учащихся мы понимаем последовательность взаимообусловленных друг с другом форм деятельности или их сочетаний. Под основной структурой взаимосвязи различных форм деятельности учащихся в процессе обучения математике имеется в виду такая взаимосвязь, которая удовлетворяет требованиям:

- способствует усвоению всех элементов содержания образования;
- реализует функции каждой формы деятельности на уроке;
- основана на принципе сочетания различных форм деятельности учащихся в обучении.

При этом в выявлении основной структуры взаимосвязи различных форм деятельности учащихся, исходим из следующей цели: повышение эффективности и качества обучения математике, и следующего принципа: построение степени самостоятельности учащихся в обучении (то есть переход от несамостоятельных видов учебной деятельности к самостоятельным).

Реализация основных видов взаимосвязи различных форм деятельности учащихся на уроке в процессе изучения алгебры требует последовательной организации учителем различных видов деятельности, предусматривающих переход от совместной (несамостоятельной) к коллективной и индивидуальной (самостоятельной) деятельности. Такую последовательность видов деятельности можно организовать в процессе выполнения учащимися заданий составляющих основу различных типов

самостоятельных работ. Следовательно тест как самостоятельную работу мы можем рассматривать не только как средство организации деятельности учащихся, но и как средство реализации взаимосвязи различных форм деятельности. Рассмотрим, каким же требованиям должна удовлетворять тест как самостоятельная работа, ориентированная на реализацию взаимосвязи различных форм деятельности.

Во-первых, тест как самостоятельная работа строится на основе содержания изучаемой темы школьного курса математики.

Во-вторых, тест как самостоятельная работа должна способствовать усвоению учащимися знаний, умений, способов деятельности; навыков и умений осуществлять воспроизводящую и творческую виды деятельности. Поэтому должно быть, тест как самостоятельная работа всех четырех типов: воспроизводящие по образцу, реконструктивно-вариативные, эвристические и творческие. При этом каждый тип самостоятельных работ предусматривает разработку соответствующей группы задач.

В-третьих, каждому типу тест как самостоятельная работа должен соответствовать определенный вид взаимосвязи различных форм деятельности учащихся с учетом этапа урока.

И, наконец, в заключении сделаем вывод, что выявленные основные виды взаимосвязи различных форм деятельности учащихся (в зависимости от порядка) представляют собой последовательности различных форм. Значит, каждый тип теста как самостоятельной работы, соответствующий данному виду взаимосвязи должен содержать столько серий самостоятельных работ, сколько в последовательности содержится форм деятельности, входящую в данную последовательность.

Список использованной литературы:

1. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». С. 11-15. Талдықорган, 2018.

2. Smagulov E.Zh., Smagulov B.E., Zheksenbay A.T. On the role of tasks in the formation and development of students' mathematical thinking. Proceedings of the international scientific - practical conference "PROBLEMS OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE INFORMATION SOCIETY", dedicated to the 85th anniversary of the doctor of pedagogical sciences, professor Burkit Baymukhanov, April 8, 2016. Almaty, 2016. S.247-250.

3. Yessengali SMAGULOV, Sabyrkul SEITOVA, Yekaterina GAVRILOVA, Zhomart ZHIYEMBAYEV, Nazym ZHANATBEKOVA. Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work. Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2018. p.617-630.

*Картанова А.Дж.,
МКУ., к.ф.-м.н., доцент
Сулайманова С.М.,
Чекиров К.М.,
МКУ., к.ф.-м.н., профессор*

Компьютерное моделирование и анализ течения сжимаемого газа в канале переменного сечения

В статье рассматривается компьютерное моделирование турбулентного течения сжимаемого газа в канале переменного сечения и сравнительный анализ моделей турбулентности $k-\varepsilon$ и Спаларта-Аллмараса в системе инженерного анализа ANSYS Fluent 15.0.

Ключевые слова: модель, турбулентность, сопло, осесимметричное течение, $k-\varepsilon$ модель, модель Спаларта-Аллмараса, ударная волна, CFD.

Введение. Сопла, характеризуются особыми газодинамическими характеристиками структуры течения в них, и находят свое применение в различных аэрокосмических, ультраструйных, распыливающих, порошковых технологиях. На практике важной инженерной задачей является правильное профилирование сопла, на основе газодинамических расчетов, что позволяет обеспечить максимальную однородность течения на выходе из сопла. Поэтому расчет параметров течений газа, проходящих в этих соплах, необходим, чтобы максимально полно изучить эффективность применения сопла.

Проблемой, вызывающей наибольшие трудности при расчетном определении параметров течения является моделирование турбулентной вязкости, посредством которой вычисляются осредненные характеристики турбулентного потока. Турбулентная вязкость не является физическим свойством газа, и не существует универсальной модели для ее описания, поэтому применение той или иной модели требует верификации.

Численные исследования, проведенные различными исследователями, оценили точность модели турбулентности для точного прогнозирования потока и характеристик сопла. Области сжимаемого течения в соплах, в которых преобладают сильные градиенты давления и сложные вторичные потоки, вызывают несоответствия между численным моделированием и экспериментальными измерениями.

Целью данной работы является провести численное исследование и компьютерное моделирование процесса течения сжимаемого газа через сопло с помощью инструментов вычислительной гидродинамики CFD (Computer Fluid Dynamics) Ansys Fluent 15.0.

При моделировании процесса течения газа используем две модели турбулентности двухпараметрическую $k-\varepsilon$ модель и однопараметрическую модель Спаларта-Аллмараса (S-A). С целью определения эффективных расчетных условий для конвергентно-дивергентного сопла, обоснования пригодности моделей для конкретного применения проводим сравнительный анализ двух моделей турбулентности путем анализа полученных результатов вычислительных экспериментов – параметров давления, скорости, температуры газа и определения зависимостей между различными характеристиками течения, приводящими к изменению его структуры.

Методы решения и математическая модель. Вычислительная гидродинамика - это универсальный метод моделирования задач гидродинамики одно- и многофазных течений, который дает точные результаты в отношении характеристик течения в различных устройствах и предоставляет пользователю всю необходимую информацию о процессе течения.

В расчетах турбулентных течений широко используются модели, основанные на решении осредненных по Рейнольдсу уравнений Навье–Стокса.

Течение в сопле моделируем с использованием двух моделей турбулентности - модели турбулентности $k-\varepsilon$ и модели турбулентности Спаларта-Аллмараса.

Основываясь на законах сохранения массы, импульса и энергии сформулируем основные уравнения математической модели процесса течения сжимаемого газа в сопле: уравнение неразрывности (1), уравнение движения (2), уравнение энергии (3):

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho \mathbf{V}) = 0 \quad (1)$$

$$\frac{\partial(\rho u)}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho u \mathbf{V}) = -\frac{\partial p}{\partial x} + \rho f_x$$

$$\frac{\partial(\rho v)}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho v \mathbf{V}) = -\frac{\partial p}{\partial y} + \rho f_y \quad (2)$$

$$\frac{\partial(\rho w)}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho w \mathbf{V}) = -\frac{\partial p}{\partial z} + \rho f_z$$

$$\frac{\partial}{\partial t} \left[\rho \left(e + \frac{V^2}{2} \right) \right] + \nabla \cdot \left[\rho \left(e + \frac{V^2}{2} \right) \mathbf{V} \right] = \rho q - \frac{\partial(\rho u p)}{\partial x} - \frac{\partial(\rho v p)}{\partial y} - \frac{\partial(\rho w p)}{\partial z} + \rho \mathbf{f} \cdot \mathbf{V} \quad (3)$$

где ρ - плотность газа, \mathbf{V} - вектор скорости осредненного течения с компонентами скорости u, v, w в координатных направлениях x, y, z соответственно, p - давление, t - время, f - массовые силы, q - тепловой поток, e - полная энергия единицы массы.

Для замыкания системы уравнений (1)-(3), используем модель Спаларта-Аллмараса (4) и k - ε модель турбулентности (5).

В k - ε модели турбулентности дополнительно к системе уравнений (1)-(3) решаются уравнения переноса кинетической энергии турбулентности и скорости ее диссипации, которые имеют вид:

$$\frac{\partial(\rho k)}{\partial t} + \frac{\partial(\rho k u_i)}{\partial x_i} = \frac{\partial}{\partial x_j} \left[\left(\mu + \frac{\mu_t}{\sigma_k} \right) \frac{\partial k}{\partial x_j} \right] + P_k + P_b - \rho \varepsilon - Y_M + S_k \quad (4)$$

$$\frac{\partial(\rho \varepsilon)}{\partial t} + \frac{\partial(\rho \varepsilon u_i)}{\partial x_i} = \frac{\partial}{\partial x_j} \left[\left(\mu + \frac{\mu_t}{\sigma_\varepsilon} \right) \frac{\partial \varepsilon}{\partial x_j} \right] + C_{1\varepsilon} \frac{\varepsilon}{k} (P_k + C_{3\varepsilon} P_b) - C_{2\varepsilon} \rho \frac{\varepsilon^2}{k} + S_\varepsilon$$

μ - заданная физическая (ламинарная) вязкость ($\mu = \text{const}$), μ_t - турбулентная (вихревая) вязкость, K - кинетическая энергия турбулентности, отнесенная к единице массы жидкости, ε - скорость диссипации в тепло кинетической энергии турбулентности в единице объема жидкости, $C_\mu, C_{1\varepsilon}, C_{2\varepsilon}, \sigma_\varepsilon$ - эмпирические константы k - ε модели, $C_\mu = 0,09, C_{1\varepsilon} = 1,44, C_{2\varepsilon} = 1,92, \sigma_\varepsilon = 1,3$.

В модели Спаларта-Аллмараса (5) дополнительно к системе уравнений (1)-(3) решается уравнение переноса рабочей переменной $\tilde{\nu}$:

$$\frac{\partial(\rho \tilde{\nu})}{\partial t} + \frac{\partial(\rho \tilde{\nu} u_i)}{\partial x_i} = G_\nu + \frac{1}{\sigma_{\tilde{\nu}}} \left[\frac{\partial}{\partial x_j} \left\{ (\mu + \rho \tilde{\nu}) \frac{\partial \tilde{\nu}}{\partial x_j} \right\} + C_{b2\rho} \left(\frac{\partial \tilde{\nu}}{\partial x_j} \right)^2 \right] - Y_{\tilde{\nu}} + S_{\tilde{\nu}} \quad (5)$$

где $\tilde{\nu}$ - кинематическая турбулентная вязкость, $G_\nu = C_{b1}\rho S\tilde{\nu}$ - генерационный член,

$\mu_t = \rho\tilde{\nu}f_{\nu1}$ - турбулентная динамическая вязкость, $f_{\nu1} = \frac{\chi^3}{\chi^3 + C_{\nu1}^3}$ - демпфирующая

функция и где $\chi = \frac{\tilde{\nu}}{\nu}$, ν - молекулярная вязкость газа. Константы модели Спаларта-

Аллмараса: $C_{b1} = 0,1355$; $C_{b2} = 0,622$; $\sigma = 2/3$; $C_{\nu1} = 7,1$; $\kappa = 0,41$.

Компьютерное моделирование. Геометрию сопла строим с заданием координат точек из файла, из учебника ANSYS Fluent. Расчетная область представляет собой осесимметричную 2-D модель сопла, показанной на рис. 1.

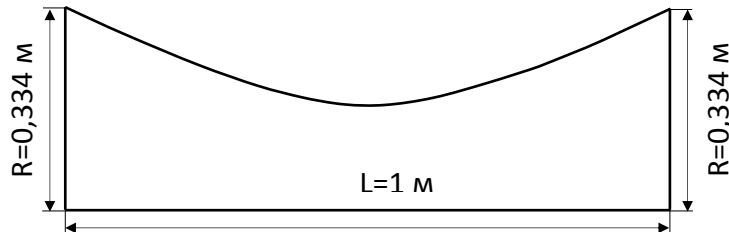

Рис. 1. Размеры расчетной области

Сеточная модель расчетной области строим с заданием 30 точек по вертикали и 80 точек по горизонтали, таким образом сеточная модель расчетной области (30 x 80), 2400 четырехугольных элементов типа Quad. Граничные условия задаем в соответствии с границами вычислительной области, рис. 2 и табл. 1.

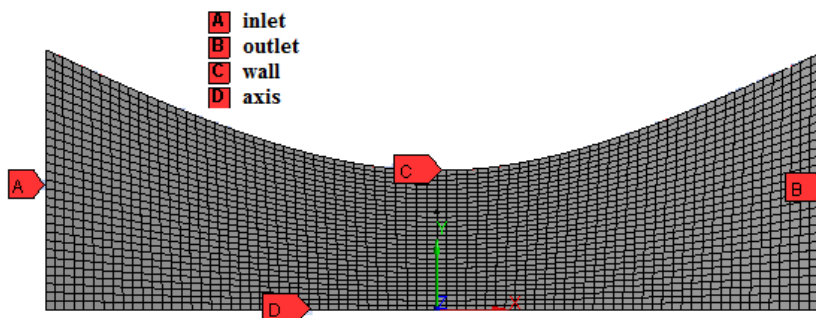

Рис.2. Сеточная модель расчетной области

Таблица 1- Граничные условия

Сторона	Название	Тип граничного условия	Значение
слева	inlet	pressure-inlet	P=90000 Па
справа	outlet	pressure-outlet	P=75000 Па
сверху	wall	wall	непроницаемость
снизу	axis	axis	ось симметрии

В качестве рабочего тела была выбрана жидкость (fluid) – модель вязкого газа с постоянным коэффициентом теплоемкости при постоянном давлении C_p – Air Ideal Gas (constant C_p).

Решение строили методом установления вторым порядком точности для расчета параметров течения и параметров турбулентности.

Критерий сходимости решения в обоих случаях был установлен равными 0,001, и решение сходилось примерно при 800 итерациях по двум моделям.

Результаты и обсуждение. В результате вычислительных экспериментов были получены графики и поля распределений основных газодинамических характеристик течения сжимаемого газа в сопле, и проведен сравнительный анализ полученных результатов по двум моделям турбулентности.

На рис. 3 показано распределение чисел Маха вдоль оси сопла, в расчетах по двум моделям турбулентности. По $k-\varepsilon$ модели турбулентности видно, что на входе течение дозвуковое и становится сверхзвуковым в горловине сопла, после чего наблюдается резкое снижение числа Маха, что указывает на формирование ударной волны сразу за горловиной. Модель Спаларта-Аллмараса показывает, что поток на входе в сопло дозвуковой и достигает в горловине значения $\sim 0,8$ Маха, за горловиной происходит уменьшение числа Маха, где очевиден эффект сжимаемости, приводящий к ударной волне. Модель $k-\varepsilon$ показывает резкое уменьшение числа Маха вдоль по оси сопла, тогда как модель Спаларта-Аллмараса показывает пиковое число Маха (0,75) в критическом сечении сопла.

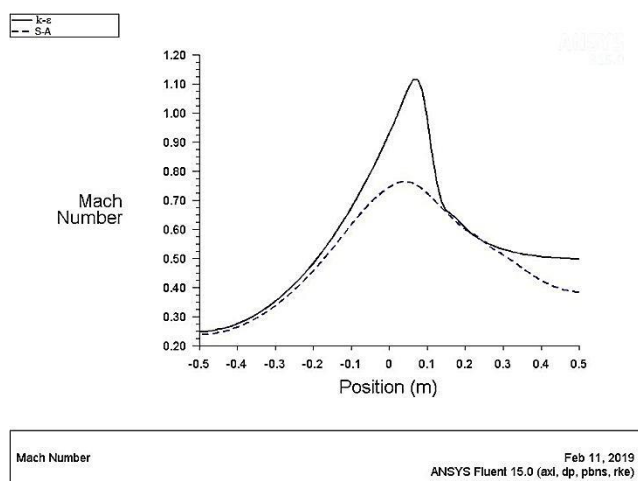

Рис. 3 - Распределение чисел Маха по длине сопла

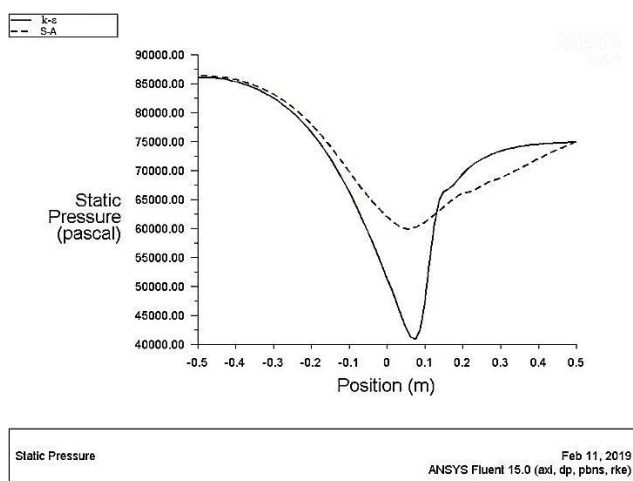

Рис. 4. Распределение статического давления по длине сопла

Графики изменения статического давления вдоль оси сопла, показаны на рис.4, $k-\varepsilon$ модель показывает наименьшее значение статического давления за критическим сечением сопла, где отмечено наибольшее значение сверхзвуковой скорости, в то время как нижнее значение давления на графике по модели Спаларта-Аллмараса соответствует точно критическому сечению сопла.

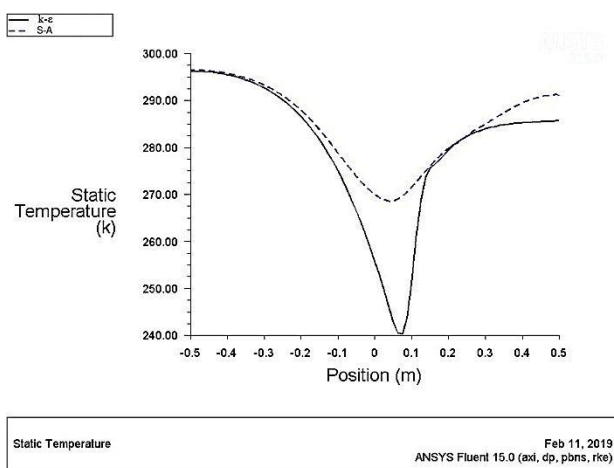

Рис. 5 - Распределение статической температуры по длине сопла

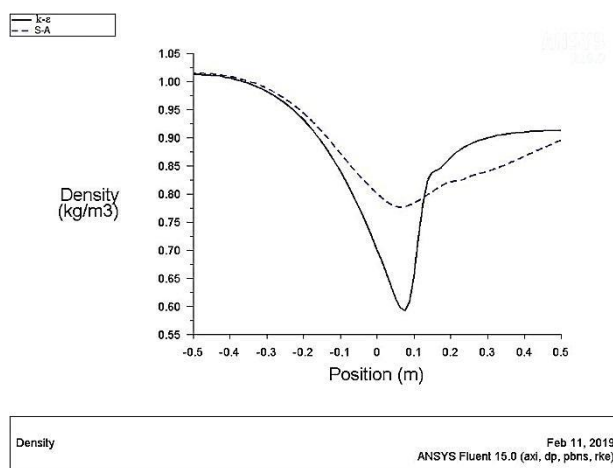

Рис. 6 - Распределение плотности по длине сопла

График статической температуры по двум моделям, показаны на рис.5, на графике статической температуры, полученному по k-ε модели видно, что из-за падения давления за критическим сечением и далее по длине сопла, температура снижается от входной границы сопла к критическому сечению, по модели Спаларта-Аллмараса также показано снижение температуры от входной границы сопла до нулевой точки, соответствующей критическому сечению сопла.

На рис.6 показаны графики распределения плотности по длине сопла. По двум моделям видно, что с падением давления плотность газа падает соответственно, что характерно для течений в соплах.

Выводы. На основании результатов, представленных в виде графиков, полей распределения основных газодинамических характеристик течения газа, таких как числа Маха, статическое давление, статическая температура, плотность газа, полученных в результате компьютерного моделирования течения газа в ANSYS Fluent 15, можно сделать следующие выводы:

- с увеличением скорости понижаются давление, температура и плотность газа;
- резкое падение скорости достигается вследствие ударной волны;
- разделение потока и образование вихря после ударной волны может быть связано с высокими градиентами давления;
- втекание потока на выходной границе обусловлено возникновением вихревого поля течения газа.

K-ε модель турбулентности дала более точные результаты по сравнению с моделью Спаларта-Аллмараса при том же наборе условий и схеме дискретизации.

Литература:

1. ANSYS Fluent Tutorial Guide, Southpointe November 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sylvain-serra.fr/res/fluent_tuto.pdf
2. Вычислительная гидродинамика в ANSYS Fluent [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.cadfem-cis.ru/products/ansys/fluids/fluent/>
3. Гарбарук А.В., Стрелец Х.М., Шур Л.М. Моделирование турбулентности в расчетах сложных течений.– СПб.: Изд-во политехн. ун-та, 2012. – 88 с.
4. Белов И.А., Исаев С. А. Моделирование турбулентных течений: Учеб. пособие – СПб.: БГТУ, 2001. – 108 с.
5. Картанова А.Дж., Сулайманова С.М. Компьютерное моделирование истечения струи из сопла Лаваля. // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-та. – Бишкек, 2017. – Т.17, № 5. – С.31-33.

Алымбаев А. Т.,

Эл аралык Кувейт университети,
Ф-м.и.д., профессор

Жакыпбек к. Д.,

Эл аралык Кувейт университети,
окутуучу

Логарифмалык функциянын маанисин болжолдуу табуу ыкмалары

Макалада логарифмалык функциянын чекиттеги маанисин жакындаштырып издөө ыкмалары берилген жана анын финансылык анализдин маселесинде колдонулушу чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: Логарифмалык функция, даражалуу катарга ажыратуу методу, удаалаш жакындатып эсептөө ыкмасы, татаал процент.

В статье излагаются приближенные методы вычисления значений логарифмической функции и применение в задачах финансового анализа.

Ключевые слова: Логарифмическая функция, метод разложения в степенной ряд, способ последовательных приближений, сложный процент.

The article presents approximate methods for calculating the values of the logarithmic function and application in financial analysis tasks.

Keywords: Logarithmic function, power series decomposition method, method of successive approximations, compound percentage.

Функциянын чектеги маанилерин табуу физикалык, экономикалык ж.б. маселелерди табууда өтө көп кездешүүчү маселелердин бири болуп эсептелет. Бул маселе математика илиминдеги өтө маанилүү жана негизги маселелердин катарына кирет.

Мисалы $f_1(x) = x^2$, $f_2(x) = x^{0,7}$ функцияларынын 1,1; 0,3; 4; 2,1 чекиттериндеги маанилерин издөө керек болсун.

$$f_1(x) = x^2$$

функциясынын маанилерин бөлчөк менен арифметикалык амалдарды аткара ала турган мектептин окуучулары $f_1(1,1) = (1,1)^2 = 1,1 * 1,1 = 1,21$; $f_1(0,3) = 0,3 * 0,3 = 0,09$; $f_1(4) = 4^2 = 4 * 4 = 16$; $f_1(2,1) = 2,1 * 2,1 = 4,41$ экендигин оңой эле аныктай алат.

Ал эми $f_2(x) = x^{0,7}$ функциясынын маанилерин табуу маселеси, мектептин жогорку класста окуучулары ошондой эле жогорку окуу жайлардын математика предмети менен тааныш студенттери үчүн дагы, татаал мисал болуп калышы мүмкүн. Буга себеп, мектептеги математика сабагында мындай мисалдарды чыгаруу, окуу программалардын алкагында каралбаганы себеп болуп эсептелет. Жогорку окуу жайларындагы математика курсунда (математика факультетинен башка факультеттер үчүн) функциянын чекиттердеги маанилерин табуу үчүн функцияны Маклерондун катарына

$$f(x) = f(0) + \frac{f'(0)}{1!}x + \frac{f''(0)}{2!}x^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(0)}{n!}x^n + \dots$$

же болбосо Тейлордун катарына

$$f(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \frac{f''(x_0)}{2!}(x - x_0)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n + \dots,$$

ажыратуу ыкмалары колдонулат.

Функцияны катарга ажыратуу ыкмасын колдонуу үчүн негизги шарттарга функциянын $f(0), f'(0), f''(0), \dots, f^{(n)}(0), \dots, f(x_0), f'(x_0), f''(x_0), \dots$.

маанилеринин белгилүү болушу менен бирге катардын $x = x_0$ чекитинин аймагында бир калыпта жыйналышы зарыл. Бул жагдай Тейлордун формуласын түздөн түз колдонуу баардык эле учурларда эффективдүү эмес экендигин көрсөтөт.

Бизге $\ln(7,7)^{0,7}$ санынын маанисин табуу талап кылынсын. Бул санды

$$\ln(7,7)^{0,7} = 0,7[\ln 7 + \ln(1 + 0,1)] \text{ түрүндө жазып алабыз.}$$

Ошентип, берилген сандын маанисин табуу $\ln 7$, $\ln(1 + 0,1)$ сандарынын маанилерин табууга келтирет.

I. Негизи элементардык функциялардын катарга ажыралыштарын колдонуу ыкмасы: Логарифмалык функциялардын катарга ажыралыштарын карайлы

$$\ln(1 + x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - \frac{x^4}{4} + \frac{x^5}{5} - \dots, \quad -1 < x < 1, \quad (1)$$

$$\ln \frac{1+x}{1-x} = 2 \left(x + \frac{1}{4}x^3 + \frac{1}{5}x^5 + \dots \right), \quad -1 < x < 1. \quad (2)$$

а) (1) формуладан

$$\ln(1 + 0,1) \approx 0,1 - \frac{(0,1)^2}{2} + \frac{(0,1)^3}{3} - \frac{(0,1)^4}{4} + \frac{(0,1)^5}{5} = 0,09531$$

санын алабыз

б) $\frac{1+x}{1-x} = 7$, барабардыгынан $x = \frac{3}{4}$ экендигин аныктайбыз. Мындан

$$\ln 7 \approx 2 \left(\frac{3}{4} + \frac{1}{3} \left(\frac{3}{4} \right)^3 + \frac{1}{5} \left(\frac{3}{4} \right)^5 \right) = 1,8734.$$

а) жана б) нын негизинде

$$\ln 7 + \ln(1 + 0,1) = 1,8734 + 0,0953 = 1,9687.$$

Демек

$$\ln(7,7)^{0,7} = 0,7 * 1,9687 = 1,37809.$$

II. Удаалаш жакындаштыруу ыкмасы

$$\ln(N + 1) \ln N + 2 \left(\frac{1}{2N+1} + \frac{1}{3(2N+1)^3} + \frac{1}{5(2N+1)^5} + \dots \right), \quad N - \text{бүтүн сан.} \quad (3)$$

$$\ln(1 + x) = u_1 + u_2 + u_3 + \dots + u_k + \dots, \quad -1 < x < 1,$$

$$u_1 = x, \quad u_k = -\frac{(k-1)x}{k} u_{k-1}, \quad k = 2, 3, 4, \dots \quad (4)$$

а) $x = 0,1$ деп эсептеп $\ln(1 + 0,1)$ санын маанисин (4) схеманын жардамы менен табалы

$$u_1 = 0,1, \quad u_2 = -\frac{1*0,1}{2} * 0,1 = -0,005,$$

$$u_3 = -\frac{2*0,1*(-0,005)}{3} = 0,00033$$

Мындан

$$\ln(1 + 0,1) = 0,1 - 0,005 + 0,00033 = 0,09533 \quad (5)$$

б) 7 санынын сандык туюнтма түрүндөгү жазылыштарын карайлы:

$$7 = 8 - 1 = 2^3(1 - 0,125), \quad 7 = 16 - 9 = 2^4(1 - 0,5625),$$

$$7 = 32 - 25 = 2^5(1 - 0,78125);$$

Бул жазылыштардан 7 санынын логарифмасын ($\ln 7$) табыш үчүн 8-1 айырмасын колдонуу өтө ыңгайлуу. Себеби, 8-1 айырма үчүн 8 жана 1 сандарынын катыштарынын үлүштөрү 12,5% түзсө, 16-9, 128-121 айырмалары үчүн 56,25% жана 94,53% түзүшөт. Биринчиден, бул жагдай 8-1 айырмасынын логарифмасын 16-9, 128-121 айырмаларына караганда (4) удаалаштыктын анча көп эмес мүчөлөрү менен эсептөөгө болорун ырастайт. Экинчиден 7 санынын логарифмасын ($\ln 7$), (3) удаалаш эсептөөнүн алгоритмин колдонбостон, аны $\ln 2$ мааниси аркылуу эсептөөгө боло тургандыгына мүмкүнчүлүк түзүлөт. (3) формуладан $\ln 1 = 0$ болгондуктан, $N = 1$ үчүн $\ln 2 = \ln 1 +$

$2 = \left(\frac{1}{3} + \frac{1}{3^4} + \frac{1}{5 \cdot 3^5}\right) = 2(0,3333 + 0,0123 + 0,0008) = 2 * 3,464 = 0,6928 \approx 0.69$ маанини алабыз.

$$\ln 7 = \ln[2^3 * (1 - 0,125)] = 3\ln 2 + \ln(1 - 0,125).$$

$x = -0,125$ деп эсептеп, (4) алгоритмдин негизинде

$$u_1 = -0,125, \quad u_2 = -\frac{(-0,125) * (-0,125)}{2} = -0,00781,$$

$$u_3 = -\frac{2 * (-0,125) * (-0,00781)}{3} = -0,00065.$$

Мындан

$$\ln(1 - 0,125) = -0,125 - 0,00781 - 0,00065 = -0,13346,$$

$\ln 2 = 0,69$ болгондуктан $3\ln 2 = 3 * 0,69 = 2,07$. Демек

$$\ln 7 = 3\ln 2 + \ln(1 - 0,125) = 2,07 - 0,13346 = 1,93654, \quad (6)$$

(5), (6) жыйынтыктардын негизинде

$$\ln(7,7)^{0,7} = 0,7(\ln 7 + \ln(1 + 0,1)) = 0,7(1,93654 + 0,09533) = 1,42231.$$

Катарга ажыратуу жана удаалаш жакындаштыруу ыкмаларынын жыйынтыктарын салыштырып, алардын айырмасы $1,42231 - 1,37809 = 0,04422$ санына барабар экендигин көрөбүз. Ошентип, эки ыкма тең $\varepsilon = 4 * 10^{-2}$ чоң эмес тактыктагы айырмадагы жыйынтыкты бергендиктен, тегеректөө жолу менен $\ln(7,7)^{0,7}$ санынын болжолдуу мааниси 1,4 санына барабар экендигин көрөбүз б.а. $\ln(7,7)^{0,7} \approx 1,4$.

III. Мисал

Татаал пайыздын негизинде берилген 25000 сом, канча мөөнөттөн кийин 81000 сомго барабар болот, эгерде жылдык үстөктүн (ставка) чоңдугу 18% түзсө?

Маселенин шарты боюнча эсептөөлөр татаал пайыз менен берилгендиктен, сумманын өсүндүсү $S = P(1 + i)^n$ формуласы менен эсептелет. Мында P - баштапкы сумма, S - өсүндү сумма, i - жылдык үстөк, n - мөөнөт.

$S = P(1 + i)^n$, формуласын логарифмалап, мөөнөт үчүн

$$n = \frac{\ln \frac{S}{P}}{\ln(1 + i)},$$

формулану алабыз.

Биздин учурда $S = 81000$ сом, $P = 25000$ сом, $i = 0,18$ барабар болгондуктан

$$n = \frac{\ln \frac{81000}{25000}}{\ln(1 + 0,18)} = \frac{\ln \frac{81}{25}}{\ln(1 + 0,18)} = \frac{\ln 3,24}{\ln(1 + 0,18)}.$$

$\ln 3,24$ санынын $\ln 3,24 = \ln(3 + 0,24) = \ln\left[3 * \left(1 + \frac{0,24}{3}\right)\right] = \ln[3 * (1 + 0,08)] = \ln 3 + \ln(1 + 0,08)$ түрүндө жазып алып, мөөнөттүн (n) өлчөмүн эсептөөнү $\ln 3$, $\ln(1 + 0,08)$, $\ln(1 + 0,18)$, сандарын эсептөөгө келтиребиз

$$a) \ln 3 = \ln(4 - 1) = \ln\left[4 \left(1 - \frac{1}{4}\right)\right] = \ln 4 + \ln(1 - 0,25) = 2\ln 2 + \ln(1 - 0,25) \text{ барабар.}$$

Жогорудагы эсептөөлөргө ылайык $\ln 2 = 0,69$ болгондуктан, $\ln(1 - 0,25)$ санынын маанисин (4) алгоритмдин жардамы менен табабыз

$$u_1 = -0,25, \quad u_2 = -\frac{(-0,25) * (-0,25)}{2} = -0,03125, \quad u_3 = -\frac{2 * (-0,25) * (-0,03125)}{3} \approx -0,0052.$$

Мындан

$$\ln(1 - 0,25) = -0,25 - 0,03125 - 0,0052 = -0,28645.$$

Ошентип $\ln 3 = 2 * 0,69 - 0,28645 = 1,38 - 0,28645 = 1,094$;

б) $x = 0,08$ деп эсептеп, $\ln(1 + 0,08)$ санын (4) алгоритмдин негизинде табабыз:

$$u_1 = 0,08, \quad u_2 = -\frac{0,08 * 0,08}{2} = 0,0032.$$

Демек $\ln(1 + 0,08) = 0,08 - 0,0032 = 0,0768$;

в) $\ln(1 + 0,18)$ санынын маанисин (4) алгоритмдин негизинде эсептеп

$$u_1 = 0,18, \quad u_2 = -\frac{0,18 \cdot 0,18}{2} = -0,0162, \quad u_3 = -\frac{2 \cdot 0,18 \cdot (-0,0162)}{3} = 0,0019$$

$$\ln(1 + 0,18) = 0,18 - 0,0162 + 0,0019 = 0,1657 \quad \text{санын алабыз.}$$

а) жана б) жыйынтыгынан

$$\ln 3,24 = \ln 3 + \ln(1 + 0,08) = 1,094 + 0,0768 = 1,1708.$$

в) негизинде $\ln(1 + 0,18) = 0,1657$.

$$\text{Ошентип} \quad n = \frac{\ln 3,24}{\ln(1+0,18)} = \frac{1,1708}{0,1657} = 7,06.$$

$t = n * K$, мында $K = 365$ күн (мөөнөттүк база) формуласынан

$$t = 7,06 * 365 \text{ күн} = 2576,9 \text{ күн.}$$

Демек, үстөктүн өлчөмү 18% түзсө, 25000 сом 81000 сомго 7,06 жылда же 2576,9 күндө жетиши керек.

Адабияттар:

1. Бермант А.Ф. Краткий курс математического анализа. –М.: Наука, 1964.
2. Воробьева Г.Н., Данилова А.Н. Практикум по вычислительной математике. –М.: Высшая школа, 1990.
3. Кузнецов Б.Т. Финансовая математика. –М.: Экзамен, 2005.

Сапаралиев Т.Н.,

Международный Кувейтский университет,

ст.преп.

Замирбек к. А.,

КНУ, магистрант

Тенденции экономического развития Кыргызской Республики на современном этапе

В данной статье рассматривается современное экономическое положение Кыргызской Республики, в котором раскрываются актуальные проблемы и тенденции развитие экономики страны.

Ключевые слова: *экономическая система Кыргызстана, экономическое развитие, стабильность.*

This article discusses the current economic situation of the Kyrgyz Republic, which reveals current problems and trends in the development of the country's economy.

Keywords: *Kyrgyzstan's economic system, economic development and stability.*

После развала Советского Союза и приобретением независимости экономика Кыргызской Республики переходит от централизованной плановой к смешанной организации. (Рыночная экономика с государственным регулированием)

В основном плановую и рыночную экономику отличают роль государства и наличие частной собственности.

В плановой экономике основные производственные ресурсы принадлежат государству и вся экономическая политика определяются государственными плановыми органами. И наоборот, рыночная экономика большинство средства производства находятся в частном владении. В рыночной модели экономики государство играет сравнительно меньшую роль.

Тем не менее, сегодня не существует «чисто рыночной» экономики. Несмотря на то, что рынок определяет большинство экономических решений в странах с рыночной экономикой, роль государства в них все более возрастает. Такое сочетание рыночных сил и участие государства теперь принято называть *смешанной экономикой*.

Кыргызская Республика, как демократическая страна, из перечисленных выше систем внедряет *смешанную(конвергентную)* экономическую систему. При этом основными принципами формирования данной системы являются:

- свободное предпринимательство;
- свободная система ценообразования;
- свободная конкуренция;
- государственное регулирование.

При анализе социально-экономического развития Кыргызской Республики с 1991 по январь 2019 год, четко прослеживается несколько этапов.

Первый этап — с 1991 по 1995 год.

Постсоветский период в Кыргызской Республике проходил под знаком динамичных изменений. Обретя независимость, Кыргызстан в конце 1991 — начале 1992 года, как и все остальные страны СНГ, приступил к переходу к демократической системе государственного управления и проведению радикальных экономических реформ. Начинать и проводить их пришлось в условиях невиданного по глубине экономического кризиса. Распад Советского Союза означал разрыв кооперационных связей между хозяйственными субъектами. Деятельность многих предприятий оказалась полностью или частично парализованной. Потеря рынков сбыта в бывшем СССР, а также изменение структуры внутреннего спроса привели к значительному падению валового внутреннего продукта (ВВП).

Первый этап характеризовался началом рыночных реформ при снижении основных макроэкономических показателей, высокими темпами инфляции, перерастающей в гиперинфляцию, и резким снижением общего уровня жизни населения.

ВВП, характеризующий стоимость товаров и услуг, произведенных в стране и предназначенных для конечного потребления, накопления и экспорта, за 1991-1994 годы сократился почти наполовину, продукция промышленности — почти на две трети, а сельского хозяйства — на одну треть.

Несмотря на столь существенное снижение социальных и экономических показателей, были проведены рыночные реформы, обусловившие институционально-правовую и регулируемую основу устойчивого экономического роста. На первом этапе экономические реформы охватывали следующие основные направления:

- снижение уровня инфляции и ее стабилизация;
 - обеспечение устойчивости национальной валюты;
 - сокращение дефицита бюджета;
 - структурная перестройка крупных убыточных предприятий;
 - демонополизация отдельных секторов экономики;
 - выполнение государственной программы приватизации;
 - либерализация цен и внешнеэкономической деятельности;
 - усиление социальной защиты населения.

В 1991 году начался процесс преобразования убыточных колхозов и совхозов в крестьянские, фермерские хозяйства, с 1991 по 1994 год прокатилась предпринимательская волна.

Либерализация внутреннего рынка в Кыргызской Республике началась еще в период существования советского государства и к середине 1994 года была почти завершена. В этот период была проведена либерализация основной массы цен и

ликвидированы субсидии на производство хлеба. К концу 1993 года регулирование цен продолжало действовать только в энергетике и коммунальном хозяйстве. Быстрая либерализация цен и внешнеэкономической деятельности привели к выравниванию внутренних и внешних цен, а это, в свою очередь, подстегнуло переориентирование производства на жесткую конкуренцию и поиски рынков сбыта. Одновременно с либерализацией цен начались и институциональные преобразования.

Первая программа приватизации, рассчитанная на 1991— 1993 годы, из-за новизны и сложности процесса осуществлялась при значительных недостатках законодательной и нормативно-методической базы. Это особенно проявилось в ходе приватизации крупных предприятий. Так, значительная часть собственности государственных предприятий оставлялась на льготных условиях трудовым коллективам, что не способствовало появлению реальных собственников, притоку инвестиций и, следовательно, обновлению производства. Относительно успешным было преобразование объектов торговли, общественного питания, бытового обслуживания в рамках так называемой «малой приватизации». В этих секторах экономики приватизация осуществлялась по несложным схемам, основанным на аукционах, конкурсах и прямых продажах.

Итогом преобразования государственной собственности в республике стало формирование негосударственного сектора, являющегося реальной базой для развития рыночных отношений в экономике, изменений стереотипов экономического поведения хозяйствующих субъектов. Правда, первые этапы приватизации решили лишь промежуточную задачу — формирование многообразия форм собственности.

Параллельно радикальные перемены происходили в сельском хозяйстве. Колхозы оказались совершенно нежизнеспособными в новых условиях, поскольку они полностью зависели от субсидий правительства. Вместо них появилось множество одно- или многосемейных крестьянских хозяйств, ставших главной формой предприятия в кыргызском сельском хозяйстве. Распределение земли осуществлялось среди всех сельских семей пропорционально числу членов семьи, так что абсолютное большинство крестьян получило собственную землю.

В мае 1993 года Кыргызстан ввел свою национальную валюту (сом) и стал одной из первых стран, вышедших из рублевой зоны. Это позволило республике взять на себя всю ответственность за остановку инфляции и финансовую стабилизацию, проводить самостоятельную финансовую и денежно-кредитную политику и осуществлять контроль над экономической ситуацией. Основными достижениями проводившейся денежно-кредитной политики стали снижение темпов инфляции, замедление темпов падения производства, что способствовало адаптации экономики к рыночным условиям.

Собственно, с этого времени и началось конструктивное осуществление экономических реформ. Правительством начала проводиться жесткая монетаристская политика в экономике. Национальный Банк Кыргызской Республики (НБКР) стал независимым и начал осуществлять жесткий контроль над денежным обращением, не допуская роста денежных агрегатов и тем самым обеспечивая сдерживание темпов инфляции. В этот же период времени была проведена реформа в банковской системе. Она заключалась во введении двухуровневой банковской системы и в либерализации порядка открытия коммерческих банков. За короткое время количество действующих в Кыргызстане коммерческих банков увеличилось. На макроуровне осуществлялось построение современной кредитно-финансовой системы. Создавалась инфраструктура рынка (началась организация рынка ценных бумаг, оптовых рыночных организаций, коммерческих банков, стали появляться современные высоконадежные телекоммуникации). Началась подготовка кадров по всем новым для республики рыночным специальностям, стал формироваться рынок труда, осуществлялась

поддержка особо уязвимых слоев населения. Реформы охватили судебно-правовую систему и систему внутренней безопасности страны

Когда в 1994 году был положен конец гиперинфляции, на передний план вышли структурные реформы, хотя, конечно, продолжалось реформирование фискальной и денежно-кредитной системы. Что касается макроэкономической динамики, то 1994 год оказался наиболее сложным: отмечалось существенное падение в отраслях, непосредственно ориентированных на конечный спрос населения, и в отраслях, сопряженных с капитальными вложениями. Менее глубоким спад производства оказался в отраслях, которые ранее имели и нашли новые рынки сбыта как внутри республики, так и за ее пределами (электроэнергетика, цветная металлургия). В результате произошли значительные сдвиги в сторону увеличения доли сырьевых отраслей и уменьшения доли отраслей, производящих конечную продукцию.

Период начала рыночных реформ в государственном секторе экономики выразился в снижении роли государства в экономике, относительном сокращении общих бюджетных расходов с 37,2% к ВВП в 1990 году до 23,4% в 1994 году. Хотя государству не без труда удалось ограничить расходы, требовала решения проблема увеличения доходов, которые снизились с 29% к ВВП в 1990 году до 15,7% в 1994 году. При этом наблюдалось значительное снижение налоговых поступлений по отношению к ВВП — с 25,7 до 14,7%. Возникший значительный дефицит государственного бюджета финансировался в основном за счет внутренних источников — кредитов Национального банка, а с 1994 года в равной мере за счет внешних источников. Это привело к накоплению государственного долга.

Что касается объемов производства, то наиболее глубокое их падение отмечалось в промышленности республики. Объем промышленного производства с 1992 по 1994 год ежегодно снижался на 25-28% и в 1995 году составлял 35% от уровня 1990 года. Наибольший экономический спад пришелся на 1994 год. В 1995 году не удалось остановить спад производства, хотя впервые за последние годы наблюдалось ослабление кризисных явлений. К 1995 году экономический спад в стране достиг критической отметки. Объем ВВП в 1995 году реально сократился практически наполовину к уровню 1990 года и составил 50,7%. Экономика страны вплотную приблизилась к отметке экономической безопасности. В наиболее критическом положении оказалась индустрия как наиболее зависимый от импорта сырья и комплектующих деталей сектор экономики. Еще большие темпы снижения объема производства наблюдались в строительном комплексе. С 1991 по 1994 год объемы строительства сократились на 72,3%

Второй этап — с 1996 по 2004 год.

В этот период наблюдалась экономическая стабилизация, рост происходил в ограниченных секторах (сельское хозяйство, золотодобыча и энергетика). Тем не менее, высокий бюджет и покрытие бюджетного дефицита сделали экономику чрезвычайно уязвимой. Произошедший в 1998-1999 годах кризис возник в основном по причине обвала российского рубля.

Со второй половины 90-х годов экономическая ситуация в стране начала постепенно улучшаться. Переломным годом в экономическом развитии стал 1996 год, когда начался рост ВВП. Начало строительства крупного золоторудного комбината на Кумторе (1995-1997) позволило остановить тенденцию снижения объема производства в строительном комплексе.

В этот период основой экономики Кыргызстана остается сельское хозяйство. Оно дает примерно треть ВВП, в нем занята половина экономически активного населения. Отмечается заметный прогресс в земельной реформе и перестройке фермерских хозяйств, появилась новая аграрная структура, предоставляющая всеобщий доступ крестьянам к земле, постепенно растет производительность малых фермерских

хозяйств. Однако технические и управленческие навыки фермеров необходимо совершенствовать. До сих пор ограничен доступ крестьян к рынкам производственных ресурсов и готовой продукции, а сокращение физического капитала (амортизация основного капитала превышает уровень новых инвестиций) представляет главную угрозу для кыргызского сельского хозяйства в долгосрочный период.

Промышленность страны дает примерно 20% ВВП. Она представлена следующими направлениями: малое машиностроение, производство тканей, пищевая промышленность, производство цемента, обуви, пиломатериалов, холодильного оборудования, мебели, электромоторов, добыча золота и редкоземельных металлов.

Начиная с 1998 года около половины промышленной продукции обеспечивают две отрасли — цветная металлургия и электроэнергетика. Особое место в развитии экономического сектора принадлежит горнорудному металлургическому комплексу. Наличие в недрах Кыргызской республики золота, ртути, сурьмы, олова, цинка, нефелиновых сиенитов и т. д. привлекает крупный иностранный бизнес для разработки соответствующих месторождений полезных ископаемых. С 1996 года начала работу мощнейшая в Кыргызстане «КумторГолдОперейтинг Компани», учредители которой — Кыргызстан и канадская государственно-частная корпорация «Камеко».

С 2000 по 2004 года продолжался рост экономики, замедлилась инфляция, сократился дефицит бюджета, стабилизировался курс обмена валют. Но при этом обострилась проблема внешнего долга. Реформы этого периода сгруппированы вокруг проблем дерегулирования. Под дерегулированием понимается значительное изменение роли государства, сокращение его вмешательства в деятельность частного сектора, устранение административных барьеров для предпринимательства, сокращение количества контролирующих и разрешительных государственных органов. С 2000 года проводится активная работа по приватизации стратегических отраслей страны — энергетики и телекоммуникаций.

Это был период, когда темпы инфляции и девальвация сома существенно замедлились, а рост ВВП несколько ускорился, но говорить о достижении макроэкономической стабилизации было еще рано. Ситуация в стране оставалась недостаточно устойчивой. Макроэкономическую неустойчивость и чувствительность к внешним шокам создавали:

- высокий дефицит государственного бюджета, традиционно являвшийся одной из главных экономических проблем страны;
- размеры государственного долга, превысившего годовой ВВП. Расходы по его обслуживанию стали тяжким бременем для бюджета. Заметно сократившаяся внешняя помощь целиком шла на эти цели и поддержание стабильности национальной валюты;
- теневой сектор экономики, составлявший (по данным статистики) около 25% ВВП в 2000 году.

Причиной такой ситуации в стране были незавершенность реформ, недостаточно эффективное функционирование финансового рынка, неблагоприятный климат для развития частного предпринимательства и привлечения прямых иностранных инвестиций.

Наступил момент, когда для процесса последовательного и активного обновления потребовалась разработка долгосрочной стратегии, направленной на преодоление имеющихся проблем и удовлетворение насущных потребностей граждан страны.

Долгосрочная согласованная стратегия устойчивого развития была сформулирована в «Комплексных основах развития на 2001-2010 годы» и в среднесрочной «Национальной стратегии сокращения бедности на 2003-2005 годы». Реализация этой долгосрочной стратегии должна была обеспечить системное преодоление имеющихся проблем, динамичное развитие государства и общества в

политической, социальной и экономической сферах. Макроэкономическая политика ориентировалась на снижение уровня внешнего долга и поддержание платежеспособности страны.

Эти стратегические документы установили три главные цели развития страны:

- совершенствование управления;
- создание справедливого общества;
- достижение устойчивого экономического роста на основе рыночной экономики.

Важный принцип этих стратегий — установление партнерских отношений между государством, частным сектором и гражданским обществом как необходимое предварительное условие успешного развития страны.

Благодаря более благоприятной экономической ситуации в 2003-2004 годах удалось обеспечить увеличение доходной части государственного бюджета с 16% ВВП в 2000-2001 годах до уровня 19%. Величина дефицита государственного бюджета снизилась с 11,9% ВВП в 1999 году до 5,7% ВВП в 2002 году.

Инфляционное давление значительно уменьшилось: если за 2000-2001 годы среднегодовая инфляция составляла 12,6%, то в 2002-2005 годах она снизилась до 3,4%, укрепилась национальная валюта. Правда, стабилизация ее курса была обусловлена в основном ослаблением позиций доллара США на мировых финансовых рынках, увеличением притока иностранной валюты в виде денежных переводов и депозитов, а также ростом поступлений иностранной валюты от экспорта товаров и услуг.

В этот период международная и региональная экономическая конъюнктура складывалась положительно для поддержания спроса. ВВП на душу населения вырос с 279 долларов в 2000 году до 433 долларов в 2004 году. Наблюдался некоторый рост реальных доходов населения. Вместе с тем сохранялись долгосрочные факторы нестабильности: все еще большой дефицит бюджета, высокий уровень внешней задолженности, уязвимость экспорта страны, чрезмерная зависимость экономики страны от положения в нескольких отраслях.

Третий этап с 2005 по 2012 год

Важнейшим результатом этого периода в целом для Кыргызстана стало преодоление непредсказуемого падения экономики на фоне последствий мирового финансового кризиса 2008-2009 годов, внутривнутриполитических событий в апреле и июне 2010 года и техногенной аварии на крупнейшем золотодобывающем предприятии "Кумтор" в 2012 году.

Следствием глубоких социально-политических и экономических потрясений стало заметное снижение уровня жизни населения. Так, за чертой бедности в 2010 году проживали около 2,1 млн. человек или 38% от общей численности населения, из которых почти 66% являлись жителями сельских населенных пунктов

В период с 1996 по 2005 гг. рост экономики и сокращение бедности были неразрывно связаны, однако впоследствии прочность этой связи значительно ослабла. Взаимосвязь между ростом валового внутреннего продукта (ВВП) и сокращением бедности, по-видимому, ослабла. Эластичность роста по такому параметру как сокращение бедности снизилась с 3,2 процентов (в период с 2005 по 2008 гг.) до -0,7 процентов (в период с 2009 по 2015 гг.), указывая на то, что произошел разрыв взаимосвязи.

В этот период рост производительности труда оказался отрицательным – как в сельском хозяйстве, так и в промышленности. До сих пор, рост был обусловлен разовыми достижениями от структурных преобразований и аккумуляции факторов, однако совокупная производительность факторов производства (СПФП) отставала. Анализ факторов роста свидетельствует о том, что (1) в 1996-2005 гг. производительность труда была обусловлена, в основном, перераспределением

рабочей силы, то есть оттоком рабочей силы из низкопродуктивного сельского хозяйства и притоком рабочей силы в высокопроизводительную отрасль, связанную, вероятно, с добычей золота; и (2) в последующий период это было обусловлено, главным образом, увеличением доли капитала, наряду с большими инвестициями в горнодобывающую отрасль. Старая “модель” оказалась не в состоянии обеспечивать в последние годы устойчивое улучшение результатов среди населения, но и перспективы роста в кратко- и среднесрочной перспективе также выглядят ограниченными. Они ограничены структурными факторами – такими как (1) высокая подверженность воздействию со стороны региональной среды, означающая, что перспективы роста миграции и денежных переводов являются неопределенными; (2) малый размер внутреннего рынка, ограниченный доступ к региональным рынкам и вялая динамика экспорта; и (3) неотъемлемое ограничение траектории экономического роста, зависящей от накопления факторов (добавления дополнительного капитала и рабочей силы) и структурных преобразований без сопутствующего дополнительного повышения эффективности производства.

Постоянная зависимость от миграции и денежных переводов является рискованной. В конце предыдущего десятилетия “запас” кыргызстанских мигрантов за рубежом стабилизировался и, в последующем, сокращался. Несмотря на то, что денежные переводы в долларовом выражении продолжали расти до 2013 года (хотя и среди сокращающейся доли получающих их домохозяйств), впоследствии они сократились, существенно сказавшись на покупательной способности получателей и национальном доходе.

В рамках инерционного сценария (сценария, не предусматривающего существенных изменений) Кыргызская Республика столкнется с серьезной проблемой, связанной с необходимостью создания рабочих мест. В экономике наблюдается большой дефицит производительности, который подчеркивает системные ограничения и высокую зависимость от экспорта рабочей силы и сырьевых товаров. Кыргызская Республика пережила нетипичные структурные преобразования, поскольку отток рабочей силы из сельского хозяйства был обусловлен не созданием новых рабочих мест в новых отраслях (кроме золотодобывающей отрасли, которая предлагает относительно небольшое количество связей с другими видами экономической деятельности), а альтернативами трудоустройства за рубежом и возможностями работы в неформальной городской экономике. Этот феномен серьезно ограничивает рост производительности. Одним из побочных эффектов преждевременного завершения перехода к услугам оказалось то, что содержание навыков всех оплачиваемых рабочих мест в экономике не увеличилось. Наблюдался положительный эффект перераспределения, поскольку работники, покинувшие сельское хозяйство, нашли лучшие рабочие места в сфере услуг в городах, однако эти рабочие места оказались лишь ненамного лучше, и этот сдвиг не был симптоматичен для динамично устойчивой трансформации. Несмотря на то, что рост был подкреплен благоприятной демографией и объемами инвестиций (финансируемых, в основном, из-за рубежа), для его поддержания обязательно потребуется более высокая совокупная производительность факторов производства и повышение эффективности инвестиций.

Четвертый этап 2013-2018 годы

В январе 2013 года в Кыргызстане был принят Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 год. В соответствии с этой стратегией в экономической сфере, с привлечением внутренних ресурсов и внешних заимствований, Кыргызстан существенно расширил и модернизировал базовую инфраструктуру роста - транспортные пути и воздушные сообщения, энергетическую и коммуникационную сеть. Присоединение к ЕАЭС

позволило начать освоение интеграционного потенциала с основными двусторонними партнерами и вывели производителей страны на 180-миллионный рынок. Правительство последовательно оптимизировало нормативную и регулятивную основу для развития частной инициативы в ключевых сферах и обеспечило доступным финансированием наиболее инициативный средний и малый бизнес в сельском хозяйстве, легкой промышленности и секторе услуг. монетарная и фискальная политика позволила удержать показатели инфляции и поддержать устойчивость курса национальной валюты.

Вместе с тем, как показало подведение итогов пятилетнего цикла, Кыргызстан только начинает консолидировать свои собственные ресурсы, отходя от иждивенческого подхода и зависимости от внешних источников, что помогает определять национальные интересы и сосредоточиться на них. Главной проблемой реализации явилось то, что "чувство собственности" по отношению к целям развития появилось не у всех, то есть не произошло полное вовлечение не только государственных органов, но и самих граждан. Не в полной мере удалось сосредоточить финансовые ресурсы и построить устойчивую связь с бюджетным процессом. Существующая система управления не смогла своевременно скорректировать цели и задачи стратегии, а также сам процесс реализации с учетом быстро меняющихся условий внешней и внутренней среды.

Именно поэтому необходимо долгосрочное видение развития страны, которое должно реализовываться пятилетними стратегиями с ежегодными планами действий и рациональной инвестиционной программой. Задача следующей национальной стратегии - поставить реальные достижимые цели, точно определенные по срокам, ресурсам и ответственности. В среднесрочной стратегии необходимо точно определить приоритеты, не распыляя ресурсы, сосредоточившись на секторах со значительным эффектом.

В соответствии с Указом президента Кыргызской Республики Жеенбекова .С.Ш.от 31 октября 2018 года УП № 221 в Кыргызстане принять Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы.

В соответствии Национальной стратегией развитие экономики страны даст возможность выровнять уровень жизни населения в городе и селе, повысить качество предоставления государственных и муниципальных услуг. За счет развития малого и среднего бизнеса и создания производительных рабочих мест будет обеспечена занятость и стабильные доходы. Экономика будет сбалансированной по региональному развитию, каждый регион страны будет иметь свои привлекательные и сильные стороны.

Конкурентоспособность экономики будет обеспечена за счет перехода к инновационному социально-экономическому развитию, с учетом конкурентных преимуществ страны в региональном и мировом разделении труда. Будет сформирована качественная производственная инфраструктура, необходимая для сбалансированного и диверсифицированного экономического развития. Ключевой характеристикой экономического роста станет его инклюзивность.

Совместные усилия государства и бизнеса превратят страну в настоящий «инвестиционный оазис», который привлечет внутренние и внешние инвестиции и будет привлекательным для стран ЕАЭС и региона. Благоприятная бизнес-среда, высококачественная инфраструктура и нерушимые гарантии частной собственности и возврата инвестиций сформируют «лицо» нашей экономики и сделают ее узнаваемой в регионе и мире.

Экономическая политика государства должна стимулировать развитие отраслей, имеющих высокий экспортный потенциал, создающих рабочие места и повышающих

благополучие народа. При этом важно привлекать иностранные инвестиции, сохранность и неприкосновенность которых должна получить реальные гарантии.

В стране экономика базируется на институте неприкосновенности частной собственности и соблюдении контрактного права. Предприниматели должны получить уверенность в безусловной неприкосновенности своих активов и своей частной собственности.

Необходимо разработать комплекс мер по трансформации и легализации теневого сектора экономики. Для этого необходимо, во-первых, создать условия, при которых ведение легального бизнеса будет более прибыльно и комфортно, нежели ведение теневого бизнеса. И, во-вторых, необходимо дать гарантии неприкосновенности частной собственности предпринимателям, желающим добровольно выйти из тени. Меры, направленные на снижение уровня теневой экономики страны, позволят увеличить доходную часть государственного бюджета, развивать конкурентную предпринимательскую среду, уменьшить долю кредитных средств в экономике страны, а также повысить инвестиционную привлекательность Кыргызской Республики.

Литература:

1. Указ Президента Кыргызской Республики от 21 января 2013 года УП N 11
2. Указ Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года УП № 221
3. В статье использована информация с сайтов
4. www.stat.kg
5. www.nbkr.kg
6. www.gtmarket.ru
7. www.banki.ru
8. www.mineconom.gov.kg

Карынов Ч.К.,

Международный Кувейтский
университет, к.ю.н., доцент., профессор

Особенности правового регулирования трудовых отношений работников-мигрантов

В статье рассмотрена важная и актуальная проблема работников – мигрантов связанных их с трудовой деятельностью, а также особенности в трудоустройства субъектов внешней и внутренней трудовой миграции регулирующим как международными актами, так и внутренним законодательством.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, трудовой мигрант, трудовая деятельность, трудовой договор, международные правовые акты, трудоустройство.

Бул макалада эмгек мигранттарынын ишмердүүлүгүнө байланышкан маанилүү жана актуалдуу көйгөйлөрүн, ички жана тышкы эмгек мигранттарынын ишке орноштуруудагы эл аралык актылардын жана ички мыйзамдарындагы жөнө салуудагы өзгөчөлүктөрү каралат

Түйүндүү сөздөр: миграция, эмгек миграциясы, эмгек мигранты, эмгек ишмердүүлүгү, эмгек келишими, эл аралык укуктук ченем актылары, ишке орноштуруу

Трудовая миграция представляет собой одно из явлений глобализации современного мира. Глобальная экономика и социальное развитие стран все больше

зависят от эффективности трудовой миграции, которая способствует их обогащению за счет использования дополнительных трудовых ресурсов, стимулирующих социально-экономические процессы. В этой связи регулирование основных процессов трудовой миграции (внешней и внутренней) в Кыргызской Республике относится к одной из приоритетных задач.

Глобализация социально-экономических отношений, усиление взаимосвязи и взаимозависимости между странами и регионами, международное разделение труда обуславливают развитие процесса внешней трудовой миграции.

Несомненно, основной причиной массовой миграции является экономический фактор. Настоящее состояние экономики и отсутствие надлежащей поддержки государства по обеспечению своих граждан подходящей работой и социальными программами вынуждают многих специалистов покидать страну. С другой стороны на это у них есть моральное право, чтобы жить и работать там, где у них есть достойная зарплата.

В соответствии со ст. 25 Конституции КР каждый имеет право на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в Кыргызской Республике. Каждый имеет право свободно выезжать за пределы Кыргызской Республики.[1]

Однако, далеко не все мигранты имеют возможность полностью себя реализовать и полноценно обустроить свою жизнь в тех местах, где они вынуждены работать и жить. Кроме того, значительное количество покинувших страну не имеют юридически оформленного правового статуса, а находясь на территории иностранного государства нелегально не имеют возможности обращаться в правоохранительные органы, пользоваться медицинскими услугами, иметь социальные гарантии.

Нормативная правовая база миграционной политики, применяемая в Евразийском экономическом союзе создаст более преференциальные условия гражданам Кыргызской Республики, чем третьим странам, не являющимися членами ЕАЭС в вопросах въезда, пребывания и работы на территории государств-членов. В результате, после вступления в силу Договора о присоединении Кыргызской Республики к ЕАЭС, и став полноправным членом союза, лица, осуществляющие трудовую деятельность на территории государства трудоустройства.

Следует остановиться на определении понятий «трудовая миграция» и «трудовой мигрант».

Внешняя трудовая миграция является распространенным явлением современного мира. Миграция – это перемещение людей через границы определенных территорий или внутри этих территорий в связи с изменением постоянного места жительства либо возвращением к нему. Мигрантом называют лицо, принимающее решение мигрировать добровольно по личным соображениям, а не под воздействием внешних факторов.

Вопросы трудоустройства субъектов внешней трудовой миграции регулируются как международными актами, так и внутренним законодательством.

В соответствии со ст. 1 Закона КР от 17 июля 2000 года № 61 «О внешней миграции» [2] миграция – это перемещение физических лиц по различным причинам из Кыргызской Республики в другие государства и из других государств в Кыргызскую Республику, а также в пределах территории Кыргызской Республики в целях постоянного или временного изменения места жительства.

В действующем Законе КР от 13 января 2006 года № 4 «О внешней трудовой миграции» [3] под данным видом миграции понимается добровольный выезд на законном основании граждан Кыргызской Республики за ее пределы, а также въезд иностранных граждан и лиц без гражданства на территорию Кыргызской Республики с целью осуществления ими трудовой деятельности.

Так, в соответствии со ст. 2 Соглашения «О сотрудничестве в области трудовой миграции и социальной защиты трудящихся-мигрантов»[4], трудящимся-мигрантом признается лицо, постоянно проживающее на территории Стороны выезда, которое на законном основании занимается оплачиваемой деятельностью в Стороне трудоустройства. Таким образом, на территории стран СНГ, подписавших Соглашение к трудовым мигрантам, могут быть отнесены лица, постоянно проживающие в стране въезда.

Правовой статус трудящихся-мигрантов имеет некоторые особенности. Нормативного определения трудящегося-мигранта (трудоового мигранта) законодательство не содержит, хотя термин в кыргызском законодательстве применяется достаточно широко. Видимо такой подход связан с тем, что понятие «трудящийся-мигрант» закреплено в актах ООН, Международной Организация Труда, а также актах региональных международных организаций.

Понятие «трудящийся-мигрант» уточняется в Конвенции МОТ № 143 о трудящихся-мигрантах (1975 г.), где особо подчеркивается, что оно охватывает только лиц, законно въехавших в страну в качестве трудящихся-мигрантов. Таким образом, исключается возможность его применения к нелегальным мигрантам. Кроме того, согласно Конвенции к трудящимся-мигрантам не относятся лица, приезжающие с целью получения профессиональной подготовки или образования, а также лица, въехавшие в страну для выполнения специальных функций на ограниченный период времени по просьбе работодателя и обязанные ее покинуть после их завершения.

Самое широкое определение понятия «трудящийся-мигрант» дается в Международной Конвенции ООН о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей [5]. Согласно ст. 2 Конвенции, этим термином обозначается любое лицо, которое будет заниматься, занимается или занималось оплачиваемой деятельностью в государстве, гражданином которого оно не является. Несколько иначе толкуется рассматриваемое понятие в ст. 1 Европейской Конвенции 1997 г. о правовом статусе трудящихся-мигрантов, согласно которой термин «трудящийся-мигрант» означает гражданина государства-участника, которому разрешено другим государством-участником проживать на его территории для выполнения оплачиваемой работы[6]. При этом акцент делается на гражданстве (т.е. из сферы действия Конвенции исключаются лица без гражданства) и соглашении государств об использовании труда трудящихся-мигрантов, предусматривающее, в том числе, регулирование трудовых отношений законодательствами принимающих стран.

Исходя из смысла определения трудового мигранта, закрепленного в европейской Конвенции, можно выделить две важные характеристики трудящихся-мигрантов. Во-первых, подчеркивается, что статус «трудящегося-мигранта» распространяется не только на работающих или работавших ранее лиц, но и на лиц, только собирающихся приступить к работе. Во-вторых, к трудящимся-мигрантам относятся и нелегальные мигранты, так как в определении нет уточнения о том, что к данной категории лиц могут быть отнесены только люди, законно осуществляющие трудовую деятельность.

Учитывая то, что внешняя миграция является важнейшим социальным процессом, на все стороны общественной жизни, в Кыргызской Республике сформирована законодательная база регулирования миграционных процессов. Приняты Законы КР «О внешней миграции», «О внутренней миграции», «О беженцах», «О внешней трудовой миграции», «О предупреждении и борьбе с торговлей людьми». Современное законодательство Кыргызстана стремится максимально учесть международный опыт по государственному регулированию миграционных процессов. И поэтому государственное регулирование внешней миграции в стране базируется на Конституции КР и строится с учетом норм международно-правовых норм миграционных процессов.

В юридической литературе процесс перемещения индивида через границы государства гражданства для занятия трудовой деятельностью имеет множество названий: «международный рынок труда», «международный трудовой обмен», «международное перемещение трудовых ресурсов» [8].

Вероятно, сложность определения заключается в комплексном характере проблемы регулирования трудовых отношений иностранцев. Действующие нормы, регулирующие процесс международной трудовой миграции находятся в разных отраслях права: конституционном, административном, трудовом, гражданском праве, праве социального обеспечения и других, а также в разных правовых системах, что означает присутствие таких норм и в международном, и в международном частном праве.

На наш взгляд, именно такое рассредоточение норм, а, следовательно, и внимания законодателя к проблемам въезда и выезда работников из страны, законного нахождения на территории того или иного государства, соблюдение суверенитета и безопасности государств, прав и свобод кыргызских граждан породило множество пробелов в праве и практических проблем, непосредственно связанных с трудовой деятельностью работников-мигрантов.

Нормы, регламентирующие трудовой процесс должны быть в максимально полном объеме закреплены в законодательстве. Основная цель данной миграции – занятие трудовой деятельностью, что обуславливает особую роль трудового права в регулировании данных вопросов.

Конвенция МОТ № 97 о трудящихся-мигрантах (пересмотренная в 1949 году) от 01.07.49 определила трудящегося-мигранта как лицо, которое мигрирует из одной страны в другую, иначе чем за собственный счет, и включает всякое лицо, допускаемое в соответствии с законом в качестве трудящегося-мигранта.

Европейская Конвенция о правовом статусе трудящихся-мигрантов от 24.11.77 дает следующее определение данному термину: «трудящийся-мигрант» означает гражданина Договаривающейся Стороны, которому разрешено другой Договаривающейся Стороной проживать на ее территории для выполнения оплачиваемой работы [9].

На работников-мигрантов распространяется принцип национального режима. Это означает, что при осуществлении трудовой деятельности на территории других стран они пользуются такими же правами, как граждан той страны. Кроме ряд запретов на трудовую деятельность иностранных граждан, которые в полной мере касаются работников-мигрантов и основаны на Конвенции МОТ № 143 1975 г. Такие ограничения не являются дискриминацией, поскольку определяются свойственными конкретному виду труда требованиями.

В современной действительности сложилась практика подмены трудового договора гражданско-правовым. Это, несомненно, выгодно для работодателя, так как лишает работника объема прав, предоставляемых ему трудовым законодательством.

Таким образом, в подавляющем большинстве случаев с трудящимися-мигрантами должен быть заключен именно трудовой договор, поскольку их деятельность редко подпадает под признаки договора подряда. Кроме того, специфика трудовой деятельности в другом государстве предполагает более четкое определение и согласование всех условий работы и повышенную степень защиты трудовых прав, что невозможно предусмотреть в рамках гражданского законодательства. К числу необходимых условий трудового договора относятся следующие: место работы, трудовая функция и дата начала и окончания работы (в случае заключения срочного трудового договора). При заключении договора подряда законная необходимость урегулирования с потенциальным работником-мигрантом столь широкого круга вопросов отпадает.

Соглашение государств-участников СНГ о сотрудничестве в области трудовой миграции 1994г. устанавливает, что в трудовом договоре (контракте) должны содержаться основные реквизиты работодателя и работника, профессиональные требования к работнику, сведения о характере работы, условиях труда и его оплаты, продолжительности рабочего дня и отдыха, условиях проживания, а также сроке действия трудового договора, условиях его расторжения, порядке покрытия транспортных расходов.

Особый порядок приема на работу работников-мигрантов, а также то обстоятельство, что им требуется время на сборы и проезд к месту работы, находящемуся на территории другого государства, приводит к тому, что дата подписания трудового договора, как правило, не совпадает с датой начала трудовой деятельности работника-мигранта. Вступление в силу договора означает возникновение у работника-мигранта обязанности приступить к работе в срок, указанный в трудовом договоре, и обязанности работодателя предоставить в этот срок обусловленную работу.

Список использованных источников:

1. Конституция Кыргызской Республики (В редакции Закона КР от 28 декабря 2016 года № 218)
2. Нормативные акты Кыргызской Республики, июнь 2008 года, № 25.
3. Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, 2006 г., № 1, ст. 6/
4. Соглашение о сотрудничестве в области трудовой миграции и социальной защиты трудящихся – мигрантов (Москва, 15 апреля 1994 года) // Законодательная база стран СНГ.
5. Генеральная Ассамблея ООН: Международная конвенция ООН о защите прав всех трудящихся-мигрантов и их членов их семей – 18.12.1990. (Принята резолюцией 45/158) // Советский журнал международного права. – 1991. - № 3-4. – С. 136-172.
6. Европейская конвенция 1997 года о правовом статусе трудящихся-мигрантов (Страсбург, 3 мая 1996г.). // Правовая система «Гарант».
7. Р.Ш. Давлетгильдеев. К вопросу об определении понятия «внешняя трудовая миграция» в российском праве Российский юридический журнал 1997. №4/ – С. 15,16.
8. Международное публичное право: сборник документов. Москва. 1996. Т.1. – С/ 113-156.

Фараджиев М.А.,

Международный Кувейтский университет,
доцент

Некоторые вопросы предупреждения экспертных ошибок при производстве судебно-почерковедческой экспертизы

Макалада изилдөчүнү жана изилдөөдө изилдөөгө көрсөтүлгөн талаптарга дал келбеген кемчиликтер жана тастыктардын маселелери соттук кол жазма экспертизаларды өткөрүшү каралган.

Түйүндүү сөздөр: Эксперттин кемчиликтери; Соттук кол жазма изилдөөлөр; диагностикалык изилдөө; идентификациялык изилдөө; кол жазманын идентификациялык белгилери; кол жазманын өзгөчө белгилери; арибтин диактрикалык белгиси; кол жазманын жеке белгилери.

Статья посвящена некоторым вопросам предупреждения экспертных ошибок при производстве судебно-почерковедческих экспертиз, в ней рассматриваются наиболее часто встречающиеся ошибки и причины их допущения, требования, предъявляемые исследованию и к исследователю.

Ключевые слова: *Экспертная ошибка; судебно-почерковедческое исследование; диагностическое исследование; идентификационное исследование; идентификационные признаки почерка; частные признаки почерка.*

This article is devoted to prevention of expertise mistakes while forensic-graphological expertise production. Here is considered some most common mistakes and reasons of making them, requirements that had been charged to investigation and investigator.

Keywords: *Expertise mistakes; forensic-graphological expertise; diagnostic study; identification study; identification signs of handwriting; frequent signs of handwriting.*

Заключение эксперта, как и любое другое доказательство, может оказаться сомнительным, или даже неверным по разным причинам. Эксперту могут быть представлены неверные исходные данные или неподлинны объекты. Может оказаться недостаточно надежной примененная им методика. И, наконец, эксперт, как и все люди, тоже не застрахован от ошибок, которые хотя и редко, но все же встречаются в экспертной практике.

Необходимо отметить, что ни практические навыки экспертов, ни внедрение новых методов и технологий полностью не исключают возможности совершения экспертных ошибок. Поэтому важно их вовремя предотвратить или, по возможности, устранить их негативные последствия [1].

Ошибочные заключения судебно-почерковедческих экспертиз встречаются нередко. Причины данного фактора несколько, в том числе связанные со сложностью объектов исследования. Необходимо учесть, что формирование почерка зависит от ряда факторов, таких как психофизиологические особенности пишущего, особенности обучения письму и других.

Возможность ошибиться в выводах при производстве судебно-почерковедческих исследований различного уровня в большей степени зависит от их сложности. Затруднение вызывает исследование текстов, исполненных намеренно измененным почерком скорописным способом, выполненных непривычной пишущей рукой, с подражанием почерку другого человека, а также цифровых и кратких текстов, подписей, записей, выполненных в необычных условиях, подписей от имени вымышленных лиц, лиц старческого возраста, рукописей со сходными почерками.

Ошибки вызываются, главным образом, причинами, зависящими от индивидуальных особенностей субъекта. Вместе с тем они могут быть обусловлены и причинами, не зависящими от личности.

При исследовании немаловажную роль играет субъективный фактор. «Если эксперт не обладает глубокими знаниями в области судебно-почерковедения, достаточным опытом работы, точностью зрительных восприятий, то он может прийти к неверным выводам; при необходимости принять во внимание совпадения и различия признаков сравниваемых объектов учтет лишь одно из них; несущественное совпадение или различие признаков признает существенным; сравнивает случайные признаки, признав их устойчивыми» [1]. Область специфики работы экспертов-почерковедов, как никакая другая, требует привлечения людей с определенными интеллектуальными, моральными и иными качествами, т.е. имеющих способность к анализу, синтезу и т.д. Если эксперт профессионально непригоден к работе, ошибки будут неизбежны [1].

Освоение и реализация методики судебно-почерковедческой экспертизы в значительной степени основана на мыслительной деятельности эксперта. Процесс

познания состоит из различных интеллектуальных операций, выработанных в ходе обучения и практики производства судебно-почерковедческих исследований.

Правильное решение задач зависит от возможностей и подготовленности судебного эксперта в области почерковедческих исследований. Вывод судебного эксперта является конечным результатом цепи умозаключений с использованием разнообразных логических средств мышления, таких как сравнение, анализ, синтез, индукция. В процессе проведения судебно-почерковедческой экспертизы эксперт пользуется и другими логическими приемами мышления – абстрагирование, аналогия, экспертная версия и др. В соответствии с требованиями методики судебно-почерковедческой экспертизы каждый этап исследования завершается формированием промежуточного вывода, а конечный вывод основывается на оценке ранее полученных результатов. Промежуточные решения образуют логический ряд, приводящий к решению задач судебной экспертизы. Разрывы в этом ряду, допущенные несогласования промежуточных выводов, приводят, как правило к ошибочным выводам судебной экспертизы.

Особого внимания заслуживает такой наиболее ответственный момент деятельности судебного эксперта, как формирование им своего внутреннего убеждения. При исследовании почерка, как и иных объектов, конечный вывод подготавливается постепенно, всем ходом исследования, так же постепенно растет и его надежность. Внимание эксперта вначале сосредоточивается на качественной, а позже – на количественной определенности почерка. Дальнейшее исследование идет от количественного к обобщенному знанию о качестве данного объекта. После того как эксперты в результате проведенного исследования выявили и оценили идентификационную совокупность признаков, у них должно сложиться внутреннее убеждение в том, что признаки выявлены ими полно и правильно, что им дана верная оценка. После формирования такого убеждения, которое представляет собой осознанную, обоснованную фактами и достигнутую путем логического анализа уверенность, имеются основания сделать вывод. Внутреннее убеждение должно быть обоснованным, аргументированным, опираться на достоверные факты, глубокое знание основ судебно-почерковедения и методик производства этого вида экспертиз [1].

В соответствии с общими положениями методики почерковедческой экспертизы к исследованию и исследователю предъявляются следующие требования:

- Тщательность, старательность, объективность и полнота исследования. Необходимо изучить все признаки письма, имеющиеся в спорной рукописи и сравнительных материалах, и дать им оценку в свете сведений, полученных из обстоятельств дела об условиях исполнения рукописи, о состоянии лица в момент ее выполнения, о времени выполнения текста и сравнительных образцах и т.д.

- Эксперт должен обладать высокой наблюдательностью, направленной на выполнение всех признаков письма, свойственных данному исполнителю.

- Эксперт должен обладать высокой визуальной памятью, чтобы правильно запоминать выявленные признаки и затем объективно отображать их в таблицах-разработках.

- Эксперт должен обладать навыком логического мышления, умением правильно оценивать идентификационные признаки и приходить к обоснованным и достоверным выводам [2].

Процесс решения экспертной задачи адекватно отражается в заключении эксперта. Отсутствием логических нарушений в процессе доказывания обеспечивается предъявляемое к заключению требование определенности, последовательности и обоснованности. Поэтому отсутствие в тексте заключения описания результатов каких-то промежуточных этапов может свидетельствовать о допущенных экспертом

ошибках в процессе исследования. Этот факт может иметь место и в случае несоблюдения методических правил оформления заключения. В конечном итоге наличие таких недостатков снижает качество заключения судебной экспертизы.

В судебно-экспертной практике встречаются преимущественно операционные и гносеологические ошибки. Операционные характерны почти для всех этапов исследования, они связаны с нарушением установленных требований в последовательности действий эксперта и к составлению заключения. Данные ошибки в большей мере встречаются в практике начинающих экспертов. Гносеологические ошибки связаны с решением задач экспертом, их появление зависит от многих причин, таких как уровень подготовки, его опыта, от научной разработанности отдельных положений методик производства судебно-почерковедческой экспертизы и наконец, от интеллектуальных способностей эксперта-почерковеда.

Наиболее часто встречающиеся ошибки, допускаемые экспертами при производстве судебно-почерковедческой экспертизы следующие:

- В тексте заключения неверно указываются дата поступления материалов, дата вынесения постановления о назначении экспертизы, номер уголовного дела, наименование документа, являющегося основанием проведения экспертизы.

- Из-за неточной формулировки вопроса или проявления инициативы без согласования с лицом, назначившим экспертизу происходит необоснованный выход за пределы поставленного задания или своей компетенции.

- Не приводятся данные о возрасте, факте смерти, диагнозе болезни, предполагаемого исполнителя; владения навыком перемены привычной пишущей руки, выполнения письма буквами по типу печатных знаков; условия выполнения рукописного текста – внутренние и внешние сбивающие факторы; существование или отсутствие лица, от имени которого выполнен рукописный текст, неустановление лица, от имени которого выполнена подпись; не запрашивается оригинал документа и соответствующие сравнительные материалы;

- В тексте заключения отсутствует указание о поступлении копии документа, о необычном материале письма (фанера, ткань, древесина, кожа и др.) и пишущем приборе (гвоздь, маркер, губная помада, спички и др.); не проверяется возможность технической подделки и в связи с этим не проводится технико-криминалистическое исследование данного документа;

- Неверно определяются и описываются степень выработанности, уровень координации, темп, строение, неточно указывается транскрипция подписи. Недостаточно точно исследуются и описываются размер, разгон, наклон, связность, не исследуются признаки пространственной ориентации движений;

- При решении диагностических задач и формулировании вывода диагностического исследования, т.е. определении условий выполнения рукописного текста:

- Не отмечается в тексте заключения факт необычного выполнения объекта, хотя экспертом описываются признаки нарушения координации движений, замедленного темпа и др.

- Не проводится диагностическое исследование, особенно в случаях неяркой выраженности признаков необычного выполнения текста;

- Не учитывается локализация и степень выработанности, характер проявления признаков нарушения координации движений, что в значительной мере влияет на правильность выдвижения частных версий об условиях выполнения рукописного текста;

- При сравнении фрагментов рукописи и рукописей между собой на предмет установления факта выполнения одним лицом в ходе описания результатов промежуточного вывода:

- не обращается внимание на фрагменты рукописи, различающихся по цвету красящего вещества, общим и «броским» частным признакам, в конечном итоге эти фрагменты не выделяются в самостоятельные объекты исследования;

- отдельные фрагменты в пределах одной рукописи или рукописи в целом необоснованно исключительно на основе сходства крупных деталей принимаются за почерк одного и того же лица.

В ходе решения идентификационной задачи:

- При изучении частных признаков не составляется или составляется не полностью разработка признаков почерка, что приводит к потере графической информации. А не точное описание признаков затрудняет понимание конкретного изображения букв и их элементов.

- На стадии сравнения общих и частных признаков, сравнение проводится не со всеми образцами. Признаки указываются не на сопоставимых вариантах букв. Не учитывается, особенно в подписях последовательность зависимости признаков. Для обоснования вывода берется малое количество признаков. В малообъемных текстах используется не вся содержащаяся в них графическая информация. Не проводится детальный анализ степени проявления признаков, наличие или отсутствие их в исследуемом объекте, либо в образцах.

- В ходе оценки признаков и результатов примененных методов в индивидуальную совокупность включаются малоинформативные признаки. Не оцениваются различия с точки зрения естественной вариационности почерка или влияния необычных условий.

При отрицательном выводе не устанавливаются факты сходства почерков и подражания почерку или подписи. Не оценивается существенность различий. Констатируется их устойчивость при недостаточном объеме образцов.

В тексте заключения не отмечается факт независимости различий от необычных условий. Преувеличивается значимость незначительных различий общих и частных признаков, что существенно влияет на формирование частных версий и об исполнителе.

При выводах вероятных и НПВ (не представляется возможным) в тексте заключения не всегда четко отражены причины этого, в частности недостаточное количество образцов.

- При формулировании результатов исследования не приводятся результаты исследования по одному из поставленных перед экспертом вопросов.

Указываются неполные или неточные реквизиты исследуемых документов.

Не приводится вывод о необычном выполнении объектов.

Не указывается факт выполнения записей или подписей одним лицом при отрицательном выводе о конкретном исполнителе.

Излагаются ответы не на все поставленные вопросы, т.е. эксперт не исследовал один или несколько из представленных объектов.

Проверяя заключение судебно-почерковедческой экспертизы следует соотнести вывод эксперта с реальными результатами промежуточных этапов. Так, если отрицательный вывод по необычным почерковым реализациям формулируется в заключении без упоминания о независимости различий от необычных условий, необходимо по возможности убедиться в том, что не зависят ли наблюдаемые частные признаки от изменения общих признаков, к примеру различные формы соединения зависят от наклона буквы в тексте. Необходимо также обратить внимание на характер совпадений, перечисленных экспертом, и хотя бы выборочно необходимо проверить точность этих совпадений с учетом мелких деталей, для того чтобы убедиться в отсутствии контрверсий о сходстве сравниваемых почерков.

Особо важное значение имеет выявление причин ошибок экспертов. Применительно к судебному почерковедению объективными причинами могут считаться отсутствие надежных методик по целому ряду сложных задач, недостаточная разработанность методик. Наиболее распространенными субъективными факторами ошибок являются невнимательность, поверхностное выявление и неглубокий анализ признаков, а также недостаточное усвоение общей методики и некоторых методов судебно-почерковедческой экспертизы. Невнимательность может быть обусловлена большой нагрузкой эксперта, но может зависеть и от индивидуальных психологических особенностей личности эксперта. Исходя из анализа деятельности эксперта-почерковеда можно предположить, что профессионально важное значение для успешного выполнения работы имеет определенный уровень интеллектуальных способностей, а также такие особенности личности, как наблюдательность, аккуратность, добросовестность [5].

Так же необходимо отметить, что экспертом-почерковедом может быть лицо, обладающее знаниями в области почерковедения, физиологии движений, психологии письма, логики, прикладной лингвистики, технических способов подделки подписей и текстов; опытом исследования почерковых объектов, объективностью в исследовании и оценке признаков; принципиальностью и умением признать свою ошибку; внимательностью, точностью зрительных восприятий, аккуратностью, любовью к своему делу [1].

Оценка заключения эксперта представляет определенную сложность. Являясь результатом исследования, выполненного с использованием специальных знаний, другие участники процесса не всегда могут адекватно оценить заключение, так как не обладают такими знаниями [3]. В связи с чем редко удается выявить недостатки в заключении судебно-почерковедческой экспертизы следователям, судьям, прокурорам и адвокатам, не прошедшим специальную подготовку. Для преодоления названной проблемы считаем важным привлечение этими субъектами в качестве специалиста при изучении и оценке доказательств в виде заключения судебно-почерковедческой экспертиз лиц, прошедших специальную подготовку по программе «Почерковедение и судебно-почерковедческая экспертиза».

Список использованных источников и литературы:

1. Комиссаров А.Ю., Пахомов А.В., Соколов С.В.; Предупреждение экспертных ошибок при проведении криминалистической почерковедческой экспертизы. [Текст]: Методические рекомендации/ Комиссаров А.Ю., Пахомов А.В., Соколов С.В. – М., 2001.
2. Серегин В.В.; Почерковедение и почерковедческая экспертиза. [Текст]: Учебник. / Серегин В.В. – Волгоград, 2007.
3. Фараджиев М.А.; Изучение и оценка доказательств в форме заключений судебных экспертиз на примере дактилоскопической экспертизы, их значение в производстве следствия и судебного разбирательства. Научная статья./ Фараджиев М.А.//Вестник КГЮА. – Бишкек, 2015.
4. Мирский Д.Я., Статкус В.Ф., Педенчук А.К.; Предупреждение экспертных ошибок:// Учебное пособие. [Текст]: / Мирский Д.Я., Статкус В.Ф., Педенчук А.К. – М., 1990.

Босумбаева Ч.Дж.,

Международный Кувейтский университет,
ст.преп.

О проблемах обеспечения информационной безопасности личности

Бул макалада азыркы заманбап коомдогу интернеттин ролу жөнүндө сөз болот. Маалымат мейкиндигинин коркунучтары жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан колдонулган иш-чаралар. Ошондой эле маалымат-технологияларынын өнүгүшүндөгү мамалекеттик жана жеке коопсуздуктун көйгөйлөрү жөнүндө сөз болмокчу.

Түйүндүү сөздөр: Мааламат, маалымдуу коом, мамлекеттик коопсуздук, жеке жарандык коопсуздук, киберкылмыштуулук, интернет мейкиндик.

В настоящей статье говорится о роли интернета в современном обществе Кыргызстана. Об уязвимости информационного пространства в Кыргызской республике и попытки решения данной проблемы со стороны государственных органов КР. О проблемах обеспечения государственной и личной безопасности на этапе развития информационных технологий.

Ключевые слова: Информация, информационное общество, государственная безопасность, личная безопасность, киберпреступность, интернет пространство.

Длительное время отечественные и зарубежные юристы рассматривали понятие личной безопасности статично как конституционный контроль за соблюдением прав и свобод человека, социально одобряемых интересов¹. В настоящее время такой подход считается ограниченным, поскольку концепция прав человека является динамической, то есть все время совершенствуется.

Интерпретация понятия безопасности как состояния защищенности жизненно важных интересов личности предполагает построение различных типологий безопасности. Ряд авторов выделяют понятие «международной информационной безопасности» под которой понимают «такое состояние глобального информационного пространства, при котором исключены возможности нарушения прав личности, общества и прав государства в информационной сфере, а также деструктивного и противоправного воздействия на элементы национальной критической информационной инфраструктуры»².

Как справедливо отмечает академик РАН директор Института государства и права РАН А. Г. Лисицын-Светланов³, говоря о современных угрозах «в силу особой мобильности, криминальных талантов и профессиональных навыков криминалитета глобализация открывает для транснациональных преступников и международной преступности сказочные возможности, которые медленно и далеко не полностью перекрываются правом, в связи с чем происходит процесс наступления на конституционные права и свободы граждан».

Повышение роли Интернета в информационном обществе способствует формированию кроме позитивных форм социального взаимодействия, также и негативных форм поведения, представляющих общественную опасность, обусловленных аккумулярованием всё больших объемов информации, включая персональные данные граждан и сведения, составляющие государственную тайну, утрата или искажение которых могут причинить существенный вред, как конкретному пользователю, так и государству в целом.

Представляется особенно сложным вопрос об информационной преступности и как это понятие соотносится с понятием «киберпреступность», широко используемым

¹ Мишин А.А. Основы правового положения личности в зарубежных странах и России // Конституционное право зарубежных стран. – М., 1996, С. 56-60.

² См.: Химченко А.И. Информационное общество: правовые проблемы в условиях глобализации. Дисс.канд.юр.наук. – М., 2014. С.57 - 72.

³ А.Г. Лисицын-Светланов. Новые вызовы, угрозы и возможность перемен: о роли государств в прогрессивном развитии международно-правового регулирования при решении глобальных проблем современного мира. Новые вызовы и международное право. Институт государства и права РАН. 2010. С. 9-19.

в настоящее время. Киберпреступность включает в себя совокупность предусмотренных уголовным законом преступлений, посягающих на информационную инфраструктуру, содержащуюся в них информацию, а равно совершаемых в отношении иных объектов в киберпространстве или с использованием его возможностей.

Установление эффективных правовых норм, регулирующих поведение в месте, которое все посещают, но которое никому не принадлежит - очень сложная задача. Однако наличие правовых норм необходимо для обеспечения максимального уровня свободы и снижения рисков, связанных с нахождением в киберпространстве.

Правительство Кыргызстана предлагает блокировать доступ к информационным ресурсам, в том числе к страницам сайта Интернет, на которых располагаются экстремистские материалы, в досудебном порядке. В этой связи Министерство транспорта и коммуникаций подготовило и вынесло на общественное обсуждение проект поправок в законы «О противодействии экстремистской деятельности» и «Об информатизации».

Анализ складывающейся ситуации в Интернет пространстве Кыргызской Республики показывает, что информационное пространство остается уязвимым в плане деструктивно-пропагандистского и психологического воздействия на население страны. Неограниченные возможности Интернета, выраженные в оперативности доведения больших объемов информации до пользователей и общественности, с учетом простоты доступа, анонимности и отсутствия цензуры, тенденциозно наращивает угрозу распространения террористической и религиозно-экстремистской идеологии.

В настоящее время одним из способов ограничения распространения запрещенных информационных материалов на территории Кыргызской Республики является блокировка сайта в судебном порядке. Вместе с тем, даже при наличии судебного решения заблокировать нежелательный контент не представляется возможным из-за нахождения сайтов за пределами республики, несовершенства законодательства в сфере информации и отсутствия технических возможностей.

В рамках решения данной проблемы, в соответствии с поручением Аппарата Правительства Кыргызской Республики от 22 декабря 2014 года № 23-45885 в целях разработки законопроекта, регулирующего порядок ограничения доступа к информации, обнаруженной в информационно-телекоммуникационных сетях, в том числе в сети Интернет, содержащей призывы к осуществлению экстремистской деятельности, создана Межведомственная рабочая группа в составе представителей правоохранительных и других государственных органов, в полномочиях которых предусмотрено противодействие экстремистской деятельности в пределах своей компетенции.

В ходе заседания рабочей группы было принято решение разработать проект нормативного правового акта о временной (досудебной) блокировке сайтов, содержащих материалы экстремистского характера, в том числе отдельных контентов (конкретных пользователей, IP-адресов, видео-аудио и других информационных материалов, расположенных на сайтах), до решения суда в виде временного положения, утверждаемого постановлением Правительства Кыргызской Республики¹.

Понятие «безопасность личности» появилось в международном лексиконе только в конце двадцатого века. До этого, на протяжении сотен лет, общеизвестной и принятой концепцией была идея государственной безопасности. Государства были вправе, и даже обязаны, защищать свою территориальную целостность от внешних угроз, и в этих целях даже разрешалось принимать особые меры, но понятие

1 См.: Справка-обоснование к проекту Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики». <http://kg.akipress.org/news:615494>, 21 мая 2015.

безопасности, по крайней мере, на международном уровне, не шло дальше границ государства.

Главная идея, лежащая в основе прав человека, заключается в том, что есть определенный уровень человеческого достоинства, который не может быть поправлен ни правительством, ни отдельным человеком. Таким образом, принятие государствами идеи прав человека имеет для них неизбежным последствием отказ от части своего суверенитета, в старом значении этого термина. Подписываясь под международно-признанными нормами по правам человека, государства тем самым соглашаются во всех своих действиях ставить на первый план человека и, таким образом, отказываются от своей возможности предпринимать буквально что угодно во имя интересов государства. В настоящее время наблюдается смещение акцента от безопасности государств к безопасности людей. Это считается одним из важнейших вкладов в концепцию безопасности личности. Как уже отмечалось, на протяжении веков безопасность считалась, прежде всего, безопасностью нации или государства; сейчас же концепция безопасности личности ставит в центр международных дискуссий человека и обращает внимание на безопасность людей, а не только государств.

Права на безопасность следует отличать от притязаний социально слабых на так называемую социальную защищенность - потребительские привилегии. То, что в потестарной парадигме изображается как «права человека второго поколения», суть притязания неконкурентных или менее конкурентных групп на публично-властное перераспределение в их пользу, а удовлетворение этих притязаний является разновидностью агрессивного насилия¹.

Проблема безопасности личности и характер угроз в современном Кыргызстане имеют особую значимость и специфику. В условиях формирования гражданского общества и его высшей формы - информационного общества, в центре интересов которого провозглашены права, свободы и защищенность личности, институциональные проблемы личной безопасности приобретают существенное значение. Они должны быть осмыслены теоретически, обоснованы идеологически и, что самое важное - практически реализованы.

Статья 16 Конституции Кыргызской Республики провозгласила, что права и свободы человека неотчуждаемы и принадлежат каждому от рождения. Человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Они действуют непосредственно, определяют смысл и содержание деятельности законодательной, исполнительной власти и органов местного самоуправления. Кыргызская Республика уважает и обеспечивает всем лицам, находящимся в пределах ее территории и под ее юрисдикцией, права и свободы человека, т.е. признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина относятся к обязанности государства. Ст. 40 гарантирует каждому государственную защиту его прав и свобод, предусмотренных Конституцией, законами, международными договорами, участницей которых является Кыргызская Республика, общепризнанными принципами и нормами международного права. Государство обеспечивает развитие внесудебных и досудебных методов, форм и способов защиты прав и свобод человека и гражданина².

В свою очередь, на основании вышесказанного можно предположить, что нормы Конституции Кыргызской Республики, декларирующие права и свободы человека и гражданина в информационной сфере, можно дифференцировать по функциональному признаку: нормы, направленные на реализацию конституционных прав на доступ к информации, и нормы, направленные на защиту информации, обеспечивающей

¹ Четвернин В.А. Проблемы теории права. - М., 2010. С. 46.

² Конституция Кыргызской Республики (Введена в действие Законом КР от 27 июня 2010 года). ИСС «Токтом-Юрист», 2015.

личную безопасность. Но это не представляется возможным, так как практически каждому праву соответствует какая-либо обязанность, необходимая для защиты информации, обеспечивающей личную безопасность других субъектов.

Анализ конституционных прав и свобод человека и гражданина показывает, что личность в информационных правоотношениях занимает одно из центральных положений и ее интересы строго охраняются государством. Наряду с правами человек имеет и определенные обязанности, а кроме того, и ограничения, связанные с необходимостью защиты других субъектов информационных правоотношений: личности, общества, государства. Данные обязанности и ограничения также определяют положение личности в информационных правоотношениях.

Таким образом, не представляется возможным определить положение личности в информационных правоотношениях без глубокого анализа не только интересов, но и связанных с ними ограничений.

Использованная литература:

1. Конституция Кыргызской Республики (Введена в действие Законом КР от 27 июня 2010 года). ИСС «Токтом-Юрист», 2015.
2. Четвернин В.А. Проблемы теории права. М., 2010. С. 46.
3. Справка-обоснование к проекту Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики». <http://kg.akipress.org/news:615494>, 21 мая 2015.
4. Мишин А.А. Основы правового положения личности в зарубежных странах и России // Конституционное право зарубежных стран. М., 1996, С. 56-60.
5. См.: Химченко А.И. Информационное общество: правовые проблемы в условиях глобализации. Дисс.канд.юр.наук. М., 2014. С.57 - 72.
6. А.Г. Лисицын-Светланов. Новые вызовы, угрозы и возможность перемен: о роли государств в прогрессивном развитии международно-правового регулирования при решении глобальных проблем современного мира. Новые вызовы и международное право. Институт государства и права РАН. 2010. С. 9-19.

Турдумамбетов А.Ш.

Международный Кувейтский
университет, доцент

Султакеев И.Т.,

КНУ им. Ж.Баласагына,
магистрант

Роль Организации Объединенных Наций в современных межгосударственных отношениях

Экинчи Дүйнөлүк согуш адамзаттын тарыхында эң ири куралдуу кагылыш болуп саналат. Ал 55 миллиондон ашык адамдын жашоосун алып кеткен, 10000 ден ашык шаар жана айылдар кыйралган. Адам баласы мындай кандуу согушту үчүнчү ирет болтурбоо учун, баардыгын кайра куруу керек эле.

Бириккен Улуттар Уюму – эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту сактоо жана өлкөлөр ортосунда кызматташтыкты бекемдөө максатында, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин түзүлгөн мамлекеттердин эл аралык уюму. Бул макалада адам укуктары областындагы мамлекеттер ортосундагы кызматташтык жана Бириккен Улуттар Уюмунун бул мамилелердеги ролу талкууланат. Көрсөтүлгөн макаланын максаты – азыркы учурда БУУнун алдында турган түпкү көйгөйлөрдү анализдөө,

тактап айтканда, адам укуктары чөйрөсүндө жана алардын чечүү ыкмаларын иштеп чыгууну аракет кылуу.

Түйүндүү сөздөр: Бириккен Улуттар Уюму, Советтер Бирикмеси, Эл аралык мамилелер, Адам укуктары, Эл аралык кызматташтык, БУУнун уставы.

Вторая мировая война явилась крупнейшим военным столкновением в истории человечества. Она унесла жизни более 55 млн. человек, было разрушено более 10000 городов, деревень, сёл. Человечество не могло больше воевать, и нужно было в срочном порядке заново все строить.

Организация Объединенных Наций – международная организация государств, созданная после второй мировой войны, в целях поддержания и укрепления международного мира, безопасности, развития сотрудничества между странами. В данной статье рассматривается сотрудничество государств в области прав человека и анализируется роль Организации объединенных наций в развитии данных отношений. Цель данной статьи – проанализировать базовые проблемы, стоящие перед ООН на современном этапе развития международных отношений, в частности, в области прав человека и попытаться выработать методы их решения.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций (ООН), Советский союз, международные отношения, права человека, международное сотрудничество, Устав ООН.

The Second World War was the largest military confrontation in the history of mankind. It claimed the lives of more than 55 million people, more than 10,000 cities and villages were destroyed. Humanity could no longer fight, and it was necessary to rebuild everything urgently.

The United Nations is an international organization of states created after the Second World War, in order to maintain and strengthen international peace, security, and develop cooperation between countries. This article discusses the cooperation of states in the field of human rights and analyze the role of the United Nations in the development of these relations. The purpose of this article is to analyze the basic problems facing the United Nations at the present stage of development of international relations, in particular, in the field of human rights and try to work out methods for their solution.

Keywords: United Nations Organization (UN), Soviet Union, international relations, human rights, international cooperation, UN Charter.

После распада Советского Союза и окончания холодной войны международные отношения стали намного более динамичными и многообразными, так как, окончание холодной войны подарило мировому сообществу надежду на то, что международные принципы, в том числе и в области прав человека, станут в ближайшее время по-настоящему всеобщими.

Однако завершение противостояния двух сверхдержав не способствовало снижению напряженности в мире. К тому же оказалось, что значительное число противоречий и разногласий предыдущих эпох и исторических периодов никуда не исчезло, а лишь было отодвинуто на второй план блоковым противостоянием и идеологической войной XX в. Именно поэтому в настоящее время особенно остро встал вопрос о роли ООН в формировании нового мирового порядка, а вопросы прав человека приобрели приоритетное значение. Исторический опыт показывает, что развитие прав человека связано с конкретными изменениями в экономической, социальной, политической и культурной жизни общества. Например, право на жизнь было закреплено в международном праве и конституциях многих стран и в том числе Кыргызстана после второй мировой войны.

В соответствии с Уставом ООН одной из целей Организации является «создание условий стабильности и благополучия, необходимых для мирных и дружественных отношений между нациями, основанных на уважении принципов равноправия и самоопределения народов» [8]. Таким образом, права человека являются неотъемлемой составляющей миролюбивого мирового сообщества. В конце XX в. проблема обеспечения всеобщего уважения и соблюдения прав человека перестала считаться исключительно внутри государственным делом, став частью общей системы международных отношений.

Межгосударственное сотрудничество - сложный и очень противоречивый процесс, особенно когда это касается таких непростых вопросов, как права человека. Это объясняется многообразием современного мира, разной степенью и характером развития государств, различием их законодательств, множественностью религий, особенностью обычаев, самобытностью культур и традиций. Именно поэтому всем участникам мировых процессов при рассмотрении вопросов, касающихся прав человека, необходимо проявлять максимальное терпение и такт. В настоящее время на международной арене государствами созданы различные контрольные механизмы по правам человека как в системе ООН, так и в различных региональных структурах. То есть, национальные правительства, отказавшись частично от суверенитета в этой области, передали некоторые свои полномочия на международный уровень. Поэтому нарушение прав человека в наши дни уже не является более только внутренним делом государств, хотя непосредственная защита прав человека всё же остается внутригосударственным делом, так как только государство с помощью норм национального права и внутренних механизмов и процедур может предоставить своим гражданам всю полноту принадлежащих им прав.

Организация Объединенных Наций занимает центральное место в формировании принципов и норм в области прав человека. В рамках Организации была разработана значительная часть международных документов, направленных на повсеместное обеспечение основных свобод и прав человека. Обязанностью же государств является соблюдение этих прав человека в любых ситуациях, что неоднократно подтверждалось многочисленными резолюциями ООН.

Каждая страна внесла свой вклад в формирование универсальной концепции прав человека. Помимо документов, принятых в рамках ООН, существует также целый ряд региональных международно-правовых документов в этой области (правовые акты Совета Европы, ОБСЕ, Американская конвенция о правах человека 1969 г., Африканская хартия прав человека и народов 1981 г., Всеобщая исламская декларация прав человека 1981 г.). К тому же в законодательстве многих стран мира юридически закреплены важнейшие положения всевозможных документов ООН в области защиты прав человека. Как и другие страны Кыргызстан всегда стремится придерживаться и воплощать в жизнь все ценности, заложенные во Всеобщей декларации прав человека и, следуя требованиям времени, ведет работу также согласно принципам, незаложенным в этом документе. Однако некоторые государства, в первую очередь африканские и азиатские страны, периодически поднимают вопрос об универсальности принципа прав человека. По их мнению, концепция прав человека, базирующаяся на европейских ценностях, не учитывает национальные, религиозные, исторические и другие особенности каждого государства. Данная проблема постоянно находится в поле зрения мирового сообщества, ведь права человека — это не абсолютный критерий. Важной вехой в этом вопросе стала Вторая Всемирная конференция по правам человека. Ряд развивающихся стран выступил с «новой», отличной от традиционной идеей концепции прав человека, суть которой сводилась к следующим положениям:

а) основное внимание следует уделять региональной специфике, отказавшись тем самым от принципа универсальности прав человека;

б) социально-экономические права более значимы, чем гражданские и политические, «причём в их коллективном выражении, в ущерб индивидуальным правам»;

в) право на развитие рассматривается в качестве одного из основных прав человека;

г) принцип невмешательства во внутренние дела любого государства является приоритетным и определяющим даже при грубых нарушениях прав человека [3].

Блестящим ответом критикам принципа универсальности прав человека стала речь представителя Ирана (страны с исламскими, а вовсе не европейскими ценностями). Так, было заявлено, что, «согласно божественной логике, права даются не соглашением или договором, а дарованы человеческим созданиям их творцом. Они универсальны, не зависят от условий, им чужды границы, будь они временными или географическими, не зависят от пола или других внешних качеств и барьеров» [5]. Особого внимания в связи с рассматриваемой проблемой заслуживает, без сомнения, доклад на конференции 6-го Генерального секретаря ООН Бутроса Бутроса-Гали. «...Мы можем обеспечить существование прав человека, которые мы провозглашаем и которые стремимся гарантировать, лишь в том случае, если преодолеем себя, если сознательно попытаемся вычленив нашу общую суть, преодолев наши видимые раздоры, наши временные разногласия, наши идеологические и культурные барьеры.

Права человека — это ...квинтэссенция ценностей, с помощью которых мы все вместе утверждаем, что являем собой единое сообщество людей. Мы должны подняться до такой концепции прав человека, которая сделала бы такие права подлинно всеобщими» [5]. Большинство государств — участников Венской конференции не поддержало сторонников «новой» концепции. И в трех итоговых документах конференции Венской декларации и Программе действий был вновь подтверждён принцип универсальности прав человека. Так, подчеркивалось, что «все права человека универсальны, неделимы, взаимозависимы и взаимосвязаны. Международное сообщество должно относиться к правам человека глобально, на справедливой и равной основе» [5].

Данная дилемма была всегда. Ведь уважать права человека - значит уважать и культурные различия, поскольку каждый человек существует в рамках своей культуры. И всё же ни одна культура не может диктовать другим свои правила. Таким образом, создание принципов, основанных на вероисповедании или моральных стандартах одной конкретной культуры, в определённой степени противоречит Всеобщей декларации прав человека.

Ярким свидетельством практической не универсальности прав человека является различный и не всеобщий статус ратификации международных соглашений, пактов и конвенций государствами - членами ООН. При этом ратификация этих документов вовсе не гарантирует их имплементацию на национальном уровне. К примеру, Соединённые Штаты Америки, провозгласившие себя главным поборником прав человека, сами ратифицировали далеко не все международные документы, либо сделали это с многочисленными оговорками. К примеру, Конвенция ООН о правах ребёнка является единственным практически универсальным документом, к которому присоединились почти все государства мира, кроме США и Сомали (которые лишь подписали эту Конвенцию). Ни одно государство в современном мире не отрицает значение прав человека, однако неправильная трактовка мировым сообществом формы реализации этих прав зачастую заканчивается обвинениями в их нарушении. Для понимания и адекватной оценки той или иной ситуации необходимо принимать во

внимание культурные и исторические традиции стран. Хотя, конечно же, в идеале обеспечение прав человека не должно зависеть от их национальной, культурной или религиозной принадлежности. Отход от универсальности и всё ярче проявляющееся стремление сохранить свою самобытность, подчеркнуть различие культуры и традиций — это именно те тенденции, что ведут, по мнению американского политолога С. Хантингтона, к «столкновению цивилизаций».

Окончание противостояния двух сверхдержав в холодной войне стало своеобразным катализатором для множества как давно тлевших, так и назревающих конфликтов. Западная политическая мысль объясняла сложившуюся ситуацию следующим образом. Принадлежность к определенной цивилизации есть данность, изменить которую невозможно, следовательно, если религия или культура являются движущей силой конфликта, то разрешить подобный конфликт не представляется возможным.

На самом деле данная теория очень опасна, так как она позволяет западным странам принимать решение о вмешательстве во внутренние дела другого государства для разрешения конфликта. Ведь если конфликт уже изначально неразрешим, то не надо тратить время на переговоры, стремиться понять противоборствующие стороны и, найдя первопричину столкновения, пытаться восстановить мир. Теперь единственный быстрый и действенный способ — гуманитарная интервенция.

По мнению автора концепции «столкновения цивилизаций» С. Хантингтона, в связи с распадом биполярной системы после окончания холодной войны сложился многополюсный, полицивилизационный мир, в котором основные взаимоотношения будут складываться между следующими цивилизациями: западной, исламской, индуистской, православной, синской, латиноамериканской, африканской и японской [7]. Таким образом, мировая политика вступила в новую фазу, при которой источником разногласий будет столкновение интересов различных религиозных и этнических групп. А поскольку данные противоречия непримиримы, избежать столкновения невозможно. Теперь любой возникающий конфликт, а также последовавшую за ним реакцию мирового сообщества стало возможным объяснить столкновением цивилизаций, например события в бывшей Югославии. Однако вспыхнувшие или обострившиеся после окончания холодной войны конфликты нельзя объяснять лишь цивилизационными отличиями.

Как показывает в своем исследовании А.В. Митрофанова, религиозно-культурные различия не являются основной причиной вооруженных конфликтов. «Скорее, напротив, эскалация насилия в ходе конфликта приводит к тому, что к изначальным социально-экономическим противоречиям добавляется этническая и религиозная вражда» [4]. Хотя в дальнейшем именно эти факторы будут подпитывать конфликт изнутри в случае его затяжного характера. К тому же столкновения зачастую происходят и в рамках одной цивилизации, например, конфликты между Пакистаном и Бангладеш, Ираном и Ираком (представителями исламской цивилизации) или противостояние в Северной Ирландии (между представителями западной цивилизации). События в Косово также опровергают теорию Хантингтона, так как представители западной цивилизации — американцы оказывали поддержку албанцам - представителям исламской цивилизации. Многие же страны исламского мира руководствовались в данном случае не ценностями своей цивилизации, а национальными интересами. К тому же религиозные и этнические противоречия не всегда выливаются в вооруженное противостояние. Определенная напряжённость существует и, казалось бы, при столь спокойных отношениях, как, например, в Бельгии между валлонцами и фламандцами. Получается, что теория Хантингтона применима только к уже разразившимся конфликтам, но отнюдь не объясняет, почему это происходит не всегда. Наверное, чтобы понять первопричину конфликта, нужно не

пытаться подогнать его под определённую удобную и простую схему, не требующую сложных и трудоёмких ответов, а постараться всё же выяснить, что явилось тем камнем преткновения, из-за которого именно сейчас в данном конкретном случае ситуация вышла из-под контроля и переросла в конфликт. Исламский подход к проблеме прав человека Важнейшие положения основополагающих документов ООН в области прав человека нашли свое отражение в законодательстве многих стран, а также при разработке международно-правовых документов на региональном уровне. Права, отражённые в этих документах, являются всеобщими потому, что эти права каждый человек получает по праву рождения. Однако с точки зрения международного права государства обязаны соблюдать лишь те положения, которые они добровольно взяли на себя в рамках каких-либо международных договорённостей. Юридические обязательства, как известно, сами по себе еще не являются безусловной гарантией соблюдения права; для этого необходимо наличие соответствующих механизмов имплементации. При этом политическая воля и другие факторы подобного рода способны оказать большее влияние на соблюдение прав человека, чем их юридическое закрепление. Невозможно однозначно утверждать, что современный ислам несовместим с общепринятой концепцией прав человека. По мнению А.А. Ан-Наима, некоторые исламские государства, скорее, оказываются в некой двойственной ситуации, при которой они, с одной стороны, присоединяются к международным документам в области прав человека, а с другой стороны, не в состоянии выполнить взятые на себя обязательства на национальном уровне из-за влияния шариата на их правовую систему [1].

Как пишет исследователь Г.А. Шульга, «шариат — это всеобъемлющая система норм и правил поведения, регулирующая весь образ жизни мусульман, это свод норм, включающий в себя и конкретные правила, и общие принципы, позволяющие правоверным находить ответы на интересующие их вопросы в соответствии с условиями и требованиями времени» [9]. Достаточно внимательно изучить содержание некоторых заявлений, сделанных государствами при присоединении к международным договорам по правам человека, чтобы обнаружить двойственную позицию в отношении тех норм, которые вступают в противоречие с правилами шариата. Наглядным подтверждением тому являются оговорки и заявления некоторых мусульманских государств относительно Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Данный документ выбран не случайно, поскольку согласно его положениям государствам следует устранять дискриминацию по признаку пола и предоставлять женщинам равные с мужчинами права. Однако в ряде мусульманских стран семейные отношения регулируются нормами шариата. Именно поэтому такие государства, как Алжир, Египет, Ирак, Бангладеш, Кувейт, Ливия и другие, сделали при ратификации Конвенции ряд оговорок относительно применения некоторых статей этого документа на своих территориях. Оговорки в отношении статьи 16 Конвенции явно продиктованы спецификой шариата. Несмотря на то что данная статья предписывает полное равенство мужчин и женщин в вопросах брака и семейных отношениях, эти государства подчеркивают, что всё же не должны ущемляться правила исламского шариата [10]. Таким образом, можно сделать вывод о том, что правительства этих стран осознают несоответствие своего внутреннего законодательства, опирающегося на законы шариата, нормам международного права. Однако следует отметить, что такая честная позиция встречается не всегда и скорее свидетельствует об уважительном отношении к международным обязательствам по соблюдению прав человека. Несомненно, ряд основополагающих постулатов шариата не соответствуют международным договорам по правам человека. Однако современная мусульманская правовая мысль трансформируется в процессе развития и под влиянием веяний времени. Несмотря на

ряд ключевых моментов, исламский подход в целом перекликается с разделяемыми мировым сообществом стандартами. Свидетельство тому — количество мусульманских государств, присоединившихся к базовым международным документам в области прав человека. И всё же общие, казалось бы, для всех стандарты прав человека реализуются каждым государством по-разному, в соответствии с культурно-историческими предпосылками.

В современном мире государствам все труднее оставаться закрытыми сообществами, живущими лишь по своим внутренним законам. Именно поэтому трактовки исламской и западной концепции вопросов прав человека продолжают сближаться. В мусульманских странах с элементами европейской культуры стандарты прав человека вписываются в их либеральное понимание и при этом соответствуют шариату.

В частности, практически во всех исламских государствах, где есть выборные органы, женщинам предоставляются избирательные права [6].

Критика же несоответствия каких-либо существующих положений современному пониманию прав человека воспринимается в исламском мире, в первую очередь, как упрёк в адрес шариата в целом, ведь именно религия является образующим фактором всей этой правовой системы.

Чрезвычайно важно, чтобы существующие различия не становились камнем преткновения в диалоге цивилизаций, а служили поводом для взаимодействия и сотрудничества. В таком случае исламская концепция становится составляющей частью общего универсального подхода к вопросам прав человека, а не противопоставляется принятым за основу нормам и не конфликтует с ними.

Создание ООН после Второй мировой войны стало одним из важных результатов победы над фашизмом. В Уставе Организации нашли свое отражение такие принципы международного права, которые не утратили актуальность и сегодня.

Содействие развитию прав человека наряду с сохранением мира и безопасности во всем мире, а также экономическим и социальным развитием является одной из трех основных задач, стоящих перед Организацией Объединенных Наций. Путем разработки, принятия и последующей реализации стандартов в области прав человека ООН оказывает значительное воздействие на ситуацию в данной области во многих частях мира. Как сказал президент Кыргызской Республики Сооронбай Жээнбеков, выступая на международной конференции посвящённым правам человека «Мы всегда выступаем против тех, кто, прикрываясь различными политическими и религиозными лозунгами, лишают человека жизни, наносят вред здоровью людей и калечат их. Мы решительно осуждаем насилие и поддерживаем совместные действия мировой общественности, направленные против экстремизма и терроризма. Кыргызское общество стремится соблюдать ценности, которые не написаны в Декларации, но так необходимы современному миру», глава государства озвучил, что в последнее время человечество стало свидетелем активизации в разных уголках земли организаций, деятельность которых противоречит правам человека. Он подчеркнул, кыргызский народ с огромным уважением относился не только к людям, но и оберегал природу и животный мир, что мировоззрение, гуманные традиции и обычаи предков очень хорошо отражены в произведениях писателя-классика Чингиза Айтматова. «Во Всеобщей декларации прав человека большое значение придается справедливости судов и прозрачности судебных разбирательств. В то же время, в ней подчеркнута необходимость недопущения вседозволенности правоохранительных органов. Кыргызстан в последнее время предпринимает решительные действия в этом направлении. С нового 2019 года мы начнем жить в рамках новых правовых норм. Досудебные следственные действия, судебные разбирательства, исполнение судебного решения будут в соответствии с нормами новых кодексов и законов», -

проинформировал президент. Также он добавил, что в стране вводится Единый реестр преступлений и проступков, вводится институт пробации, выставлены требования следственным и судебным органам ведению прозрачной работы. Такие же требования выдвинуты по отношению исполнителей судебных решений. «Кыргызстан входит в новое правовое пространство. В реализацию вышеназванных реформ, в улучшение благосостояния общества, обеспечение защиты прав каждого гражданина весомый вклад внес Жогорку Кенеш, 80-летие которого мы сегодня отмечаем. Подчеркивая архиважность законодательного обеспечения прав человека, я хочу выразить благодарность всему парламенту», - добавил президент.

К сожалению, история ООН, в частности события последних лет, свидетельствует, что официальное провозглашение принципов отнюдь не означает их практическое соблюдение. Вся деятельность ООН — это сложные и порой весьма противоречивые процессы межгосударственных взаимодействий. Ведь удачи и провалы этой Организации — в первую очередь, результат политики её государств-членов. Хотелось отметить, что государства — члены ООН не всегда беспристрастны и последовательны в таких вопросах, как права человека. Несмотря на неоднократное обсуждение принципа универсальности прав человека на высоком уровне и, казалось бы, всеобщее понимание сущности вопроса, некоторые государства до сих пор используют его в угоду сугубо своим политическим интересам в качестве инструмента для вмешательства с его помощью в чужие внутренние дела, тем самым нарушая суверенитет неугодных им стран. Таким образом, благодаря манипуляциям этим фундаментальным принципом и правами человека в целом в мире насаждаются двойные стандарты.

В заключение ещё раз можно подчеркнуть, что ООН уникальна ввиду своего универсального характера, и принятые ею основополагающие принципы в области поощрения и защиты прав человека являются одной из составляющих фундамента современных международных отношений. Реформирование же Организации, которое происходит в настоящее время, должно способствовать тому, чтобы ООН могла максимально соответствовать тем вызовам и угрозам, которые не только существуют сегодня, но и могут возникнуть в ближайшем будущем.

Список источников:

1. Ан-Наим А.А. На пути к исламской реформации (гражданские свободы, права человека и международное право) // Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова. — М.: Полиформ-Талбури, 1999.
2. Конституция КР от 27.06.2010
3. Бахмин В.И. Вторая Всемирная конференция по правам человека // Московский журнал международного права, 1994, № 1
4. Митрофанова А.В. Внутригосударственные этноконфессиональные конфликты: новые пути урегулирования // Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века: Материалы 6-й научно-практической конференции молодых учёных // Дипломатическая академия МИД России. — М., 2003
5. Право быть человеком. Всемирная конференция по правам человека (Вена, 1993 год). — Мн., 1996.
6. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы/ Под общ. ред. чл.-корр. РАН Лукашевой Е.А. — М.: НОРМА, 2002.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис, 1994, № 1
8. Устав ООН. // Официальное издание ООН. - Нью-Йорк, 1998.
9. Шульга Г.А. Исламское возрождение в политической жизни арабских стран // Мир на пороге XXI века: Материалы 3-й научно-практической конференции молодых ученых// Дипломатическая академия МИД России. — М., 2001
10. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/reservations-country.htm>.

Көчмөн кыргыз элинин сөз кудурети – ак бата

Кыргыз элинин баалуулуктарынын бири, ата-бабабыздан бери келе жаткан салт-бата берүү, бата алуу. Бата деген сөз араб тилинен келген, кыргызчага которгондо каалоо, тилек дегенди түшүндүрөт. Кыргыз элинде ак батага болгон ишеним, андагы сөз кубаты кылымдардан бери кемибей келе жатат. Адам баласынын өмүрү ак бата менен коштолгондуктан, элибиз “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген макал кепти атам замандан бери туу тутуп келишет.

Түйүндүү сөздөр: көчмөндөр, сөз кудурети, ак бата.

Благословение потомков – это одна из ценных традиций кыргызского народа, которая унаследована от предков. Это слово арабского происхождения, в переводе с арабского означает «пожелание». Вера в силу слов благословения идет с древних времен. Так как жизнь человека сопровождалась светлым благословением аксакалов, народная пословица «Земля всходит дождем, а народ полнится благословением» с древних времен считается у кыргызского народа талисманом.

Ключевые слова: кочевники, сила слова, благословение.

Giving bata (blessings, wishes), taking bata – is considered to be the most valuable traditions of the Kyrgyz nation, coming from generation, from century to century. The word “bata” came to the Kyrgyz language from the Arab language. It means “wish, blessings”. Kyrgyz people have always believed in the power of bata, they are sure, that bata makes their life easier, better and opens all the ways, making life more successful. That’s why one of the famous and favorite Kyrgyz proverb is connected with bata: “The ground flourishes with rain, a human flourishes with bata”.

Key words: nomads, the world treasure, white wish.

Кыргыз – көчмөн эл. Албетте, жер бетинде көчмөн элдер көп болгон. Бирок, кыргыз ошол көчмөн элдердин ичинен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Кыргыздын өзгөчөлүгү элди эл кылган, журтту журт кылган керемети менен байланышкан. Анан да кыргыздай көчмөн болуш үчүн талаа-түздө, тоо-таштын арасында куюндай ылдам, шамалдай ыкчамдык керек. Ат жалында уктап, жарым жоокердик жашоо образында жашоо оңой эмес. Көчмөн турмуш миң жылдап негизделет, каада-салтка, элдин жашоо образына, улуттун уңгулуу дүйнө таанымына айланат. Кыргыз көчүп-конгондо алтын-күмүш артынып көчкөн эмес, эгер алтындары болсо, аны эски журтуна көөмп коюшкан. Алтын менен күмүштү байлык дебестен, аны өлүү дүйнө деген. Жадагалса, мал бир жуттуку деп, мал жандуу кыргыз бу дүйнөдө түбөлүктүү эч нерсе жок экенин шар эле айтып салган. Ошентип, айкөл кыргыз көчүп-конгондо өзүнө керектүү буюм-тайымдарын: кашык-чөмүчүн, кийизин, көлдөлөңүн гана алып, малын айдап көчкөн. Калган руханий маданиятын, тарых-санжырасын мээсинде, эсинде, жадында сактаган. Ошондуктан жады маданияты бизде катуу өнүккөн. Кыргыз элинин көчү өтө шандуу да, жасалгалуу да, көрктүү да болгон.

Көч алдында аксакалдар жүрүшкөн. Кыргыз элинде аксакалдарды сыйлоо, аларды улук тутуу адаты эң эле күчтүү орун алган.

Аксакалдар отурган үйгө уруксатсыз кире алышпаган. Аксакалдын алдында бир ооз сөздү да бийлик кылып айта алышкан эмес. Карыдан бата алса, өмүрү узарып, багы ачылат деген ишенимди бек тутушкан. “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл

көгөрөт” деген макал сөздөр байыртан калган сөздөр болгон. Карылардан бата алуу адаты эң күчтүү орун алган. Көчмөн кыргыз элинин сөз кудурети ак бата болгон.

”Бата” деген сөздүн келип чыгышына, төркүн-төсүнө келсек, аталган сөз белгилүү окумуштуу Кусейн Карасаевдин түшүндүрмөсү боюнча араб тилинин “фатиха” деген сөзүнөн өздөштүрүлгөн, кыргызчага которгондо каалоо, тилек дегенди түшүндүрөт. Ал эми кыргыз тилинин сөздүгүндө бата курандын бет ачар сүрөөсү деп түшүндүрүлөт, муну менен катар бата сөзүнүнү дагы үч мааниси да белген (228-б.).

Биздин ата-бабалардын канына сиңип калган баталары, басса-турса, ар дайым ооздорунда болгон. Алар “кудай жалгасын”, “тилегинди берсин”, “өркүнүң өссүн”, “кем болбо”, “өмүрлүү бол”, “кудайым бак айтсын”, “жолуң ачылсын” д.у.с.. Доор алмашкан сайын, адам баласынын жашоосунда айтылып жүргөн баталар дагы өзгөргөн. Мисалы: учурашуудагы батаны алалы. Кыргыздар бири-бири менен көрүшкөндө жылуу сөз, ак тилек сөздөрдү айтып саламдашкан. Байыртадан ата-бабалар “Арыбагыла” деп салам айтса, “бар болуңуз” деп алик алышкан. “Арыбагыла” деген сөздүн артында, азбагыла, тоспогула, оорубагыла, азайбагыла деген тилек айтылат. Бар болуңуз (аман болуңуз). Качан кыргыз эли ислам динин кабыл алгандан баштап учурашуу өзгөргөн. Ассалому алейкум! Алейким салам! Бул сөздөр араб тилинен алынган. Кыргызчага которгондо сизге, сиздин үй-бүлөңүзгө тынччылык каалайм, алейким салам - сизде, сиздин үй-бүлөңүздө дагы тынччылык болсун. Мага жакшылык каалаган сизде, дагы тынччылык болсун дегенди түшүндүрөт! Кыргыздардын ак баталарынын тарыхы эң узун. Тээ Эне-Сайдагы таштын бетине чегилген эстеликтердин ичинде баталардын өрнөктөрү калган. “Манас” баштаган элдик оозеки адабиятында баталар жыш кезигет. Ак баталарды кыргыздын көсөмдөрү, акылмандары, ырчылары, төкмөлөрү, “оозунда алтын шилекейи бар” нарк-салтты тутунуп жүргөн адамдар айтышкан.

Улуу ойчулдардын, акылмандардын, даанышмандардын элге берип жүргөн баталарынан:

Жусуп Баласагындын батасы:

О, Кудай, ак пейилиңди арттыра көр,
Жамы журт момундарга теңчилик бер!
Кутман элим, өмүрүң узун болсун,
Эл тизгинин кармаган бекем болсун!
Оомийин!

Махмуд Кашкарийдин батасы:

Адам балдары анын кайрымдуулугунан,
Жылдыздардай жетик бакыт тапсын.
Анын тилеги орундалып, ар бир ийгилиги,
Ак жүрөк досторун кубантып жүрсүн.
Оомийин!

Кусейин Карасаевдин батасы:

Мал болсун, баш болсун,
Берекелүү аш болсун,
Узун өмүр жаш болсун,
“Ихи” деген оору болбосун,
“Келе” деген доочу болбосун.
Оомийин!

Жеңижоктун батасы:

Тогузу болгун жылдыздын!
Туйгуну болгун кыргыздын!
Жетиси болгун жылдыздын!
Жетиги болгун кыргыздын!
Оомийин!

Сарт акенин батасы:

Узарсаң-кыскарба,
Кайнасаң-муздаба,
Толсоң-бөксөрдө,
Маалын өткөрдө!
Оомийин!

Ч.Айтматовдун мугалимдерге берген батасы: 2007-жылы Ч.Айтматовдун “Биринчи мугалим” повестинин биринчи бетинде “Биздин замандагы мугалимдерге ак бата” деген автордун кол жазмасы менен басылып чыккан. Чыгарманын басылып чыгышы менен 2006-2007-жылдары мугалимдер менен автордун жолугушуусу уюштурулган.

Кыргызда ак батага болгон ишеним, жоо майданында жекеме-жеке сайышка чыккан баатырлар ак батага зор ишеним артып аны туу тутуп чыгышкан.

Эл башчысына болгон ишенимин “шайлоо белети” менен эмес көөндөн чыгарып, чогулуп берген ак баталары менен белгилешкен.

Кыскартып айтканда, ак баталардын кыргыз турмушундагы, дилиндеги орду өтө омоктуу болуп келген.

Бата экиге бөлүнөт. Ак бата жана тескери бата болуп. Тескери батадагы (каргыштагы) суук сөздөр адамдын жүрөгүн зыркыратып сөөктөн өтөт.

Касымалы Жантөшевдин “Курманбек” драмасынан Тейитбек хандын келини Айганышка берген тескери батасын мисал келтирсек: Тейитбек (алаканын тескери жайып).

Корундун болот найзасы,
Курманбектин жүрөгүн,
Тешсин жаралап.
Булак болуп кара кан,
Агып турсун салаалап!...

Мага эмес, мага эмес.....
Силерге кесир болсун.
Кыргыздын кызы күң,
Катыны жесир болсун!...
Оомийин!

Бул сөздөрдү карасак, кыргыздардын жашоо турмушунда кандай нарктардын керектигин, эмнелерди баалап турганын, ал эми кандай жоруктардын, кылыктардын жаман экенин, эмнелердин “болбостугун” каалай турганын билип алабыз. Кыргыздын ак баталарынан кандай адам болуунун өлчөм, ченемдери айкын көрүнгөн күзгү сыңары турат.

Ак баталардын дагы бир наркы ал адамдарды мураттуулукка, тилектүү, үмүттүү жашоого алып бара турган мааниге ээ. Ак баталардын деми рухундагы көңдөй жерлерди толтуруп, топук алып, өз мурат-максатына жетүүгө чымыркантууга шык болуп берет.

Ошондуктан баталар кыргыз рухунда кылымдардан бери бек уялап келет. Баталарга болгон ишеними бекип, “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт”, “Ботонун куну – бир жут, батанын куну – миң жут”, “Баталуу эр арыбас, батасыз эр жарыбас”, “Атаңдан бото калбасын, бата калсын” деген сыяктуу турмушту корутундулаган макалдарды чыгарышкан.

Кыргыздардын ак баталарынын тарыхы узун болгондой эле тематикалуу, арналуу баталар болгон. Арналуу баталарды азыноолак атап өтсөк: элге бата, эл башчыга бата, баатырга бата, балбанга бата, көчкө бата, конушка бата, үрөөн сепкендеги бата, колго суу куйганда бата, тойго баталар ж.б., кыскартып айтканда атай берсек узун тизме болот.

Бүгүнкү күндө күн сайын, кадам сайын ааламдашуу, адашуу, рухсуздук тууралуу жар салынып жатса да, кыргыз эли “Манас” эпосунда “түгөнгөн сайын түтөгөн, кырган сайын көбөйгөн” деп айтылгандай, кыргыз элинин көөнөрбөс асыл мурастарын, нарк насилдерин, рухий – маданий дөөлөттөрүн болуп көрбөгөндөй темп менен терең изилдеп, калктын калың катмарына жеткирүү максатындагы иш-аракеттер

аткарылууда. Кыргыз элинин жашоо шартында ар бир күнүбүз, баскан-турганыбыз бата менен коштолгондуктан, баталар илимий көз карашта терең изилдене турган темалардын бири. Сөздүн кудурети – адамда көзгө көрүнбөгөн биоталааны пайда кылып, адам баласынын өнүгүшүнө тийгизген таасири зор болгондуктан, ар бир жаш өспүрүм бата берүү жана бата алуу адебин билүүсү зарыл.

1. Бата – мааниси терең ыйык сөздөрдөн турарын;
2. Бата – уйкаш сөздөрдөн куралып, ыр түрүндө айтыларын;
3. Бата – улуу муун менен кичүү муундун байланышы экендигин;
4. Бата – бизди курчап турган микродүйнө (аура, биоталаа);
5. Батаны тыңшап, тыңдап жана батаны түшүнүп кабыл алуу керектигин;
6. Бата бергенде, бата алганда баш кийимчен болуу адебин;
7. Бата берүү, бата алуу кыргыздын атам замандан бери келе жаткан баалуулугу, каада жөрөлгөсү экендигин;
8. Бата - адам баласынын төрөлгөндөн тартып өмүр бою аң-сезиминде, эс тутумунда ишенген зээр таянычы болгондугун;
9. Бата - адам баласынын өмүрүнүн ар бир күнү менен коштолорун;
10. Ар бир жаш адам ата-энесинен, өзүнөн улуулардан ак бата алганга шашып, тескери бата алгандан алыс болуу керектигин унутпашыбыз керек;

Кыргыз эли барда сөз кудурети, сөз кубаты болгон ак бата кылымдап жашай берет!

Адабияттар:

1. Абдылдабеков Т. Бата ал. – Б., 2016.
2. Каада салттар. Ак баталар. / Эл адабияты сериясы. – Б., 2003. Т. 29.
3. Ч. Айтматовдун мугалимдер менен жолугушуусундагы материалдардан. – Б., 2007-2008.

Аскарбек кызы З.,
И.Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университети,
магистрант

Улуттук каада-салттардын социалдык - психологиялык функциялары

Бул макалада каада-салттардын социалдык-психологиялык мааниси, функциялары, жаш балдарды тарбиялоодогу орду жана азыркы коомдо колдонулушу тууралуу айтылат. Макаланын өзөгүндө кыргыз элинин балага, адамга жана үй-бүлөгө байланышкан каада-салттарынын орду көрсөтүлдү. Кыргыздын улуттук каада-салттарынын жаштарга нравалык-этикалык тарбия берүү касиеттери чечмеленди. Ошону менен катар улуттук салт түшүнүгү үрп-адаттын мааниси менен салыштырылып талдоого алынды.

Түйүндүү сөздөр: маданият, баалуулуктар, каада-салт, үрп-адат, үй-бүлө, тарбиялоо.

В данной статье раскрыты социально-психологические значения, функции национальных традиций и обычаев, их роль в воспитании детей и особенности соблюдения в современном обществе. В основе статьи показано отношение кыргызского народа к человеку, детям и семье, проявляющееся в его традициях и обычаях. Расписано значение национальных традиций в нравственном воспитании

современной молодежи. Также осуществлен сравнительный анализ особенностей национальных традиций и обычаев народа.

Ключевые слова: культура, ценности, традиции, обычаи, семья, воспитание.

This article reveals the social and psychological importance of national traditions and customs, their role in the upbringing of children, social and psychological functions and features of compliance in modern society. The article also shows the attitude of the Kyrgyz people towards a person, children and family, manifested in their traditions and customs. The significance of national traditions in the moral education of modern youth has been painted. Also carried out a comparative analysis of the characteristics of national traditions and customs of the people.

Key words: culture, values, traditions, customs, family, upbringing.

Улуттук каада-салттар – адамдардын ортосундагы карым-катнашты, байланышты жөнгө сала турган психологиялык механизм. Алар адамдардын өз ара сый, урмат, ак ниеттүүлүк, абийирдүүлүк, ар намыстуулук, уяттуулук, ынсаптуулук ж.б аруу сапаттарын багыттоочу фактор болуп саналат. Ошону менен катар каада-салттарды коомдо ар түрдүү курактагы адамдардын социалдык жүрүм-турумун белгилеп, ар түрдүү конфликттерди, пикир келишпестиктерди, зордук-зомбулукту, адилетсиздикти алдын алган негизги социалдык эрежелердин системасы катары карасак да болот.

Каада-салт сөзү (tradition) эски латын тилинде «өткөрүп берүү» деген маанини берет. Демек каада-салт – бул урпактан-урпакка өтүп бүгүнкү күнгө чейин жетип келген руханий баалуулуктардын, адептик нормалардын, табигый көнүмүш көрүнүштөрдүн адатка айланып калган бүтүндүгү. Бир коомдо мурдатан калыптанып калгандыктан каада-салтка сый-урмат көрсөтүлүп, урпактан урпакка өткөн маданий калдыктардын кыймылдаткыч күчү, урпактарды бири-бирине туташтырып турган социалдык жана маданий мурас, белгилүү бир коомдук тартип, тактап айтканда «моралдык маданият» деп да аташат.

«Каада-салт» сөзү күнүмдүк турмушта «үрп-адаттын» маанисине жакын болгондой көрүнгөнү менен айырмасы бар: «үрп-адат» «каада-салтка» караганда бир аз тар мааниге ээ болуп, күнүмдүк, үй-бүлө жашоосуна же булардын ортосундагы мамилеге байланыштуу болот. Салт үрп-адатка караганда күчтүүрөөк кыймылдаткыч күчкө ээ болуп, үй-бүлө, саясат, дин сыяктуу жааттарда дагы да таасирдүүрөөк болот. Салттын элементтери белгилүү бир коомдук тартип, жүрүм-турум эрежелери, дөөлөттөр, идеалар, каадалар жана адаттар.

Каада сөзү «көнүмүш адат», «бир нерсени мурдатан бери көрүп жүргөндүгү себептүү кудум ошондой абалда аткаруу адаты» [Эшимбекова Н.С. 67-б.]. деген маанилерге келет. Коом тынымсыз өзгөрүү ичинде болгондуктан, бул процессте эң башкылардан болуп каада өзгөрөт. Буларга мисал катары ооруну зыярат кылуу, бирөө менен таанышууда кандай мамиледе болушу, соодада, коомдук жайлардагы адамдын өзүн алып жүрүүсү керектиги сыяктуу нормаларды айтсак болот.

«Адат» сөзүнө берилген сөздүк маанилерге караганыбызда, кыймылдаткыч күчү «үрпкө» караганда бир аз төмөн болуп, бирок коом тарабынан баш ийилип келген же баш ийилүүсү керек болгон кыймыл аракеттин, мамиленин нормалары экендигин түшүнөбүз. Үрп, учуру келгенде мыйзамдын ролун аткараары жана ага баш ийбей койгон адам коом тарабынан жазаланышы маалым. Ал эми адат болсо, коомчулук тарабынан ылайык көрүлгөн жана мурдатан аткарылып келген кыймыл-аракеттин тиби. Тактап айта турган болсок, адат бул ата-бабадан мурас катары алынган коомдун кыймыл аракет нормасы. Демек коом тарабынан ылайык деп көрүлгөн адаттар үрпкө тиешелүү болуп, ылайык деп эсептелбеген адаттар үрптүн сыртында калат. Адат сөзү канчалык даражада үрп менен бирдей мааниде колдонулуп келсе да, кыймылдаткыч күчү тарабынан экөөнүн айырмасы бар. Мисалга алсак, автобуста улууларга оорун

берүү, жашы улууларды аты менен чакырбоо, аялдарга катуу сүйлөбөө жана маркумду узаткандан кийинки кырк, жылдык өткөрүү сыяктуу бир канча ритуалдар үрп, ал эми сапарга узатылып жаткан адамга бүтүн токочтон бир тиштем жедирип, калган бөлүгүн бийик жерге коюп коюу, баш кийимге көрсөтүлгөн сый урмат катарында аны жерге таштабоо жана жатаарда баш кийимди бут тарапка жерге таштабоо сыяктуу кыймыл-аракеттер адат болуп эсептелет.

Үрп жана адат көп жерде бири-бирин толуктап, так, кескин айырмачылыгы жок болгондуктан адатта «үрп-адат» деп чогуу колдонулат. Демек жыйынтыктап айта турган болсок, үрп-адат – бул коомдо узак убакыт бою кайталанып аткарылуу жана жайылуу жолу аркылуу калыптанган, коомдун мамилесин белгилүү даражада жөнгө салган, ошону менен бирге коомдун аң сезимдүү жана аң сезимдүү эмес түрдө баш ийген социалдык нормаларынын бири болуп саналат.

Улуттук каада-салттар калктын турмушундагы туруктуу социалдык, маданий жана тиричиликтик нормаларды жана балуулуктарды чагылдырат. Бул феномен коомдук болмуштун чагылдырылышы катары социалдык өнүгүүдө белгилүү роль ойнойт. Мындай көрүнүш улуттардын, элдин психикасы, мүнөзү, баалуулуктары, ошондой эле ыймандуулуктун этникалык мүнөзү менен тыгыз байланышкан [Лосев И., 190-194 б.].

Улуттук каада-салттар дароо эле адамдардын жүрүм-турумунун катуу эрежелери, руханий дүйнөсүнө таандык көрүнүш боло албайт. Биринчи учурларда алар белгилүү чөйрөдө пайда болуп, өз таасирин жайылтат жана көпчүлүк массанын психологиясын, аң-сезимин ээлеп, каада-салтка айланат. Жүрүм-турумдун салтка айланган эрежелерин бузуу, четке кагуу социум тарабынан катуу айыпталып, бул коомдук көрүнүш «жазылбаган закондор» катары каралат [Шарипова Э., 160 б.].

Каада-салт коомдук мамилелердеги жалпылыкты чагылдырат, башкача айтканда, ал социалдык мурастын зарыл компоненти болуп саналат. Каада-салтты мурунку доорлордон мурасталган элестөөлөрдүн жыйындысы катары да кароого болот. Каада-салттар социумдун пайда болушу менен бирге коомдук турмуштун талаптарына жооп катары келип чыккан.

Улуттук каада-салттар биринчиден интегративдик-коммуникативдик функцияны аткарат. Себеби анда маданиятты бир бүтүндүк катары сактоо, чогултуу касиеттери бар. Алар улуу муундардын мурасын, баалуулуктарын, тажрыйбасын сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү милдетин көтөрүп жүрөт.

Каада-салттардын социалдык-ролдук функциясы да абдан маанилүү. Алар коомдогу ар бир адамга ылайыктуу социалдык роль тартуулап, алардын тиешелүү жүрүм-турумдарын камсыз кылат. Мисалы коомдогу аял менен эркектин, бала-менен атанын, устат менен шакирттин ортосундагы ролдору конкреттүү бөлүштүрүлүшү мүмкүн.

Маданий каада-салттардын адаптивдик-психологиялык функциясы адамдарды коомго багыт алууга жана өзгөрүлүп жаткан социалдык шарттарга тезирээк көнүүгө жардам берет. Орус окумуштуусу Б.Малиновский белгилегендей: «...каада-салттар коллективдик адаптациянын биологиялык формасы. Каада-салттарды жоготсоңор, социалдык организм өзүнөн өзү өлүп жок болот». Айрым каада-салттар социумдун, анын мүчөлөрүнүн жан дүйнөсүн, ден-соолугун чыңдоого жана колдоого шарт түзүп турат [Эшимбекова Н., 67 б.].

Каада-салттар үй-бүлөнү, жамааттарды, социалдык топторду, туугандар ортосундагы мамилелерди бекемдөө, ынтымакташтыруу жана бириктирүү милдеттерин аткарат. Каада-салттар коомдук жашоону уюштуруп, элдердин ортосундагы карым-катнаштарды, байланыштарды камсыз кылып турат жана биргелешип жашоодо келип чыккан талаш суроолордун чечилишине эффективдүү жана ылайыктуу шарттарды түзөт.

Ар бир этнос өзүнүн улуттук мүнөзүнө, дүйнө таанымына жараша турмуш-тиричилигин жөнгө сала турган каада-салт, ырым-жырымдарына ээ. Каада-салт адамдардын ар түрдүү шарттарында: үй-бүлөдө, андан сырткаркы убакта, ата-эне, бир туугандар менен болгон байланышта, адамдар менен кантип учурашып, коштошуу керектигин, кийим кийүү маданиятын, сүйлөшүү этикетин ар түрдүү жагдайларда кандай вербалдык эмес каражаттарды, жаңсоолорду колдонуу керектигин белгилейт [Усубалиев Т. 86 - б.].

Каада-салттардын психологиялык жана эмоционалдык маанисин да көрсөтө кетсек. Салттарды сактоого байланышкан ар кандай ритуалдарды аткарууда адамдардын эмоционалдык активдүүлүгү талап кылынат. Мисалы кандайдыр бир оюндун шарттарын аткаруу, ыр ырдоо, тийиштүү кийимдерди кийүү ж.б. Кээ бир ырым-жырымдарды аткарууда психологиялык касиеттерди (тапкычтыкты, эрктүүлүктү, чыдамкайлыкты, күчтүүлүктү ж.б.) да көрсөтүү керек болот. Каада-салттар элге кандайдыр бир эмоционалдык маанай тартуулап турат. Айрым салттарды аткарууда адамды көтөрүнкү маанай, келечекке болгон ишеним, оптимисттик абал, элдин колдоосун сезүү, коллективдүүлүк, коопсуздук ж.б. позитивдүү сезимдер коштоосу мүмкүн.

Каада-салттардын инсандын мүнөзүн калыптандыруу функциясы да бар. Бир эле мезгилде жеңил, ылдам, мыкты өздөштүрүлгөн сабак катарында, адамдардагы эгоизм, кара ниеттүүлүк, арамзалык, коркоктук, менсингендик, мактанчаактык, таш боордук, ырайымсыздык, ысыраптык, жалкоолук, ач көздүк, сараңдык ж.б терс сапаттарды баамдап түшүнүүдө жана алардын үстүнөн иштөө процессинде эң негизги каражат болуп саналат. Каада-салттар адамдын өзүн өзү кабыл алууда жана өзүнүн кемчиликтерин сезип, аны жеңип чыгуусунда негизги окутуучу мектеп болуп эсептелинет. Кыргыз элинин каада - салттары элдерге сый урмат менен мамиле кылууга, ак ниеттүүлүккө, жардам берүүгө, жоопкерчиликтүү болууга, ынтымактуулукка үйрөтөт. Салт адамдарды эгоисттик позициядан альтруисттик позицияга өтүүгө, сергектик, боорукерликке үндөйт жана эмпатиялык жөндөмдүүлүктөрдү арттырат.

Ошону менен катар кыргыздын улуттук каада-салттары жаштарга ыймандуулук (нравалык)-этикалык тарбия берүүнү да көздөйт [Кошоева Ч., 45-47 б.]. Мисалы:

1. Учурашууда кичүүнүн улууга, атчандын жөө адамга, кырдагынын ойдогуга, эки атчан келе жатса чыгыштан келе жатканын, эшиктен киргенинин үй ичиндегилерге салам берүүсү.

2. Ар бир кыргыз жигитинин жети атасы, урук-туугандары, туулган жери жөнүндө маалыматтарды билүүсү.

3. Топ жыйынга келгенде аты менен элди омууроолобой, обочороок түшүп басып баруу жана камчысын сүйрөбөй бүктөп алуусу үйгө киргенде дагы керек болгон.

4. Тамак келгенде улунуп-жулунбай, этти кыя кесип шашпай тамак жеп, колго суу куйганда ыраазычылык айтуу.

5. Сүйлөөрдөн мурда укканды үйрөнүп, улуулардан озунуп же бура тартып сүйлөбөстөн, сүйлөгөндө улуу кишиге тике карабай сыпаа сүйлөө.

6. Түнөгөн үйүнө берген ашынын азы же көбүнө карабастан, ыраазычылык кылып бата берүү.

7. Уктаганда ал адамдын кандай жатып, кандай турганы ж.б.

Мына ушундай сыноолор аркылуу элибиз эзели тааныбаган адамга сын бере алган. Анын кандай тарбия көрүп, тектүү же тексиз уул экенин баамдашкан.

Жыйынтыктап айтканда, каада-салттар адамдардын психологиясына, алардын жашап жаткан коомдон ордун табуусуна, турмуштун уюштурулушуна чон таасир тийгизет. Буга байланыштуу жашоонун манызы менен багытын түшүнүүдөгү каада-салттардын орду тууралуу В.Франкл баса белгилеп өткөн: "...Айбанаттардан

айырмаланып, инстинкттер адамдарга алдын ала эмне керек экендигин айтып бербейт, каада-салттар болсо мурдагыдан айырмаланып бүгүнкү адамдарга эмне кылыш керектигин тануулабайт. Натыйжада өзүнө эмне керек жана эмне кылуусу керектигин билбеген адам баласы келечек жашоодо эмнени каалагандыгын так элестете албай калды”. Мындай тенденция материалдык жыргалчылыкты негизги баалуулук катары эсептеген базар экономикасынын өрчүшүнүн негизинде күч алууда. Ал эми коомдогу баалуулуктардын чагылышы болгон каада-салт жогоруда аталган функцияларын аткарууда адамдардын ортосундагы бири бирине болгон басмырлоого, оройлукка, кемсинтип акарат келтирүүгө, таарынычка, тоготпогондукка, ыпыластыкка жол бербейт. Ошону менен бирге, адамдардын ортосундагы алардын ким экенине, социалдык статусуна, жаш же карысына карабастан, адилеттүүлүккө, тең укуктуулукка, ынтымакка чакырат жана жаш муундун коллективизм жана патриоттуулук сезимдерин өнүктүрөт. Кыргыздардын каада-салттары элибиздин дүйнө таанымын, философиялык ой жүгүртүүсүн, алардын тарыхын, руханий баалуулуктарын да көрсөтүп турат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Киргизско-русский словарь. Том 1. Кыргыз совет энциклопедиясы.
- 2.Кошоева, Ч.М. Социально-культурные процессы в современном кыргызском обществе// Сборник статей аспирантов и соискателей / отв. ред. А.Б. Элебаева, Н.А. Омуралиев. – Бишкек: Илим, 1995. – С. 45-47.
- 3.Лосев И.В. О соотношении традиции и нравственной нормы // Традиции и современность. –Севастополь, 1985. – 190-194 с.
- 4.Усубалиев Т.У. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем / Т.У. Усубалиев. Книга 2. Бишкек, 1996. С. 89-100.
- 5.Шарипова Э. Социалдык нормалар: манызы жана формалары. – Бишкек, 2007. 160 б.
- 6.Эшимбекова Н.С. Эволюция формирования национального самосознания в процессе этногенеза кыргызов. В 2 ч. Бишкек, 2017. С.67.

Буудайчиев Б.Д.,

Эл аралык Кувейт университети,
профессор

Творческий путь С. Осмоналиева

Статья рассматривает произведения живописца Сапарбая Осмоналиева, написанные в период 1970 - 2009 годов. Он работает в разных жанрах – пейзаже, жанровой картине, натюрморте. Но большее внимание уделяет портрету, особенно в создании образов современниц.

Ключевые слова: пленэр, этюд, композиция, пейзаж, рисунок, портрет, образ, цветовая гамма,

Макалада живописчи Сапарбай Осмоналиевдин 1970-2009-жылдары жаралган эмгектери каралган. Ал ар түрдүү пейзаж, жанрдык картиналар, натюрморт сыяктуу жанрларда эмгектенгендиги талданат. Бирок ал көбүнесе замандаштарынын образдарын жаратууга өзгөчө көңүл бургандыгы баса белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: пленэр, этюд, композиция, пейзаж, сүрөт, портрет, образ, түстүү гамма,

The article reviews the works of the painter Saparbay Osmonaliev, written in the period from 1970 to 2009. He works in different genres - landscape, genre painting, still life. But more attention is paid to the portrait, especially in creating images of contemporaries.

Key words: plener, etude, landscape, composition, image, drawing, color scale.

Живописные произведения Сапарбая Осмоналиева вызывают немалый интерес у широкой зрительской аудитории. Он всегда старается сохранить подлинность впечатлений, неизменно привержен живой реальности, и в то же время в его художественном сознании виденное обретает глубину, поэтическую окраску, становясь образом искусства.

Путь художника в мир искусства был долгим. Первые шаги в освоении основ рисунка и живописи относятся еще к школьным годам. Окончив Кыргызское государственное художественное училище имени С.А. Чуйкова в 1978 году он успешно сдал вступительные экзамены в Ленинградский (ныне Санкт-Петербургский) институт живописи, скульптуры и архитектуры имени И.Е. Репина. Известный вуз дал молодому художнику хорошую профессиональную подготовку, научил относиться к творчеству не только как к порыву вдохновения, но и как к серьезному, нелегкому и кропотливому труду. Уже тогда его отличали сосредоточенность, серьезное отношение к овладению техникой (этому способствовали не только занятия рисунком и живописью в учебной мастерской, но не в меньшей мере – изучение работ старых мастеров).

После окончания института Осмоналиев связал свою судьбу с педагогической деятельностью в художественном училище имени С.А. Чуйкова. Благотворное воздействие оказало на него общение с коллегами, посещение мастерских художников, близких по мировосприятию, совместные выезды на пленэр. Такие поездки способствовали повышению профессионального мастерства, расширению кругозора и общей культуры молодого художника. В ранних работах обращает внимание то, что большинство из них нельзя назвать этюдами. Здесь мы видим результат определенных усилий – стремление скупыми средствами, выразительностью композиции, сдержанностью колорита раскрыть тему духовной жизни человека («Автопортрет», 1978; «Портрет Розы», 1980).

Благодаря упорному труду и настойчивости художник со временем выработал острую наблюдательность и быстроту реакции. В своем творчестве требователен к себе. Добиваясь легкости и свежести письма, он пишет пейзажи достаточно быстро, подобный метод обусловил сравнительно небольшой размер большинства пейзажных работ.

Дарование живописца полнее раскрывается, когда пишет переходные состояния. В изображении осени и весны тонко умеет передать взаимосвязь человека и природы. Так, холсты «Осень» (1973), «Горы» (2005), «Река Күркүрөө» (2008) наполнены ликованием, охватывающем человека при виде золотом осыпанной листвы на деревьях и кустарниках вдоль речки или при виде весенней синевы неба с кучевыми облаками и яркого солнца, согревающего землю после долгих зимних дней. Композиция «Иссык-Куль» (2008) наоборот повествует об унылой, холодной поре, когда сильный порывистый ветер нагоняет невысокие волны, одну за другой на пустынный берег горного озера.

Диаметрально противоположные по своему образному строю, эти работы говорят о стремлении художника к созданию пейзажей настроения.

Доискиваясь устойчивой правды, поэтической истины, он не удовлетворяется одним впечатлением, ищет и находит необходимый тон, требуемую пластическую выразительность того или иного мотива. Так, в пейзажах, исполненных в Ат-Башинском районе, в Чуйской и Таласской долинах тема общения с природой получает определенное переосмысление. Если работы, написанные в Нарынской области («Горы», 2003; «Утро», 2005; «Эски Нарын», 2005; «Таш-Рабат», 2007; «Ат-Баши. Кара-Суу», 2007) вызывают представление о сдержанной красоте природы, то

серия пейзажей, посвященные Чуйской долине («Аламединское ущелье», 2005; «Чон-Кеминский мотив. Жайлөө Балапан», 2009; «Мотив», 2009) говорят о романтических впечатлениях художника, окрашенных личным отношением к изображению. За каждым явлением жизни он желает увидеть общезначимую, непреходящую ценность.

С большим живописным темпераментом написаны «Утро» (2005), «Пейзаж. Шекердеги күн» (2007), «Пейзаж с маками» (2009), «Талас. Манас чокусу» (2009), в которых художник словно распахивает перед зрителем горные просторы, наполненные светом и воздухом, манящие к далям.

Своеобразной поэтичностью проникнуты работы, созданные во время поездки в дальнее зарубежье - «Анкара» (2000), «Таиланд. Патайя» (2007). Пейзажи приморских городов «Амстердам» (1994), «Китай. Санья» (2003) изображают скромные уголки Бельгии и Поднебесной. Но они притягивают внимание своей сложной, хотя и лишенной внешних эффектов цветовой гаммой, разнообразием приемов наложения красок.

Совсем иной становится палитра художника в натюрмортах. Он пишет густыми и сочными красками, крупными контрастными мазками. Своим решением привлекает внимание «Цветы» (2009), сочетающий в себе строгость постановки и благородную сдержанность декоративных качеств.

Важное место в творчестве занимают жанровые картины. В них он исходит от природы, но тщательно ее перерабатывает, осмысливает, выстраивает в определенный ряд, ищет необходимые пространственно-живописные соотношения. Так при полном сохранении верности сюжету в работах «Бүркүтчү» (2007), «Атчандар. Кошой – Коргон» (2007) ему удалось избежать простой описательности действий. Весьма конкретные композиции, включающие в себя изображение сложных динамичных форм в сжатом, ограниченном пространстве он сумел подчинить главному своему замыслу – сказу о труде человека.

В отдельных работах, обычно имеющих четко выраженную тему присутствуют изображения сельскохозяйственных строений, жилых домов, историко-культурных памятников и других примет жизни и труда людей («Таш - Рабат», 2007; «Чон - Кеминские мотивы», 2009). В этом единстве необъятного мира природы и деятельности человека художник раскрывает мысль о гармонии всего сущего на земле.

Мировоззренческая этическая концепсия живописца выявляется отчетливее всего в полотне «У родника» (1981). Манера письма оказывает нужное, соответствующее замыслу эмоционально-психологическое воздействие. Художник стремится к широкому поэтическому синтезу, к утверждению каких-то общих категорий бытия. Он ищет в образах девушки и юноши этический и эстетический идеал. Отсюда стремление возвеличить человека над его обыденным состоянием, утвердить светлые стороны его природы, нежность эмоционального строя, теплоту характеристики каждого образа, внимание к тонким нюансам душевного состояния. Этому же отвечает язык мягких тональных отношений, ощущение солнечного дня, пронизывающего живописный строй полотна.

Живописец плодотворно работает в разных жанрах: пейзаже, жанровой картине, натюрморте, портрете. И все же доминирующим в его искусстве последних лет остается портрет. В портрете он размышляет, решает волнующие его философские и эстетические вопросы, в портрете он ищет новые средства выразительности. Над каждым из них художник работает долго, пристально, самоуглубленно. С течением времени определился и круг портретируемых, среди которых представители самых различных профессий, возрастов, социальных групп. Однако повышенный интерес живописца вызывают к себе личности, реализовавшие себя в том или ином виде деятельности, достигшие определенных профессиональных, жизненных вершин, люди сильные духом, целеустремленные, неповторимые в своей индивидуальности,

внутренней цельности. В то же время было бы не совсем верно говорить о том, что круг интересов портретируемых был безразличен для художника. Среди его героев больше встречаем представителей творческих профессий: писателей, артистов, художников, а также творцов в широком смысле этого слова – медиков, предпринимателей, тружеников села с редкой интересной судьбой. Так, в течение нескольких лет были созданы выразительные портреты участника Великой Отечественной войны 1941-1945 годов К. Эшалиева (2006), народного артиста Кыргызской Республики К. Таджиева (2008). Очень активно, вдохновенно работал художник над портретом народного писателя Кыргызской Республики, Героя Социалистического Труда, Кыргыз эл Баатыры Ч. Айтматова (2009). Осмоналиев изобразил его стоящим, погруженным в раздумье. Удалось передать главное в личности выдающегося нашего современника его интеллигентность, ум, цельность натуры, одержимость творчеством, твердость характера. Сложность, многогранность передачи внутреннего мира писателя наполняют его жизнью.

Живой, конкретный человек является не только основным объектом его произведений, но и животворным источником, вдохновляющим художника на каждодневный труд. Всякая новая встреча рождает в живописце повышенный интерес к портретируемому, его судьбе, внутреннему миру, мыслям, чувствам. В портретных работах виден внимательный мастер, склонный на выявление и точную характеристику людей, с которыми ему доводилось встречаться. Это стремление к точности в передаче естественных впечатлений в отдельных случаях больше зовет на помощь рисунок, чем собственно живопись – «Академик М. Мамытов» (2008), «Портрет З. Усенбаева» (2008). В портрете участника Великой Отечественной войны Молдон-ата (2009) он ищет и находит способы передать меткие индивидуальные характеристики, то, чем этот человек привлек к себе любовь и уважение.

Привлекают живописно-пластической разработкой образы и менее известных людей («Ж. Казакбаев, 2009; «Уларбек-аке» (2008). В то же время каждый из портретов глубоко индивидуален, как неповторимы сами люди – прообразы этих работ.

Портретные работы Осмоналиева в композиционном отношении предельно просты, порой даже однообразны, что иногда отрицательно сказывается в воплощении конкретного образа. Однако эта простота во многом согласуется с художественным замыслом живописца, стремящегося внимательно взглянуть в лица своих героев, убрать лишние детали изображения, добиваясь результата за счет внутренней выразительности образа.

Отдельный цикл в его творчестве составляют портреты современниц, очень разных по возрасту и по своему характеру – нежных и решительных, мягких и строгих, уверенных в себе и легко уязвимых. К числу лучших портретных работ со своей внутренней атмосферой относятся «Айнура» (1994), «Айнура Курманкулова» (2006), «Арман» (2008).

В способности ярко запечатлеть нравственное благородство рядового человека проявляется его редкий дар. Выразительным по живописи представляется «Портрет бабушки» (1987). Элегантность серо-коричневого колорита, строгий подчеркнутый точный контур, тщательная, но без чрезмерности светотеневая проработка.

Цветовая гамма в «Портрете матери» (2009) исполнена покоя, сдержанности, благородства. Личное отношение художника пронизывает все работы, связанные с образами близких ему людей, членов своей семьи. Особенно удачными нужно назвать детские образы «Портрет Алтынай» (2006), «Сын Султан» (2009). В них он выступает как тонкий живописец, способный проникнуть в мир их переживаний и интересов.

Творческая позиция художника особенно ярко проявилась на его персональной выставке в КНМИИ имени Г. Айтиева (ноябрь 2009), где было представлено около 200

работ. Выставка помогла увидеть творчество талантливое живописца целостно. Чуткость к цвету, логичная ясность композиционных и живописно-образных решений – качества, столь отчетливо проявившиеся в лучших произведениях, позволяет причислить его к лучшим последователям традиций, сложившихся в кыргызской национальной школе живописи.

Литература:

1. Художники Кыргызской Республики. Справочник. - Бишкек, 2008.
2. Уметалиева, Д.Т. Искусство Кыргызской советской социалистической республики [Текст] / Д.Т. Уметалиева // История искусства народов СССР. – М., 1981. – Т. 9: Искусство народов СССР. 1960-1977 гг., кн.2. – С. 287-305.
3. Будайчиев Б.Д. Сүрөт өнөрү (1917-1980). [Текст] // Кыргыз советтик социалисттик республикасы: энцикл. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. С.394- 402.
4. Художники Кыргызстана (Живопись. Графика. Скульптура. Прикладное искусство. Фотография). Каталог.- Бишкек, 1999.
5. Будайчиев Б.Д. Изобразительное искусство [Текст] // Кыргызстан: энцикл. – Бишкек, 2001. – С. 455-459.

Егимбаева С.К.,

*Эл аралык Кувейт университети,
ф.и.к., доцент*

Улут көйгөйү – кыргыз поэмаларында

Макалада кыргыз поэмаларында улут маселеси, айрыкча Мамлекеттин эң негизги атрибуттарынын бири болгон тил маселеси курч коюлуп, улуттук баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу керектиги өңдүү көйгөйлөр күнү бүгүнкүдөй өз актуалдуугун жоготпой келе жаткандыгын Ш.Дүйшеевдин, Э.Ибраевдин, Г.Момунованын поэмаларынын мисалында карап чыгууга аракет жасалды.

Түйүндүү сөздөр: поэма, поэзия, калемгер, улут маселеси, атрибут, тил, улуттук баалуулук, тенденция.

На статье рассмотрено проблема национальности в кыргызских поэмах, которые и в нынешние дни не теряют свою актуальность, особенно проблема языка, который является одним из главных атрибутов государства, на примере поэм Ш.Дуйшеева, Э.Ибраева и Г.Момуновой.

Ключевые слова: поэма, поэзия, писатель, национальные проблемы, атрибут, язык, национальные ценности, тенденция.

The article considers the most important State attributes is the State (native) language is one of the hot topic of nowadays. The national values need to pay special attention is still hot topic for discuss. We try to show it through Sh Duisheev's, E Ibraev's and G.Momunova's poems.

Keywords: poem, poetry, writer, ethnic issues, attributes, values, language, and national values trends.

1980-жылдардын аягы 90-жылдардын орто ченинен тартып айрыкча кыргыз поэзиясында өзүнчө бир тенденция пайда болуп, калемгерлердин көңүл чордонунда заман темасы болгондугу байкалат.

1985-жылдардан башталган кайра куруу саясат айдыңына гана өз камчысын урбастан, бүтүндөй коомду дүрбөлөңгө салып, айрыкча чыгармачыл адамдарга катуу таасир эткендиги ырас.

Бул тууралуу бир катар адабиятчылар К.Асаналиев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева, С.Жигитов, К.Даутов, К.Абакиров, А.Кадырмамбетова өз эмгектеринде токтолуп

келишкендиги белгилүү. Ал эмгектерде негизинен эгемендүүлүктүн келиши кыргыз адабияты үчүн эбегейсиз зор жаңылык болгондугу, бул көрүнүш маданият тармагы үчүн туңгуюкка такалган солгундоонун кези болсо, бир чети искусство анын ичинде адабият кандай нукта өнүгүп, абалы эмне болот? – деген маселе коюлуп калгандыгын чечмелешкен.

Алардын айрымдарына токтоло кетсек, адабиятчы К.Абакиров “Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты”¹ аттуу макаласында “Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында адамзат тарыхында сейрек кездешкен жана бүтүндөй бир континенттер гана эмес жер шарындагы эсепсиз тилдүү элдердин жашоо тирлигине тикелей да, кыйыр да таасир эткен окуя болуп өттү. Ал-дегеле кебелбестей көрүнгөн СССР аттуу дүйнөдөгү зор мамлекеттин, аны менен кошо бүтүндөй социалисттик системанын кыйрашы болду”². Бул “өксүк” тенденциясынын пайда болушуна жол ачкан бир көрүнүш болсо, ал эми экинчиси “Өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто ченинде “кайра куруу” деген аталыш менен тарыхка кирген коомдук-саясий экономикалык процесстер башталгандан тарта кылымдын акырына чейин, кыргыз адабиятынын А.Токомбаев, Т.Абдымомунов, Ш.Бейшеналиев, Н. Байтемиров, Т.Сыдыкбеков өңдүү классиктери жарык дүйнө менен кош айтышты. XXI кылымдын алгачкы он жылдыгы улуттук адабият үчүн орду толгус жоготуулардын учуру болду. А.Жакыпбеков М.Гапаровдорго куйрук улаш А.Стамов, Э.Ибраев, Б.Сарногоев, Ж.Садыков, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков сындуу аскар тоодой акын жазуучулар, К.Асаналиев, С.Жигитов, К.Артыкбаев, өңдүү залкар сынчы, адабият тарыхчылары дүйнө салышты. Алар өзүлөрү менен кошо кыргыз адабиятынын өзгөчө бир даңазалуу учурун, өзүнчө бир гүлдөгөн доорун кошо ала кетишкендей болду”³.

Ал эми окурмандар чөйрөсүнүнүн көз карашы түп тамырынан бери өзгөрүп китеп окумак түгүл “кара жанды” багуу кайгысы биринчи орунга коюлуп,- “булардын бардыгы кезегинде мурда коом турмушунда олуттуу көрүнүш болуп келген кыргыз адабияты менен искусствосунун өнүгүш жолун башка нукка салып, кысталыш абалга алып келип такады”⁴.

Экинчи жагынан, эгемендүүлүк кыргыз эли үчүн ачылбай жаткан сандыктан катылып жүргөн сырды ачкандай эле болду. Андан мурда айтууга мүмкүн болбогон, саясий көз карашка туура келбей жүргөн көркөм дөөлөттөр четинен жарыкка чыгып, керек болсо мурдагы изилдөөлөр жаңыча көз карашка муктаж болгон кез келди. Кече эле Социалисттик идеологиянын камчысын уруп келип, эми кайсы идеологиянын жетегине жетеленээрин билбеген кырдаалда эгемендүүлүктүн күүсү чертилди. Мына ошол учурга саресеп салсак, кандай болгон күндө да коомдо жашап жаткан соң ошол коомдук өзгөрүүнү чагылдырган чыгармалар жарык көрө баштады. Алсак кыргыз адабиятында проза жанрында повесть менен романдардан көрө майда аңгемелер көп жазылып, айрыкча аларда курч окуялуу тематикалар басымдуу болгондугу баамдоого болот. Бир кездеги социалисттик цензуранын чынжырынан бошонуп эркиндиктин ай далаасында калем изин калчагандар эстетикалык табитке эмес жогоруда айтылгандай, жеңил-желпи жазылган көчө тилиндеги чыгармалар поезд вокзалдарында алыс жолго аттанган автобус бекеттериндеги челнокчулардын “Чөнтөк” китебине айланып руханий азык алуу эмес, эптеп жол сапарын арбытса экинчиден андагы жазылган курч окуялар мурда болуп көрбөгөн бүгүнкү күндүн турмуш чындыгына айланан турмуштун нукура драматизми чагылыдырылгандыгы менен өзүнө тартып тургандыгы ырас.

¹ Абакиров К. Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты // Жаңы Ала-Тоо, №3 (35), март, 2012, 215-б.

² Жогорудагы макалада. 216-б.

³ Абакиров К. Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты // Жаңы Ала-Тоо, №3 (35), март, 2012, 219-б.

⁴ Жогорудагы макала.

Ал эми поэзияда атуулдук тематика басымдуулук кылып ири алды заман темасы актуалдуулукка ээ болду. Көбүнесе мурда жан дүйнө лирикасы- ашыктык, арзуу ырлары болсо мында тескерисинче жетпеген турмуш көйгөйү, аракеттик, жумушсуздук, үй-бүлөлүк, моралдык нравалык проблемалар, акча табуунун айласын көздөө, аялдары соода кылып, эркектери бала баккан нукура турмуш картинасы ошону менен катар нарк насилибизди унутпасак деген маселелер поэтикалык ойдун чордонунда болду. Алар Э. Ибраевдин “Тандамаларында” Ш. Дүйшеевдин “Шамал ырларында” (ушул өңдүү тематикадагы ырларды атаган), А. Өмүркановдун “Күндөгү так” (1995), “Асмансыз жылдар” (2001), Ж. Садыковдун “Тандалган чыгармаларында” (“Тандалган чыгармалар жыйнагы” 2003), К. Момунованын “Кут дүйнө” (2005), “Туулган үйдүн жарыгы” (2008), К. Култегиндин “Дарбаза жолго ачылат” (1993), “Жол чырак”, “Бал ууртам” (2002) ж.б. акындардын жыйнактарынан орун алган.

Маселен, 40-50-жылдардагы поэмаларда каармандардын мүнөздөрү фрагменттүү эскиз түрүндө сүрөттөлүп келсе, 60-70-жылдардагы поэмаларда мүнөздөр кең-кесири психологиялык көп жактуулукта өзүнүн бүткүл табийгыйлыгы менен ачылса, ал эми кайра куруу шарапаты кыргыз поэзиясына муңайымдуулук маанай кошо келген өңдүү.

Жетимиш жыл бою социалисттик реализмдин камчысын уруп, шатыра-шатман заман жыргалын төгүп чачып сүрөттөгөн саптар супсак тартып кече эле коммунизмдин арабасын чегип жүрүп жетер жерибиз ушул беле?... деген өңдүү “көңүл чөгөт” ыр саптары арбый баштаганы байкалат. Бир кездеги чакырык, ураандардын ордуна турмуш көйгөйүнүн бетме-бет келип турган маселеси ашкереленип тургандай.

Ушунун мисалы катарында Ш. Дүйшеевдин дал ошол 90-жылдардын “баш аламан” заманы менен кошо жаралган ырларын айтууга болот.

Акындын “Кайдыгерлик”, “Партия менен сүйлөшүү”, “Күтүү”, “Кел сүйлөшөлү?”, “Эне тилин унуткандар”, “Эсиңе кел”, аттуу ырлары аркылуу өткөөл мезгилдин өйдө-ылдыйын ачуу чындыктын тузун “Аябай” салып кашкайтып туруп сүйдүрбөстөн болгонду болгондой күйдүрүп айткандай көрүнөт.

“Партия менен сүйлөшүү”⁵ деген ырында:

Сен неге унчукпайсың?

Кечээ эле,

Көөдөнүнөн жел айланып,

Көзүнүн агы менен тең айланып,

көрүнөө мактагандар,

Идеяңды күн-түнү какшагандар,

Бүгүн неге?

көрүнгөн жерге барып

сасып жатат?

Кече сенден качпагандар,

Бүгүн неге?

качып жатат?

Кече сени сатпагандар

Бүгүн неге?

“Кайдыгерлик” аттуу эркин ыр формасында жазылган чыгармасында мындай ойго токтолот:

Кайдыгерлик деген эмне?

каракчыдай кайтарып өзүбүздү,

кайдыгерлик деген эмне?

кашайтып көзүбүздү

айттырбай сөзүбүздү

бычаксыз канап бүттүк,

⁵ Дүйшеев Ш. Партия менен сүйлөшүү. Китепте: Кайдыгерлик. – Б., Адабият, 1992. 18-б.

Кайдыгерлик дегенден биз

Таптакыр тажап бүттүк!³

деп, - заман кыйынчылыгын, жумушсуздук, кече эле короодо ити үрүп турган кыргыздын иши жүрүп турат деген менен эс тарткан улан эшикке чыкса эле кылаарга жумушу жок эси-дарты арак болуп, “Ыңырчагы ырдап” турса да арак үчүн баарын кылууга даяр болгон заман кайдан келди?.

Улууга урмат кылып, кичүүгө ызат көрсөткөн адеп кайда?, - деген чакырык менен поэтикалдык суроо таштайт.

Андагы акындын ой чабыты кең. Айтайын деген оюнун мазмуну терең. Кезинде бул ырга С. Момбеков обон жазып элдин калың катмарына суудай сиңип кыргыз деп күйгөн акындын кыргыз деп сыздаган обонуна ширелишип ар бир кыргыз баласынын жүрөгүн дүпөйүл кылган көкүрөк муңу чертилгенсип, “Хит” болуп кеткендиги ырас.

Эгемендүүлүктүн келиши акын Э. Ибраевдин акындык өнөрканасына өзгөчө бир из салгандай. Э.Ибраевдин чыгармачылык жүзү кыргыз коомчулугунда сатирик, лирик акын, балдар акыны катары таанымал болсо, кайра куруу жылдарынын таасири акындын чыгармачылык өнөрканасынын дагы бир кырын ачып анда улут көйгөйү, тил маселеси чагылдырылган поэмалар башкалардан айырмалаган өз алдынчалуулук, өзгөчө бир көркөм чеберчилик адабиятчы Л.Үкүбаева айткандай “Ойлон кыргыз” – бул кыргыз элинин кечээкиси, бүгүнкүсү, эртеңкиси тууралуу ой толгоо. Анда кыргыздын менталитети, психологиясы, “Алдуулары күлүп турган, алсыздары улуп турган” теңчилсиздик заманы, уйдун бөйрөгүндөй бөлүнүп келген жана азыр да бөлүнүп турган ынтымагы ар тараптуу, кеңири, көркөм, күчтүү сарказм менен чагылдырылган”⁴.

Алар “Ойлон кыргыз”, “Улут болсом-тилим менен улутмун”, “Жан жүйнө жаңырыгы”, ж.б. поэмалары бул багытта өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Эркин ыр формасында өзгөчө уйкаштык менен жан дүйнөсүн жарып чыккандыгын жалпы калың журтка жар чакырат.

Көз каманың,

Көбөшүң ук,

Бөтөнүн ук,

Бөдөшүң ук,

Падышаң ук,

Букараң ук,

Бектериң ук,

Бечараң ук,

Ушул поэманы окуп олтуруп Э. Ибраев көрөгөчтүк менен байкап, кемеңгерлик менен туюп кыргыздын эртеңинин көйгөйүн көрө билгенби деп ойлойсуң. Бүгүнкү күндө мамлекеттүүлүктүн байрагынын желбирегени жыйырма беш жыл болсо дагы кыргыз тилин үйрөнүү учур көйгөйү болуп келе жатканын танууга болбойт. “Киргиздерди” билбейт десек кыргыздардын өзү сабаттуу болбой калган учурлар да аз эмес.

Улутту ойлобой урууну ойлогон, өздү ойлобой өзгөнү ойлоп, түндүк, түштүк, таяке, жээн, тааныш-билиш ал уруу, бул уруу дебестен ынтымакташсак наркыбыз да, салтыбыз да, “Тапканыбыз” да “Ташыганыбыз” да өзүбүзгө жетип, “Бир жакадан баш, бир жеңден кол”, - турмуш туткасын бир нукка түшүрөбүз деген ойду ортого салган экен. Ал эми “Ойлон, кыргыз”⁵ поэмасында “Жан дүйнө жаңырыгындагы”⁶ поэтикалык ой ыргагы улангансып,

³ Дүйшеев К. Кайдыгерлик. – Б., Адабият, 1992, 14-б.

⁴ Үкүбаева Л. Ыр таратып ыр жаратуу. Китепте: Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б., 2013, 83-92-б.

⁵ Ибраев Э. Ойлон кыргыз. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008. 270-б.

Адебиңди сакта, кыргыз,
Абийириңди сатпа, кыргыз,
Жаштарыңдан ыйман кетип
Жан дүйнөсү ачка кыргыз,
Жаман жолго баспа, кыргыз!
деп каңырыгы түтөп,
Бир камчынын сабы болуп,
Бир сабактын даны болуп,
Бир тамырдын каны болуп,
Бир дененин жаны болуп,
Нарк насили бийик кыргыз
Бөлүнгөндү бөрү жээрин билип кыргыз,
Ынтымакка бирик кыргыз!

нарк насилиңдин бийик, экендигин билип акылыңа кирип, бирик кыргыз! - деген деп кемеңгерлик кеңешин айтып, кыргызга күйүп каңырыгы түтөйт.

Ал эми “Улут болсом – тилим менен улутмун”⁷ аттуу поэмасында “Мен кыргызмын” дегендерге тил маселесин кабыргасынан коет. Элибизде бир Ата-Журт, бир Асаба, бир Ажо бар экендигин айтып эне тилин билбей туруп, эне тилге күйбөй туруп эл журтун сүйөмүн деш чекилик экендигин айтат. Адам эмес жаныбардын да өз тили бар экендигин какшык менен ирониялуу сүрөттөп өз тилин билбегендер кыргыз тилин чанып “Киргиз” болуп кеткендерди мыскылдап Манас бабабыздан бери келаткан кылымдарды карыткан кыргыз тили ЖАРДЫ ТИЛБИ КАЛАЙЫК деп жар чакырып,

Ар улуттун улуттугун аныктаар,
ПАСПОРТУ да,
МАНДАТЫ да,

МЕТРИКАСЫ УЛУТТУН”⁷, - деп акындык көркөм дүйнөсүнөн өнүп чыккан оюнун жыйынтыгы менен ар бир окурманга деги эле “Мен Кыргызмын” дегендерге “Мөөр” басып берет. Мындан артык ойду айтыштын зарылдыгы жок болсо керек.

Улут маселеси акын Г. Момунованын да жан дүйнөсү менен берилип, төгүлүп – чачылып, өзүнүн лирикалык ой- толгоолорун күүгө чалып кыргыздын тээ абалтан көчмөндүү турмушуна күбө болуп, чечилсе үй болуп жыйып койсо бир төөгө артылчуу жүк болгон касиеттүү кыргыз калкынын турак жайы болгон Боз үйү тууралуу “Боз үй”⁸ аттуу көлөмдүү поэма жараткан. Аталган публицистикалык поэма 1996-жылы Туркияда өткөн Ата Мекенди даңктоо ырларынын эл аралык конкурсунда жеңишке ээ болгон.

Акын Г. Момунованын чыгармачылыгы негизинен көп түрдүү. Лирикалык ырлары, поэмалары, арноо ырларынын ар бири өз алдынча иликтөөгө арзыйт. Чыгармачылыгы көп түрдүү дегенибиз – акын кандай теманы жазууга киришсе да, ошону ийине жеткире ийлеп, ар бир оюн бышырып, көөнү келсе жамактоо мотивине салып кеткен саптары менен окурманга тартуу кылат.

Акын аз жазбайт, бирок көп жазган ырларында жар жайыт ойлор жокко эсе. Анткени, анын ырларынын биринин сыясы кургай электе экинчисин жазгандай сезилет. Канчалык төгүлүп ташыса да негизгиси ою саз. Кайсы тематиканын үстүндө жазса дагы жан дүйнөсү толкуп-ташып, тердеп-кургап жерге сепкен данын жыйган дыйканга окшоп жанын үрөп эмгек кылат. ошол эмгектин жемишинин бири “Боз үй” публицистикалык поэмасы деп айтууга болот.

⁶ Ибраев Э. Жан дүйнө жаңырыгы. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008. 456-б.

⁷ Ибраев Э. Улут болсом-тилим менен улутмун. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008. 483-б.

⁸ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 391-б.

Чыгарма абдан көлөмдүү. Ошондой болсо да, автор аны атайын бөлүмдөргө бөлгөн эмес. Тек кана логикалык ырааттуулук менен Боз үйдүн бүтүндөй философиясын ачып берүү аракетин көрөт.

Поэмада каармандар системасы жокко эсе. 8 муундук өлчөм менен акын бул публицистикалык чыгармасында Боз үйдүн кылым карыткан тарыхы бар кыргызга энчиленген касиетин автордук баяндоо аркылуу өзгөчө бир лирикалык ыргак, ырааттуу ой түрмөгүнүн жетегинде жетеленип Боз үйдүн көркөм сүрөтүн ийгиликтүү тартып бере алган.

Дүйнөнүн түндүгү өңдөнгөн
Боз үйдөн баштадым ырымды.
Өмүрдө түгөтө аламбы,
Боз үйдөн башталган сырымды.
Туурум, боз үйүм, ыйыгым,
Туулуп киндик кан төгүлгөн.
Тарыхым, өнөрүм, сыймыгым,
Сен десем ыр болуп төгүлөм.
деп төгүлүп ташыган акын сезими Боз үйдүн көркүн:
Тоолорго кийгизген топудай,
Түтүнү үкүдөй буулаган.
Аталар түндүгүн көтөрүп,
Энелер уугун улаган⁹ - деп,

Түтүнүн тоолорго кийгизген топуга окшоштуруп, коломтодон жагылган оттун түтүнүн булаган үкүгө салыштырат.

Айрыкча автор Боз үйдүн ичинин тегеректигин өзгөчө бир салыштыруу менен сүрөттөйт:

Боз үйүм күнгө окшош тегерек,
Айдагы, жер дагы тегерек.
Колуңда анан дагы тегерек,
Ыйыктын бардыгы тегерек.
Тегерек отуруп төрүндө,
Тегерек маселе чечишип.
Тегерек кеседе кымызын,
Тегерек отуруп ичишкен¹⁰ -

деп тегерек форманы боз үйдүн сырткы көрүнүшү менен салыштырып, үй мүйүз тартып тегерете отуруп балпайган байбичеси, кадырман аксакалы каадасын көрсөтүп чайын куйган келин-кесеги тегерете бир коломтонун отун өчүрбөй келгендигин айтат. Мында тегерек деген сөздүн өзүнүн философиясы канчалык экендиги чечмеленет.

Тою өтүп боз үйдүн ичинде,
Балдары боз үйдө төрөлгөн.
Ай карап киндиктер кесилип,
Жылдыздын нуруна жуунган¹¹.

Боз үйдө кыргыз кандай күндү көрүп элинин башынан кечирсе да тукуму уланып боз үйдүн төрүндө карылар санжыра айтышып, боз үйдөн бата алып жоого аттанган баатырлар, кайрадан боз үйгө жеңиштүү кайткандыгын, күндөп түндөп Манас айткан Манасчынын айтканына арбалган калың журт үчүн боз үй театр сахнасына айланып акындардын айтышы болуп келген учурларды

Кашка суу өзүнчө күү курап,
Кошулуп шыңгырап булагы.

⁹ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 391-б.

¹⁰ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 392-б.

¹¹ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 392-б.

Угуучу аскалар аңкайып,
Термелип көшүлүп тулаңы.
- деп сүрөттөйт.

Шаршен, Куйручук, Айдаралы боз үй ичин күлкүгө толтуруп
Өмүрлөр өзүңдөн башталып,

Өмүрлөр өзүңдөн бүттү го деп философиялык ой чабыт менен карапайым кыргыз турмушу үчүн боз үйдүн орду канчалык экенин жупуну, жөнөкөй саптары менен жугумдуу сыпаттайт. Бу да болсо эгемендүүлүктүн зор бактысы. Улуттун улуттугун айкындаган ЭН тамгандай баалуулукту Г. Момунова өзүнүн “Боз үй” поэмасында сөз кылат.

Элдин меймандостугу, абалтан келген салт боюнча келеген коногуна ак өргө көтөрүп, сыйын көрсөтүп, шырдагы менен саймалап жасаган азем буюмдарын толтуруп, үй ичин жайлуу кылып, келген адамга ыйбаа көрсөтүп көңүлүн алып, минсин деп күлүгүн таптап, жесин деп даамдуу тамагын тартуу кылган кыргыз салмактуу сөз, салабаттуу ой ыргагы менен лирикалык каарман кыскача жазылган кыргыз жөнүндөгү тарыхтын ар бир бетин барактагандай сүрөттөп берүү аракетин көрөт.

Андан соң лирикалык каармандын ой чабыты боз үйдүн жасалышынын артыкчылыгына токтолот.

Бир мык да таппайсың кагылган,
Элдеги өнөрдөн нар алган,
Тигилип чебердин колунан,
Боз үйүм акылдан жаралган¹².

Ал эми боз үйдүн өңүн да жердин дал өзүнүн өңүнө салыштырып элдин жөнөкөйлүгүн, жөнөкөйлүктөн жаралган улуулугуна баа берет.

Боз үйүм тегерек жерге окшош,
Жердин бир бөлүгүн түзгөндөй.
Өңү да жөнөкөй түспөлдөш,
Жердин өз оозунан түшкөндөй¹³.

Андан кийин поэма уланып отуруп жайлоо көркү, кылыктанган кыз жигит, жол алыс ичиңиз суусун – деп кымызын колуна кармап келээрин. Түштөнүп кетүүсүн суранган жолоочу алдына бүгүлүп, беймаал келген мейманды да атайын келген коноктой тосушкан кыргыз пейли.

Алыстан акмалап карашып,
Бир кайтыш болгонун билишти.
Кайрылып кайгысын бөлүшүп,
“Боорум” деп өкүрүп түшүштү
А көрсө тун уулу бул үйдүн,
Дүйнөдөн кечте эле кайтыптыр
Меймандын тынчтыгын бузбаска,
Билгизбей ичтерге катыптыр¹⁴

- деп өлүмдү да жолоочудан жашып ал узап кеткиче билгизбеген элдин улуулугуна күбө болгон боз үй аркылуу бир чети акын тарыхты айтса, бир чети каада-салт, нарк-насилди ыйык туткан кыргыз элдин салт санаасын өзүнүн жеке ой-толгоосунан өнүп чыккан кыял чабыты. Бул тууралуу ага чейин канча айтылса дагы өзүнө таандык стилдик өз алдынча көркөм боек менен интерпретациялоого кылган аракети ийгиликтүү ишке ашкандыгын көрөбүз.

“Боз үй” поэмасын Г. Момунова атайын бөлүмдөргө бөлгөн эместигин айттык ошентсе да лирикалык каармандын:

¹² Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 396-б.

¹³ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 397-б.

¹⁴ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 399-б.

Боз үйүм кабыргаң сөгүлүп,
Ушунун баардыгын көргөнсүң.
Тагдырдың эл менен жууурулуп,
Тарыхта даалайга күбөсүң,¹⁵

Деген саптары “Боз үй” поэмасынын окуясынын негизинде айтыла турган автордун оюнун бир бөлүгүнүн соңу катары кабылдоого болот. Ал эми

Боз үйүм ооматың келди го,
Эркиндик орноду жериме,
Элимин тоюна тигилдиң,
Элимдин дем берип демине,

же:

Эзелтен кол сунуп жетпеген,
Боз үйүм кут болсун бул күнүң
Кубанып азыркы муундар,
Көтөрдүк эркиндик түндүгүн -¹⁶

деген өңдүү ойдун уландысы эгемендүүлүккө ээ болгон кыргыз элинин эркинидиги үчүн ураан таштап, кыргыз улут катары ыйык – Боз үйү менен түбөлүктүүлүктүн түндүгүн көтөрүп коломтосунан отун өчүрбөй жашап келет деген символикалуу позитивдүү маанай элдин эртеңине тынчтык күндү тилек кылат.

Тигилген жакшылык тойлорго,
Шаңданып түндүгүң түшпөсүн.
Жылуулук чача бер урпакка,
Жаркырап коломто өчпөсүн¹⁷

деп автор оюн жыйынтыктайт. Поэмада эч кандай татаал сюжет, курч окуя андагы каармандар деле мен мында деп көрүнбөйт. Ошентсе да автордук баяндоо аркылуу боз үй тууралуу маалымат алып карт тарыхты башынан өткөргөн кыргыздын жашоосунда анын орду канчалык экенин окурман Г. Момунованын акындык көркөм дүйнөсү аркылуу кабылдайт.

Жалпылап айтканда, кыргыз поэмаларында улут маселеси айрыкча Мамлекеттин эң негизги атрибуттарынын бири болгон тил маселеси курч коюлуп, улуттук баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу керектиги өңдүү көйгөйлөр күнү бүгүнкүдөй өз актуалдуугун жоготпой келе жаткандыгын Ш.Дүйшеевдин, Э.Ибраевдин, Г.Момунованын поэмаларынын мисалында карап чыгууга аракет жасалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абакиров К. Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты // Жаңы Ала-Тоо, №3 (35), март, 2012, 215-б.
2. Үкүбаева Л. Ыр таратып ыр жаратуу. Китепте: Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б., 2013, 83-92-б.
3. Ибраев Э. Ойлон кыргыз. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008, 270-б.
4. Ибраев Э. Жан дүйнө жаңырыгы. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008, 456-б.
5. Ибраев Э. Улут болсом-тилим менен улутмун. Китепте: Тандалмалар. – Б.: Шам, 2008, 483-б.
6. Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 391-397-б.

Жамалбекова Г.А.,

Эл аралык Кувейт университети,
доцент

¹⁵ Момунова Г. Жогорудагы китепте, 399-б.

¹⁶ Момунова Г. Жогорудагы китепте, 400-б.

¹⁷ Момунова Г. Боз үй. Китепте: Миң дүйнө. – Б., 2005, 402-б.

Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты

Макалада Ч.Айтматовдун кыргыз адабиятындагы мүнөз жана конфликт түзүүдөгү жаңычылдыгы илимий иликтөөгө алынат.

Түйүндүү сөздөр: каарман, конфликт, тема, мүнөз, чыгармачылык, адабий процесс, салт, жаңычылдык.

В статье рассмотрены проблемы конфликта и характера в кыргызской литературе с новаторским подходом Ч.Айтматова

Основные слова: герой, конфликт, тема, характер, творчество, литературный процесс, традиция, новаторство.

The article consider Ch Aitmatov's novelty of creating a conflict and character in Literature

Keywords: character, conflict, theme, character, creativity, literary process, tradition and innovation

Азыркы замандын турмуш чындыгына мүнөздүү кырдаалдарды нукура реалисттик көрөгөчтүк менен тандап алып, замандаштарыбыздын күчтүү образын түзүү жагынан Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабиятында гана эмес, ошол мезгилдеги жалпылыкка ээ адабиятыбыздын ири жетишкендиктеринин бири катары дүйнөгө кеңири таанымал болду. Кыргыз адабиятынын даңкын чыгарган бул жазуучу көркөм прозабызга идеялык-эстетикалык жактан кыйла жаңы касиеттерди алып келди десек жаңылышпайбыз. Алды менен повесть жанрынын жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачкандыгын белгилөөгө тийишпиз.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөчүлөр айтып жүрүшкөндөй, көркөм чеберчиликтин бийик мунарасын көздөй кубаттуу дем менен ишенимдүү кадам шилтеген алгачкы олуттуу кадамы анын «Бетме-бет»¹ повести болду. Повестте автор турмуш чындыгынын кыргыз адабиятында козголо элек жаңы чыйырын ачты, ошого жараша коом менен жеке адамдын ажырагыс биримдиги жөнүндөгү философиялык проблеманы турмуштук кырдаалды терең сүрөттөө менен биринчи жолу адабий процеске курч түрдө алып чыкты.

Ата Мекен коркунучка дуушар болуп, аны коргоп калыш үчүн жарактуу эр бүлөнүн баары колуна курал алып майданга аттанып жаткан кезде, Ата-Журт ишенип жөнөткөн майданга баруудан качып, эч бир жанга көрүнбөй түн катып үйүнө кайтып келген Ысмайылдын өзүмчүл турмушунун көрсөтүлүшү 50-жылдардагы кыргыз адабияты үчүн жаңылык болучу. Согуштун качкынын көркөм адабияттын каарманы катары көрсөтүү эч кемтиги жок оң каармандарды окууга жедеп кынык алып калган кээ бир окурмандар үчүн гана эмес, адабияттын тагдырын чечүүгө түздөн-түз кийлигишип турган айрым беделдүү сынчылар үчүн да адаттан тышкары сезилип, бул чыгарманын тегерегинде ошол кезде бир катар өйдө-ылдый сөздөр айтылгандыгы да баарыбызга белгилүү. Ата Мекендин чыккынчысын, качкынды көрсөтүү согуш мезгилиндеги бүткүл совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин да баатырдык, күжүрмөндүк аракетине шек келтирет, элдин ачкачылыктан кыйналып отурушун апыртып сүрөттөө да чындыкка анчалык ылайык келбейт, андай болгондо биздин эл душмандарды жеңбейт эле деген сыяктуу идеологияга сугарылган бир беткей сын пикирлерде повесттин негизги идеялык-эстетикалык максаты Ысмайылдын аялы Сейденин образы аркылуу бийик көркөмдүктө чечилиши таптакыр эске алынган эмес.

Каардуу согуштун сыноосуна Ысмайыл туруштук бере алган жок. Эл-жер, Ата-Журт, Мекен, өз туулган жери, айылы менен өзүнүн тагдыры ажырагыс биримдикте экендиги жөнүндөгү чындыкка анын түшүнүгү жетпеди. Тескерисинче, Сейденин

¹ Айтматов Ч. Бетме-бет. – Б.: Бийиктик, 2008, 106-191-б.

образынын ички мүмкүнчүлүктөрү согуш мезгилинде уламдан-улам көбүрөөк ачыкка чыгып, анын активдүү турмуштук позициясы ушул катаал кырдаалда калыптанды. Калемгер Сейденин образынын эволюциялык өсүшүн эң чебер, логикалык жактан кылдат ачып бере алган. Адегенде ал Ысмайылдын аскерге барбай качып келишин анча деле жаман кабылдаган жок, үй-бүлөнүн боору бүтүн, башы эсен жашашы үчүн Ысмайылдын өзүнө жакын жүрүшүн кандайдыр бир деңгээлде туура деп да эсептеди. Сейденин көзү окуянын өнүгүшүндө ачылды. Өзү жашаган чөйрөдөгү адамдардын бардыгы кыйын абалда турганда анын жеке керт башы бактылуу боло албасын акыры түшүндү. Ошентсе да ал бир кыйла убакыттарга чейин күйөөсү Ысмайылды кыя албай жүрдү. Коңшусу Тотойдун жалгыз уюн уурдап союп алып, анын балдарын кан какшатып чыркыраткан наадандык окуя Сейденин ичине толгон бугун, бушаймандыгын сыртка чыгарууга түрткү болду. Жашырынып, карышкырдай колуна тийгенин жулуп жеп жан сактап жүргөн Ысмайылдын качкын экендиги, анын өз айылына кыянаттыгы аялы Сейде тарабынан ашкереленди. Согуш учурунда дал ушул Сейдедей бийик патриоттук сезимге ээ адамдар бар үчүн, бетме-бет келген каардуу согушту жеңип, совет эли өз Мекенинин гана эмес, дүйнө элдеринин бейпилдигин камсыз кылды.

Ч.Айтматов согуш мезгилиндеги элдин улуу эпопеясынын буга чейинки көркөм чыгармаларда белгисиз барагын «Бетме-бет» повести менен ачты да, андан ары анын көп түрдүү кырларын улам тереңдетип кетти.

XX кылымдын улуу жазуучуларынын бири Мухтар Ауэзов «Жамийла» повестинде эле Ч.Айтматовдун чыгармачылык жактан толук калыптангандыгын, өз почеркин таап алгандыгын белгилеп, чыгармачылык психологизмге, табигыйлыкка, жөнөкөйлүккө суктанып, аны кыргыз адабияты гана эмес, Орто Азия адабияттарындагы жаңы көрүнүш катары алкоого алган. Атактуу француз жазуучусу Луи Арагон андагы бийик лиризмге, адамдык сезимдердин тазалыгына толкундануу менен «Жамийланы» махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян» деп баалаган.

“Жамийла”¹ повестинин тагдыры, анын кабыл алынышы кыргыз совет адабиятынын окурмандары үчүн татаал болду. Анткени, андагы башкы каарман Жамийланын майданда жүргөн жарын күтпөй башкага бой берип кетип калуусу кыргыз баласынын менталитетине коошпогон көрүнүштөн эле. А батыштык адабиятчылар жана окурмандар үчүн мындай жорук “жеке бактысы үчүн күрөштүн” көрүнүшү катары кабыл алынды. Мезгил өткөндөн кийин гана Ч. Айтматов алгачкы повесттеринин бири “Жамийланын” сюжетиндеги нравалык конфликтисин кыргыз элинин дүйнөтаанымына ылайык чечмеленгендиги таасын түшүнүлө баштады. Тактап айтканда адабиятчы Г. Жумаева “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы муундар байланышы проблемасы”² деген эмгегинде бул окуяны мындай түшүндүргөн. Эгерде Ч. Айтматов Жамийла менен Даниярды бирге кетирбеген болсо, кыргыз элинин каада салтына ылайык Жамийланын кийинки көргөн күнү кандай болмок эле деген суроону койгон. Суроонун жообу түшүнүктүү. Жамийла айылда өмүр бою карабет атанып, салбар катындын кейпинде жерден башын көтөрүп жүрө албаган абалда кала бермек. Демек, жазуучу башкы каармандарынын чечимин элдик салтка жараша тапкан. Мындай трактовкага макул болууга туура келет.

Кыргыз прозасында биринчи жактын баяны аркылуу адамдын терең психологиялык абалын жеткире ачып берген повесттер мурда жокко эсе эле. Ч.Айтматовдун «Жамийласы» биринчи жактан баяндалуучу лирикалык повесттин

¹ Айтматов Ч. Жамийла. – Б.: Бийиктик, 2008, 192-260-б.

² Жумаева Г. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы муундар байланышы проблемасы. – Б., 2003. 42-бет.

мыкты үлгүсү катары кирди да, андан соң жазуучунун ушул манерада жазылган башка повесттери аны биротоло бекемдеди. Ч.Айтматовдон кийин кыргыз прозасында биринчи жактан баяндалган повесттердин көбөйгөндүгү белгилүү. Романдык мазмунга ээ повесть формасы да Ч.Айтматовдун кыргыз прозасына берген жаңылыгы. Булар повесть жанрынын диапозонун кеңейтүүдөгү жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңычылдыктын биринен болуп саналат.

Жазуучунун изденүүлөрүнүн идеялык-эстетикалык жетишкендиктери жөнүндө адабият таануу илиминде көп баалуу пикирлер айтылды. Айрыкча кыргыз прозасына, анын ичинде повесть жанрына сөздүн толук маанисиндеги лиризм, психологизм, драматизм сапаттарын алып келүү айрыкча Ч.Айтматовдун калемине көбүрөөк таандык деп айтсак аша чапкандыкка жатпайт. Албетте, мурдагы кыргыз повесттердин айрымдарында да аталган касиеттердин белгилүү өлчөмдө кездешип келгендигин көрөбүз. Ал эми Ч.Айтматовдун повесттеринде алар чыныгы көркөм ачуунун бийик деңгээлине жеткире иштелген деп айтууга болот.

Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү туура белгилеп жүрүшкөндөй, көркөм чыгармачылыктагы аналитикалык психологизм жаш адабияттардын алгачкы эле өнүгүш процессинде ишке аша калуучу көрүнүш эмес. Адам психологиясын аналитикалык жол менен философиялык тереңдикте ачып көрсөтүү жаш адабияттардын бийик өнүккөн мезгилине мүнөздүү көрүнүш деген пикирде чындыктын үлүшү бар. Ошол үчүн 60-70-жылдарга чейинки кыргыз повесттеринде адамдын жан дүйнөсүн көркөм иликтөөнүн бирден-бир методу катары аналитикалык психологизмдин система түрүндө көрүнө албай келиши адабий процессибиздин өнүгүшүнүн законченемдүүлүгү деп кабыл алыныш керек.

60-жылдарда Ч.Айтматовдун конфликт түзүүдөгү өнөгөлүү салты кыргыз повесттеринде андан ары өнүгүүгө багыт алат. Мында 60-жылдардагы коомдук-саясий климаттын өзгөрүшү да айрыкча мааниге ээ. Саясий термин менен айтканда, «хрущевдик жылымыктын» советтик коомго тийгизген таасири адабият менен искусствонун тематикалык, проблематикалык, көркөм-эстетикалык горизонтторунун алкагын кескин, кеңири багытта өзгөрттү. Турмуш фактыларына бир гана идеологиялык аспекттен кароо нравалык критерийлер менен жуурулушуп, адамдын табигый татаалдыгын көркөм ачуунун жаңы ыктары жарала баштады. Анын үстүнө 50-жылдардан кийин совет адабиятында өкүмдүгүн салып өткөн “конфликтсиздик теориясынын” да залдары болгондугун эстен чыгарбоо керек.

Коомдук-саясий климаттын жакшырышы менен катар орус жана дүйнөлүк адабияттын жетишкендиктерин тике өздөштүрүүгө киришкен чыгармачыл адамдардын тобу пайда болду. Тактап айтканда билингвист жазуучулардын келиши повесттин конфликт рамкасын кеңитти. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинде ал учурга мүнөздүү тема согуш мезгили көркөмдөөгө алынса да, конфликт таптакыр башкача ыңгайда чечилгенин көрөбүз. Ал эми анын мындан бир аз мурда жарыяланган (1957) «Бетме-бет» повестинде биринчи жолу конфликт маселеси «адам-коом-система» линиясында гана алынбастан, нравалык планда да талданууга чыйыр салына баштаган эле. Жазуучу аталган повестинде ушул сюжеттик линиянын толук жана табыгый өнүгүшүн ача албагандыгын мойнуна алып, 90-жылдарда кайрадан кайрылып, айрым толуктоо, кошумчаларын киргизгендиги тегин жерден эместир.

Экинчиден, «алтымышынчылар» деп аталган муундун адабиятка келиши конфликттин табиятына жаңы мамилени, жаңы көз карашты кошту. Башкача айтканда, алардын дүйнө түшүнүгү коомго революциялык өзгөрүүлөрдү алып келген коомдук-тарыхый окуя менен катар өз мезгилинин өзгөчөлүгүн, татаалдыгын көркөм аңдоону барабардыкта койгондугу менен айырмалуу экендиги белгилөөнү талап кылат. Натыйжада, көркөм чыгармалардын фактурасына ХХ кылымдын улуу саясий окуясы болуп саналган революциялык конфликт жана анын авангарддык

катышуучулары эле камтылбастан, тынч күндөрдүн каармандарынын иш-аракеттери, мүдөөлөрү, ар түркүн көз караштары, ой толгоолору, маанайлары, б.а. ички-тышкы кагылыштары да көркөм чагылдыруунун предметине айлана баштады.

Сынчы К. Эдилбаев: “Ч. Айтматовдун повесттериндеги психологизм өзүнүн эволюциялык өнүгүүсү жагынан жаңы аналитикалык баскычына көтөрүлүп, бүтүндөй кыргыз прозасынын өнүгүшүндөгү новатордук тенденцияны жараткандыгын белгилей кетишибиз маанилүү. Каармандардын сезим дүйнөсүн чечмелеп, мүнөз бөтөнчөлүгүн көрсөтүү максатын көздөгөн чыгармалар” катарына ал А. Стаматовдун “Жаңы тууган”, К. Каимовдун “Кыш ыргактары”, М. Гапаровдун “Кыштакча”, И. Сулаймановдун “Мүнөздөр”, М. Мураталиевдин “Токой” повесттерин кошууга болот деп 70-жылдар башында жарыкка чыккан повесттерди атаган эле¹.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматов 60-жылдардан тарта кыргыз прозасы үчүн эбегейсиз табылгаларды жарата алды десек жаңылышпайбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Бетме-бет. – Б.: Бийиктик, 2008, 106-191-б.
2. Айтматов Ч. Жамийла. – Б.: Бийиктик, 2008, 192-261-б.
3. Жумаева Г. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы муундар байланышы проблемасы. – Б., 2003. 42-бет.
4. Эдилбаев К. Сөз тагдыры. – Ф.: Кыргызстан, 1981, 22-б.
5. Асакеева Д. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын сюжет куруу проблемасы /Автореферат канд.дисс. – Б., 1997, 16-б.
6. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б., 2013, 39-40-б.

Апышева М.Т.,

Ж.Баласагын ат. Кыргыз
Улуттук Университети, ага окутуучу

Абдырасулова Э.Н.,

КРнын Мамлекеттик чек ара
кызматынын мамлекеттик тилди
өнүктүрүү бөлүмчөсүнүн башкы адиси

Ч.Айтматовдун “Жамийла” повести – К.Асаналиевдин изилдөөсүндө

Бул макалада адабиятчы Кеңешбек Асаналиевдин полемисттик чеберчилиги талданып, анын “Шекер и космос” аттуу китебиндеги “Повесть “Джамиля”: национальная действительность и новый взгляд” деген адабий изилдөөсү анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: *полемика, полемикалык макалалар, полемикалык чыңалуу, “Жамийла” повести, Ч.Айтматов, көркөм полифониялуулук, дискуссиялык маселе, теманын актуалдуулугу жана азыркы учур.*

В этой статье подвергается к анализу полемическое мастерство литературоведа К.Асаналиева, на материале литературоведческого исследования этого же автора под названием “Повесть “Джамиля”: национальная действительность и новый взгляд”, опубликованное в его сборнике “Шекер и космос”.

¹ Эдилбаев К. Сөз тагдыры. – Ф.: Кыргызстан, 1981. 22-б.

Ключевые слова: полемика, полемические статьи, полемический накал, повесть “Жамийла”, Ч.Айтматова, художественная полифония, дискуссионная проблема, актуальность темы и современность.

This article was subjected to the analysis of the polemical mastery of the literary critic K. Asanaliev, based on the material of literary studies by the same author entitled “The Tale of Jamil”: National Reality and New Look, published in his collection “Sheker and space”.

Keywords: controversy, controversial articles, controversial heat, the story “Zhamil”, C.Aitmatov, artistic polyphony, debatable problem, relevance of the topic and modernity.

Профессионал кыргыз адабий сынынын ири өкүлү Кеңешбек Асаналиев өзүнүн илимий жолунун алгачкы кездеринен тартып эле Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө киришкен. Чыңгыз Айтматов – Кеңешбек Асаналиевдин чыгармачылык тагдырынын бир бөлүгү, бир бүтүндүн жарымы. Эки улуу адамды тагдыр ХХ кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымында жолуктурган. Бул туурасында сынчынын мындайча эскергени бар: “ХХ кылымдын элүүнчү жылдарынын экинчи жарымы мен үчүн кандайдыр бир ыңгайлуу, ал турмак перспективалуу, келечектүү сыяктанып башталды. Көрсө, жашоо турмушта сен өзүң ойлоп таба албаган, тапсаң да орду-ордуна жайгаштырып коё албаган турмуштук шарттарды жана кырдаалдарды тагдыр өзү жаратат окшобойбу. Болбосо, Чыңгыз менен эң биринчи жолу дал ушундай шартта кездешип, дал ушундай кырдаалда таанышам деп, эч качан оюма келмек эмес” [1.2008:75]. Ал эми ушул эле алгачкы жолугушуу тууралу жазуучунун эскерүүсүнө көңүл бурсак: “...Бирок, мен адабий сындын маанисин бөтөнчө белгилеп айткым келет. Өзүнүн чыгармачылык жолунда чыгармаларына карата болгон сын мамиле менен, же ошол сынды кесип кылган адамдар менен кездешпеген бир дагы жазуучу, адабиятчы болбойт эмеспи. Мындай карым-катыш байланыштар түрдүүчө болот. Меники адегенде эле бактылуу башталды деп айтсам болот, анткени, мен өзүм менен теңтуш, табиятынан сынга таланттуу адамды жолуктурдум. Мен Кеңешбек Асаналиев жөнүндө айтып жатам. Кеңешбек Асаналиев адабий турмушка мени менен бир катар киришти, ал өзүнүн сынчыл ой жүгүртүүсүн, чеберчилигин көпчүлүк учурларда менин чыгармачылыгымды талдоо аркылуу өнүктүрдү деп ойлойм. Ал дагы мага кыргыз адабиятынан алган ордумду жана максатымды түшүнүүдө күчтүү таасир берди” [1.2008:80]. Көрүнүп тургандай, сынчы да, жазуучу да алгачкы жолугушууда эле “ыңгайлуу, келечектүү, перспективалуу,”(сынчынын билдирүүсүндө) жана “бактылуу” (жазуучунун эскерүүсү боюнча) башталууну сезишкен. Тагдырынын ушул кесилишинен баштап сынчы өмүрүнүн акырына чейин Чыңгыз Айтматовдун өзү жана чыгармалары менен тагдырлаш жашаган, жазуучунун алгачкы аңгемелерине айтылган сынындагы берилүү интонациясы акыркы көп жылдардан берки изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы катары жаралган “Айыл Шекер и космос” китебине чейин басаңдаган эмес, тескерисинче, ал интонация улам чыңалып жүрүп отурган.

1958-жылкы кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасы убагында чоң талкууга түшүп сынчы тарабынан жакшы баага арзыган чыгармалардын бири - “Жамийла” повести. Бул чыгармага карата пикирин Кеңешбек Асаналиев улам жаңы чыккан эмгектеринде улантып, тереңдетип отурган. Биз азыр сөзүбүздү сынчынын “Шекер и космос” китебинин биринчи бөлүмүн ээлеген “Повесть “Джамиля”: национальная действительность и новый взгляд” деген аталыштагы изилдөөсүнүн негизинде жүргүзүмөкчүбүз. Себеби, бул изилдөө анын көп жылдар жүргүзгөн азаптуу да, түйшүктүү да, түшүмдүү да эмгегинин жыйынтыгы. Демек, калем такшалып, көз карашы бир чекиттин айланасына топтолгон учурда жаралган ийгилиги.

Кеңешбек Асаналиев – өтө баамчыл сынчы. Ошондон улам ал башкалардан айырмаланып, көркөм тексти так, тереңдетип, аргументтерди чыгарманын өзөгүнөн

сууруп чыгуу, аны өз ою менен ширелиштирүү аркылуу ишенимдүү далилдейт. Маселен, “Жамийла” повести романтикалык духта жазылган чыгарма деген аныктаманы дээрлик бардык окумуштуулар беришкен. Чынында, бул туура. Бирок, көпчүлүгү анын романтизмдин Жамийла менен Даниярдын улуу сезимдерин талдоонун негизинде далилдешкен. Бул да туура. Ал эми Кенешбек Асаналиевдин өзгөчөлүгү маселени повестте баяндалган эки жаштын улуу сезимин окурманга так ошол романтикалык духта жеткирген баяндоочу-художниктин образына акцент коюу менен чечкендигинде. “Повествование идет от первого лица, в форме воспоминаний художника о своих детских годах. Автор не случайно выбирает в качестве рассказчика именно художника. Для писателя большое значение имеет сама интонация повествования. Жизнь, описанная в повести, как бы воспроизведена через призму восприятия человека искусства. Именно этим обстоятельством усиливаются лиризм повествования и зримость изображения” [2.2001:37], - деп жазат сынчы. Чынында бул сүйүү тууралуу жазылган улуу дастан художниктин кабылдоосу аркылуу чечилгендиги менен күчтүү жана таасирлүү. Бул бир жагы. Ал эми экинчи нерсе, Кеңешбек Асаналиевдин башкалардын берген аргументтерин дал өзүлөрү көрсөткөн эпизоддордун негизинде жана алар (сынчылар) колдонгон аныктаманы теория, тарых менен байланыштыра тереңдетип, ар тараптан талдап, курч далилдөө чеберчилиги менен байланышкан. Айталы, көптөгөн окумуштуулардын Жамийланын Даниярды ээрчип кетишин сырткы келбетине кызыккандыгы, бир көрүп сүйүп калгандыгы менен байланыштырышкандыгына кошулбастыгын сынчы төмөндөгүчө аргументтештирет: “Если бы Чынгыз Айтматов показал бы в своей повести судьбу легкомысленной женщины, в трудные годы войны бросившей мужа и ушедшей к другому, какой объявили Джамилю некоторые наши аксакалы-писатели, разве она могла завоевать столь широкою читательскую аудиторию? Суть вопроса заключается прежде всего в том, что писателю удалось, рассказав о любви Джамиле, поведать большую правду о человеке, раскрыть национальную сущность женщины киргизки” [2.2001:39].

Бизде, кыргыздарда, адамды жүрүм-турумуна, иш-аракетине карата баамдоо илгертен эле мүнөздүү көрүнүш. Өзгөчө бул социализм доорунда үлгүлүү адамды сүрөттөөдө өзүнүн апогейине жеткен. Ошон үчүн айрым сынчылар Жамийланын Даниярды ээрчип кетишин жеңил ойлуулукка, адамдын сырткы келбетине кызыгуусуна байланыштыра, башкача айтканда, анын жасаган иш-аракетинин жыйынтыгына негиздеп талдашкан. Ал эми Кенешбек Асаналиев жогорудагы цитатаны келтирүү менен Жамийла **эмне үчүн** Даниярды ээрчип кетти, ал **эмне үчүн** ошол кадамды жасады деген суроону коюп, ага карата чыгарманын сюжетинин өнүгүшүнүн негизинде жооп берет: “Рассмотрим этот вопрос в связи с развитием сюжета, в связи с углублением содержательности образа Джамиле. По своей художественной емкости и многозначности картина первой встречи Джамиле и Данияра на колхозном току принадлежит к лучшим образцам психологической прозы. В ней нет ни сногшибательных проишествий, ни мелодраматических столкновений. Все здесь просто, все как будто обыденно. Однако картина это потрясает своей жизненной правдивостью. Поначалу Джамиле, казалось, относилась к Данияру с пренебрежением, рассуждая о нем так: “то ли тень, то ли человек?” Однако это продолжалось недолго...” [2.2001:42].

Убакыттын өтүшү менен Жамийла Даниярга башкача мамиле кыла баштады. Мейли ал канчалык берилип “тамашалабасын”, анын мамилесинен кандайдыр бир жылуулуктун илеби күчөй берди. Акыры тамшанын жыйынтыгы карала каптын окуясына келип такалды. Сынчы коюлган суроонун чындыгына дал ушундай ыраатта сюжеттин өнүгүшүнүн артынан көз салып, кылдат талдап отуруп жетет. Бул К.Асаналиевдин дегеле сын көз караш билдирүүдөгү, өзгөчө полемика жүргүзүүдөгү

өзгөчөлүгү. Болбосо, ал деле айрым бир сынчылардай кыска эпизоддорду чыгармадан “жулуп” алып “автор бул жерде мындай деген, автор бул жерде муну көрсөткөн” деген чоркок анализден жогору көтөрүлө алмак эмес. Ал эми анын Айтматов таануучу, Айтматовдун чыгармаларын бийик деңгээлге жеткирген сынчы катары таанылышы жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес эле.

Карала каптын окуясы жөнүндө кимдер гана жазбады, кандай гана жазбады! Маселен, М.Борбугулов окуяга карата өз оюн: “Данияр бул жерде чыныгы эркек, чыныгы жигит катары сыноодон өтөт. Дал ушул учурдан баштап, Жамийла Даниярдын нукура табиятын аңдап баштап, өзүнүн көөдөнүндө эмне бар экенин түшүнүүгө жөндөмдүү эркек ушул окшойт деген сезимде калат. Дал ушул учурдан баштап Данияр “азоого чалмак чала баштайт” [3.1984:142], - деп түшүндүргөн болсо, Г.Гачев: “Видя что Данияр протестует... Джамиля хочет еще более унижить его... Это испытание силы и воли Данияр выдержал с честью, как джигит и батыр...”[4.1983:33], -деп белгилейт. Орус элинин сынчысы В.Левченконун дал ушул окуяга карата пикири төмөндөгүчө: “Так совершаются два чуда: восходит хромоногий Данияр на свой олимп и пробуждается насмешливая “Спящая красавица” Джамиля. Так Данияр выдерживает испытание, которое переворачивает всю его жизнь” [5.1983:35]. Ал эми Кеңешбек Асаналиев бул эпизодду Даниярды “сыноо” катары кабылдоого каршы. “Если бы Джамиля в самом деле “испытывала” Данияра, разве она пошла бы на попятную... Если следовать логике “испытания” мужской выносливости, то тогда Джамиля должна была радоваться стойкости Данияра, во всяком случае, хотя бы довольствоваться своей шуткой. А в повести наоборот: “Джамиля прошептала ему вслед: “дурак, не понимающий шутки!”... А после всего этого произошло следующее: “Утром, когда мы грузились на току, Джамиля взяла этот злополучный мешок, наступила ногой на край и разодрала его с треском... Сразу бросается в глаза, что вместо прежних эпитетов “полосатый”, “большой”, “семипудовый” по отношению к мешку теперь, впервые применен эпитет “злополучный”. Это уже говорить о крутом повороте событий и их психологической сути. И заново прочитав этот эпизод, диву даешься: где же тут испытание “мужского достоинства”, “джигитской чести”, когда все детали эпизода выверены высоким накалом внутреннего душевного напряжения и драматизма. И так, огромный полосатый мешок не случайно оказался “злополучным”. И прежде всего благодаря ему раскрылось затаенное, сокровенное в душе Джамили” [2.2001:51], - деп түшүндүрөт сынчы карала капка болгон өз мамилесин.

Полемикалык макалада үч негизги принциптин ыңгайынан иш алып баруу маанилүү. Биринчиден, өз позицияңды туура аныктоо, экинчиден, башкалардын көз карашына сын көз менен кароо, үчүнчүдөн, өз позицияңдын тууралыгын далилдүү аргументтер аркылуу аныктоо. Биз жогоруда келтирген үзүндүдө бул максат, бул талап толук ишке ашкандыгы көрүнүп турат. Ал эми адабият көркөм дүйнөсү үчүн чыгармадагы ар бир сөзгө (жада калса каармандын үшкүргөнүнө, күлгөнүнө, же жөн эле карап койгонуна да), ар бир деталь, штрихке көңүл буруу өтө маанилүү. Болбосо, жогоруда көрсөтүлгөндөй, каармандын сырын ачуу үчүн колдонулган эпизод “жигиттикти сыноо” маселесине айланып кетиши мүмкүн. Бирок, тилекке каршы, чыгармага жазуучу жеткен бийиктиктен да өйдө көтөрүлүп мамиле жасоо ар бир эле сынчынын колунан келе берчү иш эмес.

Кеңешбек Асаналиевди өз өнөрүнүн чебери катары тынчсыздандырган дагы бир маселе айрым бир сынчылардын Жамийланын жан дүйнөсүнүн ойгонушуна, анда өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө Садыктын жазган коёндой окшош каттары таасир этти деген жыйынтыкты беришкени. Чынында сынчы бул пикирге каршы эмес, бирок, ага маселени мындан да терендетип чечүү чеберчилиги мүнөздүү. “Но не эти письма Садыка, которые походили друг на друга, как “ягнята в отаре”, стали решающими в судьбе Джамили, а именно последнее письмо, где он сообщал о скором приезде. Это

письмо поставило в тупик Данияра и Джамилю, и оно же послужило поводом к принятию незамедлительного решения” [2.2001:56]. Чынында эле, Жамиля Садыкка өз атын тизменин аягында жазганы үчүн эмес, үй-бүлө катары өз ойлору менен бөлүшпөгөндүгү үчүн капа. Так ошон үчүн каттар ага коёндой окшош сезилет. Кенешбек Асаналиев туура жана таамай белгилеген акыркы кат гана мурункулардан өзгөчө болчу (структурасы боюнча эмес, мазмуну боюнча). Ушул жолку кат гана Жамийланын сезимине бүлүк салып, акыркы чечимди тез кабыл алууга түрткү болгон. Жамийланын образынын улуттук мазмунуна кеңири токтолгон орус сынчысы В.Левченко мындай деп жазат: “Французов, надо думать, поразил не сам уход, не факт ухода Джамили от мужа (как то было в Киргизии), а именно творение искусства; то, что высвечивалось из глубин, из образов...” [5.1983:22]. Демек, сынчынын логикасы боюнча, кыргыз адабий коомчулугун бул повесть искусство чыгармасы катарында эмес, андагы окуянын өзү, кыргыз аялынын никелүү күйөөсүнөн кетип калыш фактысы таң калтырган болуп калат. Кенешбек Асаналиев В.Левченконун бул пикирине полемикага чыгат: “...действительно, то, что содеяла Джамия не понравилось определенному кругу литераторов. Но их раздражал вовсе не голый факт ухода от мужа женщины, как это представляет В.Левченко, а именно, та художественная неожиданность, какую несла в себе повесть “Джамия”. Именно художественная новизна и необычайность повести вызвали довольно долгое и упорное эстетическое неприятие со стороны именитых писателей...” [2.2001:59], – деп жазат ал. Чынында, эгер кыргыз адабий коомчулугунда “Жамийла” күйөөсүнөн кетип калган аялдын окуясы катары гана таң калуу менен кабылданган болсо, ушул кыргыз аялынын накта адамдык тагдыр жана өмүр үчүн жасаган бурулуш кадамы “Кыргыз эпосунун жаңы доору” катары бааланып талданат беле.

“Жамийла” повестин талдоо боюнча эң бир олуттуу жана оригиналдуу концепциялардын бири Г.Гачевге тиешелүү. Бул окумуштуу өзүнүн “Любовь. Человек. Эпоха”, “Чингиз Айтматов и мировая литература” деген негиздүү жана мазмундуу эмгектеринде “Жамийланын” улуттук көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүдө, анын эпос менен болгон байланыштарын ачууда фундаменталдуу иштерди жүргүзгөнү талашсыз. Ошол эле учурда Кенешбек Асаналиев да андан ашып түшпөсө, эч кем калышпаган Айтматов таануучулардын бири. Ал “Жамийла” повестин талдап жатып Г.Гачевдин аны (повести) кыргыз эпосторунун салттары менен ашыкча эле байланыштырып жиберген учурларына көңүл буруп, аргументтүү полемика жүргүзөт. Сынчы Г.Гачевдин: “И так, патриархально-эпические понятия и жанровые ситуации фольклора живы в художественном сознании автора, предопределяет его подход к действительности, но в то же время и сами кардинально преобразуются” - деген жыйынтыгы менен толук макул эмес. Кеңешбек Асаналиев өз концепциясын төмөндөгүчө түшүндүрөт: “То, что в художественном мышлении Чингиза Айтматова где-то “присутствуют” фольклорно-эпические” формулы, - истина непреложная. Справедливо и другое – это формулы народной поэтики в новых условиях претерпевают кардинальные изменения. Но вряд ли прав Г.Гачев, когда утверждает, что эпические понятия и жанровые ситуации преопределяют подход к современной национальной действительности. Именно такое понимание и привело его к выискиванию поверхностных аналогий вроде головокружительной цепи испытаний Данияра – батыра. ...Отнюдь не отрицая того, что национальное своеобразие творческого почерка Чингиза Айтматова в существенном смысле связано с традициями, следует с полным основанием утверждать, что эти традиции на данном этапе творчества не являются единственным фактором национального своеобразия писателя, тем более решающим. Национальное своеобразие его произведений усилено великим опытом мировой культуры. При этом решающее значение имеет русская культура. Освоение опыта мировой культуры – не прихоть отдельных личностей, а

настоятельная жизненная необходимость на определенном этапе развития национальной художественной культуры” [2.2001:48].

Баарыбызга белгилүү болгондой, Кеңешбек Асаналиев чыгармачылык жолунун бардык учурларында чыгарманын ийгилигин да, кемчилик жактарын да бир жактуу көз караш менен фольклордук традицияларга алып барып такоого каршы болуп келген. Сынчынын бул багыттагы концепциясы “жазуучу ошол традицияларды кайсы позициядан туруп чыгармасы менен айкалыштырды, фольклордук эстетиканын негизинен жасаган мамилеси чыгарманын идеясы, көркөмдүк иштелиши жана бүгүнкү күндүн коомдук – социалдык абалы, адабияттын деңгээли менен шайкеш келип айкаша алабы” деген өзөккө бириктирилген.

Кыскасы, Айтматов таанууда Кеңешбек Асаналиевдин макалаларынын мааниси жана ролу чоң. Сынчы бир эсе Айтматовдун чыгармаларын улам жаңы өңүттөн талдоо аркылуу өзүнүн сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрсө, экинчи жагынан, жазуучунун чыгармаларына анализ жасаган башка сынчылар менен полемикага чыгуу менен чыгармачылык калемин курчутуп, полемика жүргүзүү чеберчилигин улам арттырып отурган.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Адабий айкаш. – Б., 2008, 75-80-б.
2. Асаналиев К. Шекер и космос. – Б., 2001, 37-56-б.
3. Борбугулов М. Жаңы адам дүйнөсү. // Ала Тоо, 1984, №8, 142-б.
4. Гачев Г. Ч.Айтматов и мировая литература. – Ф., 1983, 33-б.
5. Левченко В. Ч.Айтматов. – М., 1983, 22-35-б.

Абдыжапар кызы Н.,

*Эл аралык Кувейт университети,
магистрант*

Учурдагы басма сөз жана редактордун ролу

Бул макалада азыркы учурдагы басма сөздүн жана жеке менчик гезиттердин абалы талданып, кетирилген айрым кемчиликтерди жоюу үчүн редактордун ролуна, ордуна учкай токтолдук. Редактор жөн гана техникалык жактан оңдоочу эмес, ал берилген материалдын мазмунуна, максатына, жалпы эле түзүлүш структурасына терең анализ жасаган, анын мазмундук, стилистикалык сапатын арттырууга милдеткор экенин белгиледик.

Түйүндүү сөздөр: *Басма сөз, цензура, редактор, аң-сезим, автор, чебер, журналист, эгемендик, заманбап, китеп, брошюра.*

В этой статье обратили внимание на состояние современной печати и частных газет, и в тоже время роль редактора на устранение некоторых ошибок. В итоге убедились, что редактор не только исправляющий ошибок, а тот, кто работает с текстом, а именно составляет, проверяет и исправляет содержание в соответствии с требованиями определенного жанра, готовит к печати издание, а также выступает в роли управляющего и наблюдателя.

Ключевые слова: *печать, цензура, редактор, мышление, автор, мастер, журналист, независимость, современный, книга, брошюра.*

This article drew attention to the state of the modern press and private newspapers, and at the same time the role of the editor in eliminating some errors.

As a result, they were convinced that the editor is not only correcting mistakes, but whoever works with the text, namely, compiles, checks, corrects the content in accordance with the

requirements of a particular genre, prepares the publication for publication, and also acts as a manager and observer

Keywords: *Stamp, censorship, editor, thinking, author, master, journalist, independence, modern, book, brochure.*

Азыркы басма сөздүн пресса, массмедиа же массалык маалымат каражаттары сымал бир канча аталыштары кездешет. Совет доорунда журналистикамассага каратылган идеологиялык пропаганда трибунасы катары кызмат өтөгөн. Ал эми бүгүнкү маалымат мейкиндигинде журналистика жеке инсандар, топтор, коом, коомдук чөйрөлөр жана муундар аралык үзгүлтүксүз байланышты камсыздап турган массалык маалыматтык аракеттеги заманбап жашоонун маанилүү социалдык кубулушуна айланды.

Эгемендик жылдарында кыргыз журналистикасы болуп көрбөгөндөй өзгөрдү. Бир багыттагы чектелген ооздуктоодон бошонгон соң, мамлекеттик басма сөздө атаандаш болуп эркин, жеке менчик газеталар пайда болду.

Өткөөл учурдун башталышында публицистика жүгөндөлгөн пас аң-сезимди эркиндикке чыгаруу үчүн коомдук аң-сезимге чоң таяныч болуп жалпы улуттук, мамлекеттик көйгөйлүү маселелерди титирете алып чыгып өз дөөлөтүн көтөрүүдө зор роль ойногону чындык.

Бирок, кыргыз басма сөзү кайра куруу жана эгемендиктин алгачкы жылдарында күчтүү чагылдырылган жалпы нерселерден акыркы жылдары жекеге өтүп, кайра жалпы орток нерселерди бөлүп-жарып трайбалисттик, корпорациялык, жеке амбициялык максатта ыңгайлашып, ар коктунун камчысын чабып, түрдүү жеке кызыкчылыктар жогору көтөрүлүп өз менчигин түптөө менен абдан майдаланды. Мамлекет басма сөздү цензурасыз калтырып, эркиндик бергенден кийин басма сөздөр өздөрүн бир топко аткаруу жана жазалоочу бийликтей сезип мыйзам чегинен чыгышты. Деги, басма сөзгө мамлекеттик көзөмөл керекпи? - деген темада далай талаш-тартышта түрдүү пикирлер айтылууда. Айныксыз нерсе: басма сөз эркин болуш керек, бирок, жоопкерчилигин унутуп мыйзамсыз иштерге барууга жол бербөөгө тийиш. Ансыз укуктук мамлекет жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес¹.

Басма сөз дегенде, биз жеке эле гезиттерди мисал катары ала бербестен китеп, журнал, брошюра, буклет жана башка басма иштерине байланышкан материалдар менен терең көз карашта болушубуз керек. Мына ошол басма сөзгө жарыяланган кыргыз акын, жазуучуларыбыздын чыгармалары, нечендеген тилдерге которулуп, дүйнө жүзүнө “кыргыз” деген эл бар экенин таанытып келген биздин залкар жазуучу, манасчы, акын жана башка таланттарыбыздын эмгектери, басма сөз беттерине үзгүлтүксүз чыгарылышын изилдөө жана ошол баалуу деп саналган маалыматтар туура, так, эң башкысы бурмаланбай калың элдин катмарына берилип жатабы бул өзүнчө баа берип карай турчу маселе болуп келет.

Азыркы мезгилдеги улуттук маданияттын республикалык басма сөздө чагылдырылышынын актуалдуу маселесине айланган басма беттерине жарыяланып чыккан чыгармалар, улуттук маданияттын улуулугуна шек келтирип, мааниси жок роман, аңгемелер, поэзиянын жээгине да илинбеген ыр саптарынын сөлөкөтүн түзгөн ырлар, кандайдыр бир ойду камтыган максаты жок чыгармалар гезит беттеринен да сандан санга уланып жазылып жарыкка чыгып келе жатканынан улам актуалдуу маселе улам курчуп жатат. Басмага берээрде же эл алдына алып чыгарууда бардык жанрдагы чыгармаларды мурунку кезде Көркөм кеңештин кароосуна берип, макулдук алгандан кийин гана жарыкка чыккан. Ал эми акыркы убактарда авторлор эч кимден уруксат алып, же көркөм кеңештин макулдугу жок эле каалагандай ыр жыйнактарын,

¹ Сыдыкова К. Анализ тенденции развития СМИ России. – М., 1993. 288 с.

чыгармаларын китеп кылып чыгарып жана гезит беттерине да жарыялап жатышат. Ушундай жоосундарга барган адамдар акын, жазуучунун атын жамынып адабият менен маданиятка терс жактарын тийгизүүдө. Бул маселелердин илимий жактан изилдениши кыргыз журналистикасынын өнүгүшүнө бир топ салым кошот деп ойлойбуз.

Ушул жерден мындай жосундарга бөгөт коюуга жол бар, редакциялар гезит беттерине сапаты начар чыгармаларды чыгарбай коюшпайбы дейли, аны Кыргыз Республикасынын мамлекеттик расмий гезиттер чыгарбай койгон күндө деле жеке менчик гезиттери чыгарат. Китеп, брошюраларды мамлекеттик басмаканалар чагарбаган күндө да, жеке менчик басмаканалар чыгара берет. Ансыз да базар экономикасына такалып жаткан күндө менчик басмаканалар менен менчик редакцияларга акча каражаты түшүп тургандан кийин, эмне материал болсо деле чыгара беришет. Бүгүнкү күндө басма сөздөр тактап айтканда гезиттер эң оңой акча табуунун бизнес булагы болуп калды. Жеке менчик гезиттерди мисал катары алып көрсөк адабиятты, маданиятты чагылдырган жакшынакай рубрикалар жок. Ар бир санында дүйнөлүк шоу жаңылыктарын жана көрнөк жарнактарды берүү менен бирин-бири ушактап, мазактап саясатташтырылган макалалар жарык көрүп келет.

Азыр Кыргызстанда эркин басма сөз баюунун, капитал топтоонун куралына айланды. Андайда интеллектуалдык, принциптүүлүк жөнүндө караманча сөз болушу мүмкүн эмес, ага сатуучулук гана мүнөздүү. Ал эми сатылган жерде ыпластык, бузулуучулук, кордоо, маскаралоо, жалаа, ушак-айың, бурмалоого кеңири жол берилет. Анткени, анын негизин коммерция, соодалашуу, жеке амбициялык кызыкчылыктар, корпорациялык максаттар түзгөндөн кийин ушундай өзгөрмөлүү, антигумандуу, принципсиздик өкүм сүрөт. Булар акчанын кулу. Сатылгыч гезиттерде өкмөттүк гезиттерге караганда чалагайымдык, майдалык көп. Аларда профессионализм, аргумент, идеалардын альтернативдүүлүгү, плюрализм, жалпы улуттук кызыкчылык, дөөлөт, ыйыктык, адамдын кол тийбестигин сактоо жана башка сапаттар аз же болбойт. Калыстык, объективдүүлүк алар үчүн негизги критерийлер эмес. Жеке кызыкчылык баарынан жогору турат. Уялбай эле вульгардык, реакциялык макалаларды, кабарларды басып салт туткан элдин бүйрүн кызытат, арасат позицияга түртөт. Бара-бара бул көнүмүшкө айланса, анда опуза, арамзалык, шакаба чегүү, ушак айың жана башкалар негизги жанрга айланып кетиши мүмкүн.

Калкка маалымат берүү жана агартуучулук максатты көздөгөн басма сөздө жогорудагы айтылган терс көрүнүштөр орун албаш үчүн сабаттуу редактор гана ооздуктап, таасир бере алган күчкө ээ. Андыктан бизде суроо пайда болот...

Редактор керекпи? Убакыт өткөн сайын ар кандай ойлор, үндөр жаңырат. Негизи редактор бизге керекпи? Бул текке кеткен күч жана каражат эмеспи? Бирөөлөр мындай суроолорду узатышса, башкалары чечкиндүү түрдө мындай пикирге келишет:

Жок, редактордун кереги жок. Анын пайдасынан зыяны көп. Көп авторлор ата-энесине эркелегендей, редакторлорго ишенип көнүп алышкан. Ошондуктан алар редактордун жардамына ишенип, материалдарды өз алдынча бышырбай чийки бойдон алып келишет.

Автордун өз алдынча так, туура жазып келиши же башка бирөөдөн кыйла колдоо күтүү мезгили өткөн.

Бирок кандай болгон күндө да бир киши автордун ишинин сапатын текшерип керек да. Материалды басып чыгарууга даяр же даяр эмес экендигин ким аныктайт? - деген кайчы пикирлер туулат. Материалды бийик деңгээлге жеткизген же артык кылам деп тыртык кылган редакторлор дагы бар. Көйгөй автор кандай редактор менен иштешээринде. Мындай мисалдар баары бир редактор кереги жок дегенди тастыктай албайт. Бул талаш түбөлүккө уланып келе берет. Себеби, “редактор” дегенде ар ким ар башка нерсени түшүнөт экен.

Редактор деген ишмер ким? Редактор эмне үчүн керек? Редактор жок иш улануусу мүмкүн болмок, эгер, кээ бир жагдайлар болбосо.

Биринчиден, демократиялык өлкөгө демократияны туура чагылдыра турган адамдар керек. Рецензент-кеңешчи, консультант редакцияга материалдын тагдырын чечүүгө жардам берет. Эл жалпы маалымат каражаттарынан демократиянын жыты сезилген ачык-айкын, туура жана чын материалды алууга зар. Ал эми редакциянын жалпы жааматы эл менен иштешет жана элге эмне керек экенин билет. Ошондуктан, редактор авторлордун материалдарын карап, эң керектүүсүн элге сунуштаганга жардам бере алат.

Экинчиден, өз ишинин чебери болгон, өз алдынча иштеген, өзүнүн катасын өзү оңдой алган авторлор бар. Мындай авторлорго өзүнүн кесиптештери кеңеш бере алат. Бирок, баары бир автор редакторго сын- пикир алуу учун кайрылат. Анткени, редактор авторлордон айырмаланып чыгарма, материал жаратуу процессинин ичинде дагы сыртында дагы боло алган, материалдарды жаратуучуларды жана аны окуучуларды дагы жакындан тааныган, материал жашап кетүү үчүн күрөшүү талаасындагы тажрыйбасы кенен болгон жардамчы.

Жаңы технологиялардын жардамы менен ким болбосун компьютерге отуруп ал аркылуу жаңылыктарды эң чоң маалымат мекемесиндей эле тарата алат. Бирок абдан көркөм жасалгаланган интернет сайты да эң мыкты жасалгаланынганына жана канча тез жаңыланганына карабастан, ишенимдүү жаңылык булагы боло албайт, анткени ишенимдүү булактары аз. Ким жазганы, редактору ким, тастыкталган маалыматпы, аныкталган маалымат экенине окурман ынана бербейт.

Жыйынтыктап айтканда, биздин каныбызга сиңип калган түшүнүк боюнча: редактор болгону оңдоочу гана болуп саналат. Мындай түшүнүк «редактирлөө» түшүнүгү, авторлор алар жазган материал сөзсүз редактирленет деген ой менен редакторлор бекемделет. Редакторлор болсо, материалды оңдоо-биздин чоң ишибиз деп ойлошот. Бирок редактордун башкы максаты – редактирлөө гана эмес, автор алып келген чыгарманын мазмунуна, формасына ар тараптуу анализ жасоо. Чыгармага болгон баа дагы, редактордун бүткүл байкоолору, оңдоолору дагы редактордун анализ жүргүзө билүү чебердигине көз-каранды.

Колдонулган адабияттар:

1. Журналистика и культура русской речи. – М., 1999.
2. Ибраева Г., Куликова С. Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттарынын тарыхы жана азыркы кездеги абалы. – Б., 2002.
3. Кыргыз журналистикасынын тарыхы. – Б., 2002.
4. Кыргыз Республикасындагы массалык маалымат каражаттары жана укук. – Б., 2003.
5. Средства массовой информации в современном обществе. / Под ред. Грабельникова А.М. – РУДН, 1995, с. 135.
6. Сыдыкова К. Анализ тенденции развития СМИ России- М. 1993 288 с.
– Мильчин. А.Э. Методика редактирования текста. Изд. 3-е, пер. и доп. М.,: Логос, 2005 . 122.
7. Накорякова К.М. Литературное редактирование материалов массовой информации. – М., 2002.
8. Свешникова И.К. Технология редакционно-издательского дела: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГАп, Мир книги, 1995.

Алымбекова Д.З.,

Эл аралык Кувейт университети,

Эсенгул Ибраевдин публицистикалык чыгармаларындагы таалим-тарбия маселелери

Макалада Э.Ибраевдин публицистикалык чыгармаларындагы таалим-тарбия жана тилдик баалуулуктар анализделет.

В статье раскрывается воспитательный и ценностный значения языка публицистики Эсенгула Ибраева.

The analysis of Esengul Ibraev's publications on behavior and bringing up values.

Түйүндүү сөздөр: поэзия-поэзия-poetry, сатирик-сатирик-ironist, публицист-публицист-publicist, лаборатория-лаборатория-laboratory, трайбалисттик-трайбалистический-tribalistic, реалисттик-реалистический-realistic, метрика-метрика-certificate of birth, паспорт-паспорт-passport, тачке-тачка-trolley, маңкурт-маңкурт-mankurt-a person who doesn't value anything, stupid person.

Кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал, белгилүү сатирик, Кыргыз эл акыны, публицист Эсенгул Ибраев бүткүл өмүрүн чыгармачылыкка арнап, эли-журтунун жакшылык-кубанычына ортоктош болуп, кыйынчылыктарына күйүп бышып, поэзиялык улуу дүйнөнүн ыргагында алпурушуп жашап өттү десем жаңылышпайм. Ушундай оргуштаган күжүрмөн, талыкпас эмгеги, сыйкырдуу калеминин түгөнгүс сыясы менен ыр ышкыбоздорунун жүрөгүнөн түнөк таап, калың элдин эсинде калды. Ал ыр сүйүүчүлөрүн сыйкырдуу ыры менен арбап алса, айрым жатып ичер жан бактыларды, элин алдаган мамлекеттик ишмерлерди, күн карама сыяктуу кошоматчы арсыздарды, эки жүздүүлөрдүн жүлүнүн өрттөп, сай-сөөгүн сыздата тургандай калемпир өңдүү курч сөзү менен жайлаган.

Акындын жансызга жан берип арсыздын намысын ойгото турган, ар бир атуулдун патриоттук духун көтөргөн публицистикалык чыгармалырында таалим-тарбиялык маселелер адамдын жүрөгүнө кыттай уйуй турган деңгээлде көтөрүлгөн.

“Белгилүү акын Бектемир Асаналиев айткандай “Ооба, кандай гана акын болбосун, чыгармаларынын темаларын, каармандарынын мүнөз, образдарын эл-жерден, кайнаган турмуштан, коомдук окуялардан алат да, өзүнүн чыгармачылык лабораториясынан өткөрүп, көркөм боёктор менен кооздоп, эстетикалык жактан байытып туруп, кайра элге тартуулайт. Бул айтканыбыз Э. Ибраевдин чыгармачылыгына да толугу менен тиешелүү. Чыгармачылык башаты эл-жерден башталарын жакшы түшүнгөн акын ар кандай коомдук окуяларга активдүү катышуу менен бирге, ага кошуп, өз көз карашын, мамилесин билгизип келет. Акынды, айрыкча Ата-Журтубузду өткөндөгүсү менен бүгүнкүсү, келечек тагдыры түйшөлтөт. Акындын жүрөгү ар дайым эл-жер деп согот...”¹

“Нарк, насилиң бийик, кыргыз,
Абалыңды билип, кыргыз,
Акылыңа кирип, кыргыз,
Бир максатка бирик, кыргыз!
Бирик, кыргыз!
Бирик, кыргыз!
Бирик, кыргыз!”²

Жогоруда айтылган акындын “Ойлон кыргыз” аттуу публицистикалык поэмасында кыргыз элинин идеологиялык маселелерге өтө дыкат көңүл буруп, ырк

¹ Асаналиев Б. Эл-жер деп согуп жүрөгү... //Кут билим, 2003, 28-март.

² Ибраев Э. Ойлон кыргыз... Тандалмалар. – Б.: Шам, 2003, 474-б.

келишпестикти жоюп, түндүк-түштүк болуп бөлүнүү саясатынын артында кыргыз элинин ыдырап, жок болуу коркунучу күтүп тургандыгын катуу эскертүү иретинде, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгара турган ички биримдикти күчөтүү идеясына чакырган.

Акын чыгармасында айткандай уруу-урукка, жер-жерге, саясий кызыкчылыктын артындагы трайбалисттик бөлүнүш адаты одурайып көрүнүп турганы эч кимге жашыруун эмес. Мына ушундай айыкпас жат көрүнүштү публицистикалык чыгармаларында таасын чагылдырган акындарыбыздын бири-Эсенгул Ибраев болгондугун көпчүлүк айтып жүргөндүгүн эч ким тана албайт.

Бул публицистикалык чыгарма коомубуздун күнгөй менен тескейин болгонун болгондой кемитпестен, көбүртүп-жабыртып, ашырбастан, реалисттик боёктор менен шөкөөттөп бергендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Ошону менен катар акын бул чыгармасында улутту жана келечек муунду кайсыл жолго түшүп, туура багытка кетерин көрсөтүп берген. Акын муну менен катар замандын оор-кыйыштарына кейип, мындай дегени бар: “Кыжалат болчу нерселер көп го... Турмушка кыжалат болосуң. Алдым-жуттумдукка кыжалатсың. Көчөдө басып баратып, кайыр сурагандарга, базарда жылаңайлак жылаңбаш тачке сүйрөгөн жаш балдардын эртеңине кыжалат болосуң...”¹

Эсенгул Ибраев публицистикалык эмгектеринде жаштарды жашоо-турмушубуздагы оор-кыйыштарыбызды оңоп-түзөөгө, атуулдук ар-намысыбызды ойготууга, патриоттуулук сезимибизди күчөтүүгө чакырат.

Акындын кийинки “Улут болсом – тилим менен улутмун” аттуу публицистикалык поэмасын кыргызды гана эмес ар бир улуттун атуулдук сезимин күчөтүп, ойгото турган деңгээлде жазган.

Мында акын Кыргызстандын абасын бирге жутуп, тузун татып, жакшылыгын көрүп жүргөн башка улуттагы кыргыз жарандарынан баштап, эл башкарган бектерге, кеменгер кыргыз элине, тилин чанган тилазарларга, динин танган диназарларга, кыргыз атын унуткан Маңкурттарга чейин катуу эскертүү менен кайрылган. Кимде ким жеринин чыныгы атуулу болуп, элине кызмат кылам десе, эң оболу өз тилин мыкты билүү керектигин, кыргыз тилин билбей туруп, өзүн Журт атуулу деп атоого, эли-жерин сүйүүгө мүмкүн эместигин айткан. Тил-бул ар бир улуттун улут экенин аныктай турган улуттун метрикасы, паспорту, мандаты экендигин тастыктаган:

“Эй жарандар,

Эрендер,

Бектер жана берендер,

Эл баштаган кеменгер,

Мейли бакыр,

Мейли баатыр... -

«МЕН КЫРГЫЗМЫН» дегендер! .

Ар улуттун улуттугун аныктаар,

Тил деген бул –

МЕТРИКАСЫ улуттун!

Анан муну билип ал,

Адам түгүл,

Айбандын да тили бар.

Жана да бир кызык кеп,

Айтканыма далил болоор бышык кеп”- деп, Кыргыз атын унуткан Маңкурттарга:

“Ав-ав!” десе күчүк деп,

“Мый-оо” десе,

Түшүнөбүз мышык деп.

Койдо “Ма-а” бар,

¹ Ибраев Э. Ырларымдын сексен пайызын жатка билем. // Кыргыз Туусу, 2002, 2-4-июль.

Уйда “Мө-ө” бар атүгүл.
Тилибизди биз билбесек,
Кандай болот катыгүн!?
Суур деле таштай элек аңкушун,
А сен, кыргыз, байкушум...
Өз тилиңди жерисең,
Айтчы анда,

Ким болосуң деген сен?!¹ - деп, маңкурт тилинде түшүндүрүүгө болгон күч-аракетин жасап, маңкурттарды көрүп туруп, маңкурттукка кыялбай бушайман болгондугун байкоого болот. Анан калсын өзөктү өрттөп, өз тилине душман чыккан кийиз жүрөк “киргиздерге” капаланып, коңшу элдин тилин көрүп арданып, Толубайың сындаган, Арстанбек ырдаган, Манас баба сүйлөгөн, жыйырма эки кылым бою кыргызды алга сүйрөгөн тилди жарды деген жанын жеген безерлерге: “өздөн чыккан сасыткылар, саткындар дейм аларды” - деп катуу жооп берген. Ал эми кыргыз улуту жок болуу коркунучунда турганда, кыргыз тилине толук бойдон эне тилдик укукту берүү керек экендигин бийлик башчысына эскерткен:

“Тирүүчүлүк сезилбесе,
Турмуш өлдү деп билем,
Түндө жаркып көрүнбөсө,
Жылдыз өлдү деп билем,
Кыргыз тили сүйлөнбөсө,
Кыргыз өлдү деп билем!
Улутуңдун уулу болуп,
Улайм десең учугун,
Өзгөлөрдөн калып калбай,
Өссүн десең тукумум,
Эне тилге толук бойдон
Берүү керек укугун...”²

Акын поэманын соңунда:

“Эне тилим – Энем, Элим, Уюткум.
Тунук болсом, – Тилим менен тунукмун,
Улук болсом, – Тилим менен улукмун,
Улут болсом, – Тилим менен улутмун!”³ - деп кыргыз тилин сүйүүгө чакырган.

“Кандай болгон күндө дагы мен өзүмдөгү поэзиянын гүлдөгөн кези деп элүүдөн өткөндөгү учурумду айтам го. Баягыдай эмоцияга, эргүүгө ээликпей, элүүдөн кийинки ырларым турмушка салмактуу карап, адамдык алакага, мамилеге, философияга, көз караштарга аярлайт. Жашоодогу оош-кыйыш, оң-терс көрүнүштөргө көз салып, караңгы-жарык, ачуу-таттуу ырлар жазылат экен бу куракта...”⁴ - деп, акын чыгармаларында бирде замандын жакшы жактарына кубанып, бирде терс көрүнүштөрүнө кейип, салт-санаабыздын, карт тарыхыбыздын акырындап жок болуп бара жатканына жаны ачыйт.

“Поэзия чыгармасынын кадырын белгилөөчү чек-анын чындыкка дал келиши”⁵ - деп орус сынчысы В.Г. Белинский айткандай, акындын чыгармалары, айрыкча публицистикалык көз караштары ашкере жасалмалуулуктан алыс болгондугу, турмуш чындыгына төп келгендиги менен окурмандардын эстетикалык табитин таап, адабий, улуттук казынабызды байытып тургандыгы менен сыймыктанашыбыз керек.

¹ Ибраев Э. Улут болсом тилим менен улутмун. Тандалмалар. – Б.: Шам, 475-477-б.

² Ибраев Э. Улут болсом – тилим менен улутмун. Тандалмалар. – Б.: Шам, 480-481-б.

³ Ибраев Э. Улут болсом – тилим менен улутмун. Тандалмалар. – Б.: Шам, 482-483-б.

⁴ Ибраев Э. Ырларымдын сексен пайызын жатка билем. // Кыргыз Туусу, 2002, 2-4-июль.

⁵ Борбугулов М. Адабият теориясы. – Б.: Шам, 1996. 315-б

Жыйынтыктап айтканда, Эсенгул Ибраев жана анын сөз кылып жаткан публицистикалык чыгармалары башка акын-публицисттердин чыгармачылыгынан таалим-тарбия берүүчүлүк касиети күчтүүлүгү менен айырмаланып турат.

Белгилүү адабий сынчы Самсак Станалиев акындын көнөрбөс көркөм мурасын баалап, ага «Өлбөстүктү жараткан өмүр» деп баа бериши буга анык *далил болмокчу*.

"Бул жашоодо, чындык бар да төгүн бар,

Жанган от бар жана өчкөн көмүр бар,

Өлдү бүттү дегендерге кошулбайм,

Өлүп, бирок жашай берчү өмүр бар"¹, - деп, акын өзүнүн ыр саптарында айткандай, акын өлсө да, анын көнөрбөс көркөм мурасы ар дайым элинин жүрөгүндө жашай бермекчи.

Колдонулган адабияттар:

1. Асаналиев Б. Эл-жер деп согуз жүрөгү... //Кут билим, 2003, 28-март.
2. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Б.: Шам, 1996. 315-б.
3. Ибраев Э. Эсенгулдун ырлары. – Б.: Шам, 1998.
4. Ибраев Э. Ырларымдын сексен пайызын жатка билем. // Кыргыз Туусу, 2002, 2-4-июль.
5. Ибраев Э. Улут болсом –тилим менен улутмун. Тандалмалар. –Б.: Шам, 480-481-б.
6. Ибраев Э. Ойлон кыргыз...Тандалмалар. – Б.: Шам, 2003, 474-б.

Алтынбек к. А.,

Эл аралык Кувейт университети,
магистрант

М.Тентимишевдин көркөм публицистикасы

(Ч.Айтматов тууралуу)

Макалада М.Тентимишевдин көркөм публицистикаларынын бири болуп саналган “Ч.Айтматовду көргөнсүзбү?” аттуу публицистикасы илимий талдоого алынып, андагы сөз каражаттары иликтенет.

В этой художественной публицистической статье будет дан научный анализ и словом в ней исследуются средства М. Тентимишева “Ч.Айтматовду көргөнсүзбү?”

This article is about publicism “Have you seen Chyngyz Aitmatov?” by M. Tentimishev.

Түйүндүү сөздөр: көркөм публицистика- художественный публицистика-artistic publicism, журналист-journalist, жазуучу- писатель- writer, адам руху - дух человека - human spirit, адам таануу- познание человека- man’s knowledge, өмүр жолу- жизненная дорога- life road, чыгармачылык-творчество, каарман- персонаж- character-persage, конфликт- конфликт- conflict, тема-subject, мүнөз- характер, чыгармачылык-творчество- creation, адабий процесс- литературный процесс- literary process, салт-обычаи- customs, жаңычылдык- нововедение-innovation.

«Ч.Айтматовду көргөнсүзбү?» деп аталган китеп жарык көргөн эле. Китепти академик Оморбай Нарбеков жана Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, белгилүү журналист-публицист Мундузбек Тентимишев жазган. Китепте жазуучунун өмүр жолундагы ачыла элек, элге белгисиз жактары, чыгармаларынын жаралыш себептери, эл арасындагы калтырган издери, белгилүү адамдардын эскерүүлөрү, сейрек сүрөттөр камтылган. Айтматовду таануудагы чоң саамалык болгон бул китеп, улуу жазуучунун 2018-жылы 90 жылдык мааракесине арналган. Ч. Айтматов дүйнөдөн өткөн кезде 2008-жылдын жайында, нурдуу көз

¹ Ибраев Э. Тандалмалар. Кошулбайм. – Б.: Шам, 399-б.

менен караган бөбөктөр болгону 2-4 жаштардагы наристелер да 14-июнда ата-апасына көтөртүп, атасынын мойнуна отуруп, ата-апа болбосо, ага-эжелеринин колунан бек кармап, кедендеген тейде табытта суналып уктаган сөз чебери, кыргызды дүйнөгө тааныткан Ч. Айтматовду узатуу үчүн филармонияга барышкан эле. Төкмө акын үнү Эстебес агабыздыкындай кооз жана кайталангыс Элмирбек Иманалиевдин андагы – жан түгүл, «ташты да ыйлаткан» мукамдуу жоктоосуна кошулуп төгүп ырдап жибергиң келет:

...Азалуу болду бул кылым,
Айтайын сөздүн чындыгын:
Манастан кийин кыргызым,
Мактаныч кылчу Чыңгызын.
Айтматов Чыңгыз жаркыган,
Ак таңыбыз дечү элек.
Айтылып бүтпөс дүйнөдө,
Дастаныбыз дечү элек.
Ааламдык адабиятта,
Арстаныбыз дечү элек.
Ааламда сиздей аз эле,
“Ала-Тоо” болуп угулчу,
Айтматов деген ат эле.
Алыскы башка өлкөдө,
Ал өзүнчө маселе...
Тарыхты билбей кээ бир эл,
Бизди,
Тааныбай калса эч эле:
“Кыргыздын” дебей кыргызды,
“Чыңгыздын” эли дечү эле.
Эми ошол атабызды көрө албай,
Атабыз бар дей албай,
Эңгиреп турбуз кайгыдан,
Эх, арман,
Эсибизге келе албай.
Ак жамгыр – боздоп төккөндөй,
Ак бороон – улуп өткөндөй.
Ала-Тоонун башынан,
Ак мөңгү эрип көчкөндөй.
Атасы кетти рухтун,
Айласыз дүйнө көнгөндөй.
Ааламың калды томсоруп,
Асмандан Айды бөлгөндөй.
Элибиз кыргыз кайгыда,
Эр Манас эки өлгөндөй...¹

«Сиз Чыңгыз Айтматовду көргөнсүзбү?»... Жакшылап ой жүгүртүп, тереңдеп аңдасак, бул тек гана «шоктонуп» берилген суроо эмес.

Анын түп маңызында, бая Алыкул миң центнерден кызылча өстүргөн Баатыр замандашы Зууракан Кайназаровага суктанып: “Биздин күндүн ушул укмуш адамы, кандай күлүп, кандай уктайт болду экен?” — деп толкундап ыр арнагандай, бир мезгил, бир өлкө ичинде Жамийла менен Даниярды, Асел менен Илиясты, Толгонай менен Алиманды, Танабай менен Момунду, Эдигей менен Бостонду, дагы көп ак пейил каармандарды ар үйгө тууган-дос кылып киргизген көркөм сөз «чебери» замандаш

¹ <https://www.super.kg/media/audio/80751/>

болуунун, демек, аны эмкилер өңдөнүп сүрөттөн же кинодон эмес, а кадимки турмуштун өзүндө “типтирүү” көрүүнүн кезинде өзүбүз маани деле бербеген зор бактысына суктанып, таңыркап кароонун бир чети сырдуулукка, бир чети өкүнүчкө бөлөнгөн табияты катылып жатат. Бир сөз менен айтканда, жаш балдар сурамжылоосу “миллион сапты жат билген” Саякбай Каралаевди көрбөй калганына өкүнгөн залкар казак акыны, Ч. Айтматовго ак дилдүү инилигин да, адабиятта катар чалгын салышкан азаматтыгын да ачык далилдеп көрсөткөн Мухтар Шахановдун «кечигүүсүндөй» эле кеп.

Эмесе, көргөн-билгендерибизди бир четтен тизмектеп айтып берели. Адегендеги эле суроо: Чыкени алгач качан, кандай жагдайда көрдүк эле? Анын артынан берилчү суроо: Чыкенин түрдүү шарт, түрдүү жылдардагы образ-элесине “турмуштук түр” салчу эстен кетпеген жекече байкоолор кайсылар? Анан жыйынтык мүнөздө акыр-соңунда берилчү суроо: Чыке дүйнөдөн өтөөр алдында тагдыр-жазмыштан жышаан болгондой кездешкен жана сүйлөшкөн учурларыбыз болгонбу? Буга ушул саптардын журналист автору, көөнөрбөс эс тутум окуяларын бир нече бөлүккө бөлүп, мына мындайча жооп берет Мундузбек Тентимишев¹.

Студент чакта карекке кино кадрдай тартылган бир жыйын

Анда 18 жашта болчумун. Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүнүн 2-курсунда окуп жүргөн кезим эле. 1975-жылдын декабрь айынын демейдеги күндөрүнүн биринде деканыбыз аудиторияга келди да, эртең “бирибиз калбай” Мамлекеттик пландоо комитетинин залында өтүүчү Жазуучулар союзунун пленумуна барууга тийиш экенибизди айтты. “Бистрибиз калбай”... Сүйүнүп кеттик. Ананчы! Китептерин окуп, сүрөттөрүнөн эле көргөн акын-жазуучулардын баарын бир залдан көрүүгө сонун мүмкүнчүлүк түзүлүп жатса. Декан анан: “Жазуучулардын чоңдоруна убада берип койдум, уят кылбай, кечикпей, бөлүнбөй, тартиптүү болуп баргыла, балдар, айтмакчы, бул пленумга Чыңгыз Айтматов да келет...” — деп кошумчалап эскертти. Ого бетер сүйүндүк. Өзүбүз атыккан акын же жазуучу болбосок, Жазуучулар союзун башкаргандардын минтип сары ооз балапан студенттерди – болочок журналисттерди каадалап чакырып жатканы бир жагынан сыймыгыбызды да арттырды. Балким, тирүү классиктерди жана алардын шакирттерин өз көздөрү менен көрүшсүн, таанышсын, талдашсын деген алда немедей бир улуулуку билгичтик менен ошентип көңүлдөрүнө алышкандыр? Төтөн, тек “залды толтуруу” – катышкандардын караан-эсебин көбөйтүү көйгөйү ар качан коомдук мааниге ээ болгон катардагы чогулуш же талкуу эмес, а уюштуруу маселелери да каралган орчундуу иш-чара – пленум болуп жатса?

Ачыгын айталы, күтүүсүз кабарга “эргиген” биз анда ал жагын деле анча ойлободук. Танаписте тактасак, “пленумга барууга” филфактын кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери да чакырылыптыр. “Көп менен көргөн майрам” — адабиятты жакшы түшүнгөн балдарга кошулганыбызга андан бетер кубандык. Чыңгыз Айтматов да келет...

Оюбузда ал күнү жана ал түнү ушул чакырык, ушул өзгөчө жаңылык гана болду. Жатаканадагы бөлмөсүнө, “Улуу кыргыз!” – деп жазып, Чыкенин сүрөтүн бакыйта тагып алгандар да бар эле, алардын көңүл майрамында чек жок. Арабызда өз-өз үйүндө жашаган бирин-экин шаардык бала болбосо, калгандарыбыз бүт айыл-айылдан чогулуп, жатаканада же жалдама квартирада жашап, жашырганда не, “өнүккөн социализм” доору болсо да, орусчаны деле түзүктөп билбеген, демек, Чыкенин ал убакта кыргыз тилине которула элек: “Ак кеме”, “Гүлсарат” сыяктуу чыгармаларын кандай бактылуу жандар жетик түшүнүп окуйт болду экен деп суктанган баёо-ишенчээк, бирок, абдан ышкылуу, сезимтал, ар бир нерсени, айрыкча, көркөм сөз

¹ http://ruhesh.kg/2018/01/19/munduzbek-tentimisev-uluu-kemengerdin-k-kzhaldygyn-k-rg-nb-z/?fbclid=IwAR3E0txYDc0_zUkx5DMgoWUmGEgesTHwUaMd48bt4Xsb4D4NycD6QtUDG_E

жаратылышын ылдам кабылдап, тез дилге сиңирген — жандүйнөсү “магнит” дегидей балдар болчубуз. Аталган жолугушуу алдында, сүйүктүү жазуучубуздун жаңы эле – биз окууга кирген 1974-жылы “Кыргызстан” басмасынан бир топ көлөмдүү – 620 бет менен жарык көргөн орусча жыйнагын, андагы: «После сказки (Белый пароход)», «Материнское поле», «Первый учитель», «Лицом к лицу», «Джамиля», «Тополек мой в красной косынке», «Верблюжий глаз» – деген аталыштагы повесттерин; «Свидание с сыном», «Солдатенок», – деген аталыштагы аңгемелерин эртең автордун өзүнө ушулар боюнча экзамен берчүдөй кайра-кайра барактап, кыргызчасы жок айрымдарынын анча түшүнбөй калган жерине келгенде: “Ушуну Чыкебиз эртерээк эле которуп берсе экен деги, кыргыз мектепти бүтүргөн биздейге ички маңызын бүтүн «жиликтеп», түптүгөл мээге куюу кыйын эле иш экен!», - деп күңкүлдөп-сүйлөнгөн «үкү көз» курсташтарымызды көрдүм.

Ал эми алардын жанында мен да «өз дүйнөмдү» аңтарып, 1972-жылдан – 15 жашымдан «Айтматов асыл ойлору» кылып калың-чоң кызгылт дептерге жазып жүргөн – анын макала-маектеринен жактырып көчүрмөлөгөн – адабиятка, талантка, жазуучулук өнөргө, жашоо-турмушка, дегеле бир келген өмүрдүн күңгөй-тескейлүү жагдайларына баа коюп, көз караш билдирген «Айтматов чындыктарын» сааттан саат өткөрүп толкундап окуп жаттым.

... Ошентип, эртеси жазуучулардын пленумуна бардык. Кечикпей – белгиленген убакыттан көп эрте барып, залдын арка жагына отурдук. Бизсиз – студенттерсиз деле жазуучулар өздөрү көп экен, экинчи кабаттагы чоң зал жык-жыйма толо түштү. Артынан мезгилди, доорду ээрчиткен каарман алп баатыр өңдөнүп: Түкө, Аалыке, Темике, Кубанычбек, Абдрасул, Насирдин, Саткын, Мамасалы, Токтоболот, Сүйүнбай, Сооронбай аксакалдар келишти. Аларга кол берип, жол берип, кадырлап алдыга өткөргөн: Жалил Садыков, Бексултан Жакиев, Мар Байжиев, Камбаралы Бобулов, Качкынбай Осмоналиев, Салижан Жигитов, Майрамкан Абылкасымова, Субайылда Абдыкадырова, Кеңешбек Асаналиев, анан... бизге баарынын жашы да, ийменчээги да болуп көрүнгөн «Алыкулду сүйгөн» калемгер — жаңы эле басмадан чыгып, колдон-колго өткөрүп талашып окуган «Ыр сабындагы өмүрдүн» автору — Кеңеш Жусуповду ошол жерде көрдүк.

Президиум шайланып, Жазуучулар союзунун башкармасынын биринчи катчысы Теңдик Аскарвдун доклады да башталды, бирок негедир Чыке жок... Айтматовдун келээр-келбеси ачык айтылбай, анын жоктугун, ансыз пленумдун жүрүшү “болбогон бир иш-чара” өңдөнүп калчудай камтамаланган сезимди мындай жыйынга биринчи катышкан биз — студенттер эле эмес, ошол залда отурган бүт акын-жазуучу, адабиятчы-сынчылар да оор кабылдап жаткандай өзгөчө бир копол кырдаал жаралды.

Анан, анан... Чыке, такыр «түңүлүп» бүткөндө, доклад аяктап калганда, эч ким күтпөгөн тараптан – арткы коомай ачылган “жөнөкөй” эшиктен жай гана басып кирип келбеси! Баштар, команда бергендей, шарт ошол жай дабыш чыккан жакка бурулду. Мурда сүрөттөрүнөн, телевизордон – кинодон гана көргөн атактуу калемгер орундуктардын сол ыптасына салынган кыпкызыл энсиз узун килем – дорожка менен төрдөгү президиумду көздөй басып келатты. Күн чыгыш жактагы эшик менен күн батыш жактагы президиумдун ортосу бизге ошондо күлүктөр чуркачу ипподром жолундай эле болуп көрүндү. Доклад угуу да калды, мемиреген тынчтык да калды – эл өзүнчө күрү-гүү.

Ал эми үстүнө кызгылт-күрөң чолок булгаары куртка кийип, багалеге бир топ жазы кара шым, таманы да бир топ калың күрөң туфличен кайран Чыке, колуна түстүү журналдарды кабаттай кармаган бойдон, башын бир аз салып, сымбаттуу узун боюна жарашкан салмактуу жүрүшү менен өтүп баратты. Кимге кандай экенин билбейм, мага анын колундагы түстүү-кооз журналдардын басмакана жыты да залга тегиз жайылып-тарап жаткандай сезилди. Кудайдын көзү түз болсун, кыргыз атын чыгарып, болуп-

толуп турган – 47 жаштагы тирүү классигибиздин – Улуу кыргыздын өмүрү узак-узак болсо экен дегем мен да анда көптүн бири катары алардын жүрөк сыймыгына кошулуп!

Ошентип, Чыке секиче жердеги президиумга жетти да, пленумду башкарып жаткан Жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы Муса Жангазиевдин өз жанындагы көрсөткөн орундугуна отурбай, президиумду айланып барып, экинчи катардын түпкү учундагы катарлаш бош орундардын биринен жай алды. Отураар замат эле алиги көтөрө жүргөн журналдарын барактай баштады эле, алдыңкы катарда отурган Аалы Токомбаев ага бүткүл тулкусу менен кайрылып барып жылмая кол берди. Өз ара мамилелери анча эмес деп жүргөн эки залкардын улуусунун минтип озунуп “комплимент” жасаганын залдагылар таңдануу менен көрдү.

Канча жарыш сөздөр болду, бирок Чыке сөз алып сүйлөбөдү. Баягы журналдарын кадала окуган бойдон, анча катышы – кызыгуусу жоктой отурду. Акыры, жарыш сөз да жыйынтыкталып, акын Кубаныч Акаев пленумдун токтомуна орусча долбоорун жатык тил менен окуп бүтүп, Теңдик Аскараров: «Кимде кандай алымча-кошумча, сын пикирлер бар?» – деп көпчүлүккө кайрылганда гана Чыке сол колун көтөрө ордуна туруп: «Алдагы «тоо жөнүндө жазабыз» деген сөздүн долбоорго эч ылайыгы жок, бир нече жолу кайталанып кетиптир, таптакыр алып салуу керек», — деп орус тилинде кандайдыр өзгөчө басым менен айтты. Ошенткенде эле, мындайды түк күтпөгөн окшойт, өз «автордугуна» доо кетип жаткандай, Т. Аскараров кызаңдай түшүп, айтылган сунушту колго салып, жөнөкөй жол менен ой-пикир аныктоо ордуна, Айтматовдун сөзүнө эмес, а өзүнө (!) жетекчилик ич-дүйнөсү өчөшкөндөй каршы экенин эң оркойтуп көрсөтүп койду. Анда Чыке кайра ордуна туруп: «Токтом деген – бул расмий документ, ошондой болгондон кийин, ага маселенин өзөктүү багыты, жасала турган иштердин ток этер жүйөсү гана жазылышы керек!» – деп, сабагын түшүнбөс балага кыжырдуу мугалим сыяктуу бек айтты.

Эл уу-дуу. Алардын көптөрү, өзгөчө, жаштар жазуучунун оюн эп көрсө, айрым бирлери – мындайлардын ичинде азыр Эл акыны болуп, даанышман өлүмүнө «жер жаңырта ыйлагысы келип» ыр жазып жүргөн белгилүү эжебиз да бар – чок басып алгандай этбетинен кетип: «Тоону, Ысык-Көлдү жазбаганда, эмнени жазабыз?! Чыңгыз – Чыңгыз десе эле, таптакыр обу жок болуп кетти го!» – деп күңкүлдөп сүйлөнүп жатышканы да арттагы студенттерге дапдаана угулду. Бизге эмне шаң, элдин уу-дуусу алда немедей кызык көрүнүп, Айтматов – Аскараров «тирешүүсүнүн» аягы эмне болуп бүтөт деп, комдоно кулак түрүп калдык. Жок, Чыке «жемин» жедирбеди, чегинбеди, айтканын көшөрүп далилдеп жатып, жалпынын колдоосу менен токтомдун «тоосу жок» кабыл алынышына жетишти. «Асма көпүрөсүндөгү» темир тросско алаканын тилдирип жатып жан корккон тоо суусунан ары өткөн Нурбектей көк да экен, жалтанбас да экен! Бизди ушул кубантып, ушул терең ыраазы кылды.

Пленумдагы бул айткан кичинекей «сцена» – тоодон улам чыккан реплика жыйынтыгы мени көпкө ойлонтуп жүрдү. Канча кылса да, жаштык өтө баамчыл, кылт эткен нерсенин «көрүнбөс» жактарын миң түстө көрө алган өзгөчө курак эмеспи, азыр өткөн учурду кайра бир көз алдыга келтирсем, андагы: бу чоң адабият менен мажирөө адабияттын, чын адабият менен жалган адабияттын, «жалындуу» адабият менен «түтөмө» адабияттын элдешкис жана мөөнөтсүз кармашы алардын ар кыл багытта иштеген өкүлдөрүнүн мына ушундай мапмайда «чырт этмесинен» да апачык байкала калат турбайбы деп бао-жаш көңүлдөн чыгарган бүтүмүм алда немедей туура да, алда немедей «так диагноздун» да экени кантип ошондо жаңылбай-адашпай «олуялык» кылдым экен деп таң калтыра берет. Кийин, кайра куруу келгенде, кимдин кимдиги ачык көрүнүп, расмий бийлик көкөлөткөндөрдүн көбү жылаңач король экени жалпы журт алдында айкындалып, ал эми Чыке— «адабиятты тегеректеген саламчылар»| деп атаган жармач жазгычтардын тобу чын адабияттын, терең адабияттын эмес, а эптеп

бийликти алдырбасак экен деп тырмышкан бир ууч мансапкорлордун жактоочулары экенин көз менен көргөндө, ошол эстен чыккыс пленумда журнал окуп жатып эле Чыкенин капысынан курч таштаган репликасы жөн жеринен эмес, а атайылап (!) андайларды сөздүн, акылдын, билимдин жана таланттын атынан жарга такаган баатырдыгы болгонун бир түшүндүк.

Бул жерде, кайран калемгердин бир жолу айткан: Майда-баратка көз жуумп коюп, компромисске барган адам башкы нерседе да ошондой шалтуруктугун көрсөтүп, аң-сезиминде жашоо-турмуштун баалуу жактары чалды-куйду түшүп, кайра дал ошол башкы нерсе ал үчүн болбогон бир «майда-барат» болуп калат, демек, андай пенде менен мамиле түзүүнүн зарылдыгы да жок, — деген сабактуу кеби да эске түшпөй койбойт.

Көрсө, алиги «тоо жөнүндө жазабыз» деген сөзгө макул эместик билдирген атуулдук, калемгерлик позициясында, эч-эч нерсени майда-барат же көңүл бурбай өтчү деталь деп бөлүп койбогон бүт Айтматов ӨЗҮ жаткан экен! Ушундай талаш-тартышка өзү жол ачкан кайдыгер эместик аны жаштык кезинен канча кыйын-кысталыш кырдаалга дуушар кылбады. Айыл чарба институтун аяктап, зоотехниктик-окумуштуулук эмгек жолу башталган кездеги бир гана окуяны мисалга тарталы. Карындашы Роза Айтматова Улуу боордошу тирүү күндөрдө – 2004-жылы «Кыргыз Туусу» гезитинин 24-30-декабрдагы сандарына жарыяланган “Апам кайраттуу адам эле” деген макаласында мындайча эскерген: **«...Чыңгыз агабыз институтту жакшы бүтүп, аспирантурага калаарда, кимдир бирөө: “Чыңгыз Айтматов – эл душманынын баласы», — деген арызды жазат. Андан чочулаган ректор агабызга:**

- Чоң-Арыкта Кыргыз мал чарбачылык илим-изилдөө институтунун тажрыйба өткөрчү фермасы бар. Сен ошол жерде да илимий изилдөө иштерин жүргүзсөң болот, — деп ошол жерге жөнөтөт. Агабыздын эмгек жолу ошол жерден башталат. Бир жолу жумушта кызуу талаш-тартыш болуп калат. Ошондо Чыңгыз агабыз өз оппонентинин туура эмес көз карашын аргументтүү далилдери менен жокко чыгарса, ал эч башка айла таппай: «Айтматов – эл душманынын баласы, ал партиянын линиясына каршы чыгып жатат», - деген сөздөрдү айтат.

Ал мезгилде Сталин тирүү, катаал учур. Ошондо апам абдан капа болуп:

- Силерге качанга чейин асыла беришет? Ай, балам, тигини жөн эле койбоосуң да... - деп кейип калды.

Чыңгыз агам:

- Апа, тигил таптакыр туура эмес айтып жатса, кантип жөн турам! – деп калды...¹”

«Таптакыр туура эмес айтып жатса, кантип жөн турам!..»

Көп кишинин эсинде болсо керек, 1970-жылы «Литературная газетанын» бетинде «Ак кеме» повести боюнча кызуу талкуу жүрүп жатканда, казак жазуучусу Ануар Алимжанов да «Кордондогу трагедия» деген макаласын жарыялап, анда негизги каармандары — Бугу-Эне атылып, Момун зөөкүр күйөө баласы Орозкулдун таманында тебеленип, а кыялкеч наристе небереси сууга агып кеткен адаттагыдан башкача чыгарманы бүт бойдон оптимисттик оң көрүнүшү жок — маанай чөгөргөн трагедия деп атаганда, кыргыз жазуучусу кийин учкул сөз сыңары айтылып калган: «Жок, кымбаттуу Ануар, мында алардан башка да... окурман калат», — деп көзгө сайгандай эң таасын жооп бергени кадимки Айтматов натурасынын адилеттикке таянган экенин кайталап айтуунун зарылдыгы деле жоктур.

Ошентип, танаписи да, түшкү тамактанууга бөлүнчү убактысы да жок өткөн пленум аяктап, күн дигерге таяп калганда мечитке чогулган көп элдин намазы

¹ Айтматова Р. Апам кайраттуу адам эле. // Кыргыз Туусу, 2004, 24-30-декабрь.

бүткөндөй тарай баштадык. Негедир эшик тарапка ашыгып-шашкандар арбын көрүндү. Залдын жарымы бөксөрүп, кеткен эл ичинде курсташтарымдын бир тобу бар экенин билгенден кийин гана мен да ордумдан козголдум. Оюмда – Чыкени дагы жакындан, кол созум эле жерден – катарлаш көрсөм, эгер иш оңдой берди болсо, алиги кызгылт-күрөң булгаары курткасына колумду тийгизсем, ошол аркылуу Кыдырдай көрүнгөн адамдын касиет-сыйкырынан өзүмө “жугузсам”, же таптакыр андай болбосо, анда кабаттай кармаган журналдарынын не басылмалар экенин аныктап-таанып калсам деген ниет. Алда, жашчылык курактын көңүл кытыгылаган ынтызардыгы ай!

Чыке залдан алыс жол басып чарчаган нарга окшоп жай чыкты. Мага ал адеп келгендегиден бир топ башкача ойлуу да, жол берип, коштогондорду анча элес албаган «бөлөк дүйнөлүү» да болуп көрүндү. Ошол унчукпас-момун калыпта бир гана бет алды тарабын тик карап, колдорун аркасына алып келатты. Мага экинчи кабаттан эки бүктөлүп түшүүчү узун, кууш тепкич “жардам” берди. Эл, ушул жерге келгенде, чубама кечүүдөн өтүүчү койлордой топтошуп калган экен, эти оор – улгайган кишилерди аралап барып, кадимки төө басык менен бараткан Чыкеме жанаша түштүм. Залдагыдай эле кыпкызыл энсиз узун килем – дорожка салынган тепкичтен түшүп баратабыз. Алдыда «Огонёк» журналынын кош санын, анан аталыш – паспорту көгүш боок менен басылган “Кыргызстан маданияты” гезитин бүктөй кармаган Улуу калемгер болсо, анын артында – Кеңеш Жусупов, Кеңеш агайдан кийин – мен... Тоодон түшкөнсүп, утур кийинки баскычы таманды этият көтөрткөн андай эң аёлуу жана жумшак, эң түгөнбөс жана көркөмдүү тепкичти мен ушул убакка чейин эч жер, эч мекемеден жолуктура элекмин. Орусча Госплан деп койчу эмес белек, кыргызча – Мамлекеттик пландоо комитетинин тепкичи...

Балким, жүрөктү дүк-дүк соктурган толкундоо күчүнүн таасири ошончолук болгондур. Айтматов менен бир түшкөн тепкич... Анан биринчи кабаттагы кийим илгичтен адегенде көгүш-боз бапагын алып, башына кондуруп, жаңы каракүл жакалуу кара пальтосун кие берээрде ошол жерге келген Кубанычбек Маликов менен деле бажакташып сонун көрүшүп-учурашкан шат көңүл Чыкени көрдүм. Алиги ой баскан оор мүнөзү заматта жайдарыланган. Саягы, залдын ичинен кездешип, амандык-соолук сурашууга мүмкүнчүлүк болбогон окшойт, өзүнө – мурдагы “эл душманынын” баласына — андагы жаш жазуучуга партияга өтүүгө жолдомо берип, ошондой ак пейилдүүлүгү менен турмуштук жана чыгармачылык жолунун түз уланышына алда немедей сүрөөнчү болгон өткүр-курч Эл акынына мындай карма-курп жолуккан учурда өзгөчө маанайда, дагы таасындап айтканда, ийилип-урматтап мамиле жасашы андайдан кабарсыз кишиге таңдана да турган иш эле. Кайран Чыке менен кайран Куке ошондо тимеле ичтеги нерсесин сөз эмес, а көз менен туйдурган эң жакын – кандаш бир туугандар сыяктуу болуп көрүнгөн!¹

Пайдаланылган адабияттар:

1. http://ruhesh.kg/2018/01/19/munduzbek-tentimishhev-uluu-kemengerdin-k-kzhaldygyn-k-rg-nb-z/?fbclid=IwAR3EOtxYDc0_zUkx5DMgoWUmGEgesTHwUaMd48bt4Xsb4D4NycD6QtUDG_E
2. Айтматова Р. Апам кайраттуу адам эле. // Кыргыз Туусу, 2004, 24-30-декабрь.
3. <https://www.super.kg/media/audio/80751/>
4. Нарбеков О., Тентимишев М. Ч.Айтматовду көргөнсүзбү? – Бишкек, 2008.

Бактыбек к. Ж.,

Эл аралык Кувейт университети,
магистрант

¹ Нарбеков О., Тентимишев М. Ч.Айтматовду көргөнсүзбү? – Бишкек, 2008.

Журналистиканын социалдык ролу жана анын функциясы

Макалада журналистиканын социалдык ролу жана анын функциясы иликтенип, илимий жактан талдоого алынат.

В статье определив роль и функции журналистики, будет дан научный анализ.

In the article, defining the roles and functions of journalism will be given a scientific analysis.

Түйүндүү сөздөр: журналистика- журналистика- journalism, социология- sociology, социалдык роль- роль социологии- the role of sociology, функция - function.

Журналистиканын социалдык ролу тууралуу ар кандай ойлор айтылып келет. Айталы, журналистика – руханий-чыгармачылык багытындагы маалымат каражатыбы же коомдогу саясий процесстерди башкаруунун куралыбы, деген толгон суроолор бар. Россиялык медиаиликтөөчү С. Г. Корконесенко¹ журналистиканын ролун «же» деп бир жактуу чектебей, «жана» - «жана» деп көп кырдуу негиздегенге аракет кылат. Ошондуктан биз дагы журналистиканын коомдогу ролу көп түрдүү, көп багыттуу экендигине ынанып отурабыз.

Адам өз жашоосунда көптөгөн социалдык чөйрөлөргө туш келет. Ар бир чөйрөнүн адамдын социалдык ролун аныктай турган өз таасири, андан күткөнү, үмүтү болот. Турмуштун оош-кыйышы, күңгөйү менен тескейи, кубанычы менен кайгысы адамдын акыл-эсине, билимине, тарбиясына, жүрүш-турушуна, кабыл алуусуна өз таасирин тийгизип, анын коомдогу ордун, статусун аныктай тургандыгын билебиз.

Жогоруда айткан ойлорго таянып, журналистиканын социалдык ролу жөнүндө чечмелөөгө аракет кылып көрөлү. Азыркы учурда журналистика коомдук турмуштун бардык процесстеринде катышууда, тагыраак айтканда катышууга укугу бар, ал тургай милдеткер десек болот. Журналистика коомдо болуп жаткан бардык окуя, көрүнүштөргө көз салып турушу керек, анын көз жаздымынан сырткары эч нерсе калбаш керек. Басма сөз коом күтүп жаткан, талап кылып жаткан нерселерди сезип, туюп турушу зарыл.

Саясат тармагында ЖМКлар (Жалпыга маалымдоо каражаттары) жөнүндө кеп кылганда, анын мамлекеттик бийлик, саясий партиялар, коомдук уюмдар жана саясий ишмерлер менен кызматташтыгы, мамилеси, карама-каршылыгы же башка маселелери жөнүндө эстейбиз. Айталы, саясий партиялар же коомдук уюмдар коомго өзү жөнүндө маалымдагысы келсе, редакциянын экономикалык абалы кызыктырбайт, ага маани деле беришпейт. Ал эми басылмалар үчүн бардык эле мекеме-ишканалар, компаниялар сыяктуу товар-акча мамилеси алдыңкы планда болот. Эң башкысы редакция саясаттагы ар бир объектинин көздөгөн максатына жараша мамиле кылуу зарыл. Кайсы гана ЖМК болбосун саясий уюмдардан келген маалыматтын саясий, экономикалык, социалдык жана руханий-көркөм баалуулуктарын, анын маалыматтык же рекламалык мазмунун, багытын так, даана ажырата билүү, ага жараша товар-акча мамилесин жөнгө салуу керектигин белгилейбиз. Ушундан улам басма сөздүн өндүрүштүк-экономикалык, жөнгө салуучулук, маалыматтык-коммуникативдик жана руханий-идеологиялык ролдору бөлүштүрүлгөн².

Журналистиканын өндүрүштүк-экономикалык ролуна совет заманында анча маани берилбей келген. Маалыматтын товар-акчалык мааниси буржуазиялык басма сөзгө гана тиешелүү көрүнүш катары сыпатталып келген. Биз өзүбүз көрүп калгандай

¹ Корконесенко С.Г. Основы журналистики. – М., 2007. С. 48.

² Орунбеков Б. Журналистиканын негиздери. – Бишкек, 2015.

коммунисттик доордо ЖМКлардын экономикалык, уюштуруу маселелери жөнүндө журналисттер, редакция жетекчилери ойлонгон эмес. Советтик мезгилде басылма же ТВ, радионун өндүрүштүк: жазылуу, сатуу, таркатуу маселелери советтик-партиялык органдардын милдетине кирген, реклама ишмердүүлүгү ЖМКларда дээрлик болгон эмес, болсо да редакциянын милдетине кирген эмес. Редакция мекеме-ишкана же компания катары иштебегендиктен менеджмент, андан келип чыккан маркетинг маселелери менен баш оорутпагандан кийин ЖМКлар өтө чыгашалуу экендигин б.а. өзүн-өзү бага албай тургандыгын ал кездеги коммунисттик система түшүнгөн эмес. ЖМКлардын негизги чыгымы мамлекеттин бюджетинен каржыланып жана бир аз бөлүгү басылмага болгон жазылуудан түшүп турганына ыраазы болушкан. ЖМКлардын ишине, идеологиясына коммунисттик партиянын борбордук комитетинен (Москва, Кремль) директивалар берилип, ага карата борборлоштурулган көзөмөл күчөтүлүп келген. Мисалы, советтик заманда Кыргызстандагы басма иштеринин баардыгын «Кыргызмамбас» мамлекеттик комитети тескеп турган. Канча гезит-журнал, канча, кандай китеп чыгат, кайсы тилде чыгат пландап турушкан.

Редакция, дегеле бардык эле ЖМКлар сапаттуу маалыматы, башка уюштуруу иштери, гезит-журналга жазылуудан, реклама, жарыя, башка кызмат көрсөтүүлөрдүн ж.б. мыйзамдуу аракеттеринин эсебинен өз алдынча көз каранды эмес, кирешелүү мекеме, компания же медиахолдингдин бир бутагы боло ала тургандыгын Кыргызстанда XXI кылымдын башынан бери түшүнө баштадык. Башка чет өлкөлөрдүн тажрыйбаларын көрүп-билип келгенден кийин көздөр ошондо ачыла баштады. ЖМКлар менен коомдун ортосунда акча-товардык мамиле ачык өнүгүү жолуна түштү. Гезит-журналдын ар бир чарчы (квадрат) сантиметр аянты, радио, телекөрсөтүүнүн ар бир секундун санап сатуу, киреше табуу кадимки көрүнүшкө айланды.

Коомдун керектөөсүнө, кардарлардын төлөө жөндөмдүүлүгүнө жараша ар бир ЖМК өзүнүн кызматын акчага баалап сунуш кылат. Базар экономикасынын шартында кызмат көрсөтүүнүн баалары өтө эле ийкемдүү экенин байкайбыз, кардардын суроосуна жараша бат-бат өзгөрүп турушу мүмкүн. Ага жараша редакциялар рекламалык саясатын замандын талабына жараша өзгөртүп, жакшыртып турушат. ЖМКлар коомдо бар экендигин, алдыңкы, көп нускалуу басылма экендигин даңазалаган ар түрдүү темадагы акцияларды уюштурушат.

ЖМКлардагы акча-товардык мамиле бардык багыттарда өнүгүүдө: кабарчынын жөндөмүнө, редакцияга жасаган эмгегине жараша эмгек акы, калем акы төлөө, журналистти кызыктыруучу мотивациялык башка аракеттер, керектүү техникалык жабдууларды, эмеректерди сатып алуу, замандын талабына жараша жаңыртып туруу, кагаз-калем жана башка керектүү буюм-тайымдар менен камсыз кылуу, дагы толгон керектөөлөрдү канааттандыруу маселелери бар.

ЖМКнын кайсы редакциясы болбосун өз алдынча юридикалык тарап же кайсы бир мекеменин (медиакомпаниянын) бир бутагы катары экономикалык ишмердүүлүк жүргүзүүгө укуктары бар. Кыргызстанда ЖМК редакциясы Жоопкерчилиги чектелген коом катары (ЖЧК) катталып, (орусчасы ОсОО) бардык эле мекеме-ишкана, фирма-компаниялардай эле бирдей жоопкерчилик тартышат. Суусундук чыгарган «Шоро» компаниясы, эмерек жасаган «Lina» компаниясы менен өкмөттүн «Кыргыз Туусу», жеке менчик «Супер инфо» гезиттеринин салык, социалдык фонд жана башка төлөмдөр боюнча мамлекет алдында жоопкерчилиги, милдети бирдей, окшош. Көп гезиттердин ачылып, кайра бат эле жабылып калып, жерден боорун көтөрө албай жатканын жүйөө кылып, Кыргызстандагы ЖМКлардын бир нече жолу өкмөткө кайрылып, айрым салыктардан бошотуу же жеңилдик берүү өтүнүчтөрү суу кечпей келатат. Кыргыз басылмаларынын басмаканага же салык инспекциясына жана башка мамлекеттик органдар алдында карыздар болуп жатканын көп кездештиребиз. Адистердин

пикиринде Кыргызстанда гезиттердин бат эле ачылып, кайра жабылып калышынын бир себеби да салыктардын оордугу болууда.

Кыргызстандагы басылмалардын көпчүлүгү реклама берүүчүлөр менен жетиштүү деңгээлде иштешпейт. Анын үстүнө реклама берүүчүлөр кыргыз гезиттеринин нускасы аз болгондуктан, алардын таралуу аймагы чектелүү болгондуктан аларга реклама, жарыяларын анча беришпейт. Ошондуктан да басылмалардын рекламалык кирешелери чектелүү же аз көлөмдө болуп, чыгашалуу болгондуктан каражаттардын башка булактарын издешет. Гезиттин каржылык булагы болуп, туруктуу чыгып турушу үчүн анын ээсин табууну оң көрүшөт. Демейде кыргыз басылмаларынын чыныгы кожоюндары байманалуу ишкер адамдар, парламент депутаттары же башка саясий партиялардын лидерлери болушат. Бул кыргыз басма сөзүндөгү өзүнчө бир көрүнүш катары кароого болот. ЖМКлардын мындай шартта иштеп жатышы басма сөздүн эркиндигине, маалыматтардын калыс, туура, тең салмак чагылдырылышына шек жаратат, деп эсептешет медиа адистер.

Адистердин пикиринде ЖМКда заманбап башкаруу, тескөө болгон жерде экономикалык көз каранды эместик болот. Ал үчүн редакцияда продукцияны (маалыматты) табуу, топтоо, даярдоо, аны жасалгалап жайгаштыруу жана өз убагында окурманга, угарманга, көрөрманга жеткирүүгө чейинки маркетинг кызматы жакшы жолго коюлушу зарыл. Гезит окурман күткөн убакта жетпесе, анын оюндагыдай кызыктуу, так, түшүнүктүү жазылбаса, радио-телекөрсөтүүлөр оперативдүү жетпесе, ачык, ар тараптуу чагылдыра албаса ЖМКнын аудиториясы азаят же жок болот. Эл окубаган гезитке, аз эле эл көргөн теле же радиоккомпанияга эч ким реклама, жарыя бербесе ЖМКнын экономикалык-өндүрүштүк абалы начарлайт. Каржылык маселеси алсыраган жерде басылма жабылууга дуушар болушу толук мүмкүн.

Кыргызстандын шартында ЖМКлардын экономикалык-өндүрүштүк өз алдынча боло албай жатышына негизги эки себеби бар. Биринчиси, өлкөнүн жалпы экономикалык абалынын чабалдыгы, реклама, жарыя берүүчү компаниялар, ишканалардын чектелүү экендиги. Айталы, кыргыз медиарыногунда «Мегаком», «Билайн» байланыш оператор компаниялары, «Кумтөр» алтын кен ишканасы жана бир нече банктардын рекламаларын ЖМКлардан бат-бат көрүүгө болот. Экинчиси, ЖМКларда рекламалык тармакты өнүктүрүү маселеси толук кандуу көңүл бурулуп, колго алынбагандыгы, колдо болгон мүмкүнчүлүктөр иликтенип, пайдаланылбагандыгы менен түшүндүрүлөт. Анткени, көпчүлүк ЖМКлардын бөлүмдөрүндө рекламанын табиятын, таасирин, кардарлар менен иштөө, пайда алып келүү жолдорун иликтеп, талдап чыгууга жөндөмдүү адистердин аздыгы же жоктугун айтсак жетиштүү болот.

ЖМКнын коомдогу *маалыматтык-коммуникативдик ролу* өзгөчө орунда. Социалдык коомдо басылмалардын ролу жеке адамдардын, адамдардын топтору жана бүтүндөй муундар ортосундагы мамилелерди, байланыштарды, кызматташтыктарды жөнгө салууга, жакшыртууга, өнүктүрүүгө, өстүрүүгө, ошол эле учурда коом ичиндеги мамилелерди бузууга, талкалоого, жок кылууга жөндөмдүү зор күч экендиги менен баалуу.

Убагында К. Маркс басма сөз жеке инсанды мамлекет жана бүтүндөй дүйнө менен байланыштырган көпүрө катары сүйлөөчү каражат, деп айткан¹. Дүйнө дегенде биз жашап жаткан бүгүнкү турмуш эле эмес, жашоонун бардык тепкичтериндеги көрүнүштөрдү түшүнүүбүз керек. Басма сөздүн маалыматтарды чогулткан, таркатуу боюнча кайталангыс мүмкүнчүлүгүнөн башка адамзаттын тарыхын сактаган бөтөнчө бир каражат. Дүйнөдөгү басма ишинин негиз салуучусу, немистин уулу Гутенбергдин (1450-ж.) биринчи чыгарган гезитинен ушул күнгө чейинки басылмалар сакталып

¹ Беспалова А.Г., Корнилов Е.А., Короченский А.П. История мировой журналистики. – Ростов-на-Дону, 2003. С. 218.

келаткандыгы жалпы адамзаттын басып өткөн тарыхынын баа жеткис байлыгына айланды. Адамзаттын алты кылымдан ашуун тарыхы дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүнүн гезит-журналдарында, китептеринде, радио-телекөрсөтүүлөрүндө, кинолорунда тартылып, жазылып, сакталып келатат. Бул түгөнгүс кенч, ташка тамга баскандай тарыхтын соолубас булагы болуп калды. Ошондуктан ар бир өлкө өзүнөн жарык көргөн ар бир гезитти мамлекеттин кароосуна, аны сактоо милдетин өз мойнуна алган.

Алгач баам салган адамга ЖМК коомго кагаз ташыган, же толкундарды тартуучу жабдуулардын жардамы менен аудио, видео тараткан техникалык кызмат аткарып жаткандай сезилет. Маалыматты окурман кабыл алгандагы алгачкы таасир, андан кийинки реакциялары, алардан жаралган жаман же жакшы пикир өтө чоң мааниге ээ.

Биз баарыбыз аралашып жүргөн мисалдарга кайрылып көрөлү. Айталы, жеке адамдын маалыматка болгон алгачкы кабылдоосун, түшүнүүсүн, мамилесин андан ары миңдеген, миллиондогон окурмандардын пикирине кошуңуз, көбөйтүңүз. Анда да эки тараптуу же үч тараптуу коомдук ой жаралат. Ал ой (маалымат) коомдо жаратуучулук, агартуучулук, ар кандай социалдык катмарларды бириктирүүчү же бөлө турган, каршылаштыра турган ролду ойношу мүмкүн. Мисалы, Кыргызстанда 2014-жылы өткөн Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарын чагылдыруу эл аралык деңгээлде бир нече улуттарды, мамлекеттер ортосундагы мамилелерди жакшыртууга, бекемдөөгө оң таасирин тийгизсе, 2015-жылы Франциядагы «Charlie Hebdo» журналындагы Мухаммед пайгамбар жөнүндөгү карикатуралар дүйнө элин дүрбөлөңгө салып, Париж шаарында бир нече адамдын өмүрүн алган теракт болуп, окурман журтун экиге бөлүп салды. Маалыматтын таасиринен дүйнөдө элдешкис, келишпес, каршылашкан эки топ жаралды, жарылган ал жараны айыктырууга канча убакыт керек, ойлонуп көрөлү. Ошондуктан ЖМКлар жарыяланып жаткан ар бир сөз, сүрөт, маалыматында коомдогу тигил же бул социалдык катмардын, улуттун, мамлекеттин, адамдардын диний ишенимине, ыйык, касиеттүү деп эсептелген баалуулуктарына өтө аяр мамиле кылышы керек. Ири алдыда, журналисттер коомдогу бардык көрүнүштөрдү ачык, так, ар тараптуу чындык менен чагылдыруу менен бирге коомдун ар бир мүчөсүн ак ишке, адилеттүүлүккө, алдыңкы, ачык коомду курууга багыттоочу милдети бар экенин унутпашы зарыл.

ЖМКлардын коммуникативдик ролу дегенде, айталы басма сөзгө ишеними азайган учурлар жок эмес. Кыргыз басма сөзүндөгү бийлик менен болгон мамилелерди басма сөздүн тарыхынан кененирээк таанышсак болот.

Жалпыга маалымдоо каражаттарынын *коомду жөнгө салуучулук ролу* да өзгөчө орунда. Коомдогу бир нерсеге таасир берүү аркылуу жөнгө салуу бийлик маселеси менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Бийлик дегенди биз чечим чыгаруу укугу жана аны аткарууга милдеткер кыла турган же мажбурлай турган механизм деп түшүнөбүз. Дүйнө тарыхында, тажрыйбасында коомду, мамлекетти башкара турган, жөнгө сала турган үч бийлик болсо, басма сөздү эмне үчүн «төртүнчү бийлик» деп атап келишет, деген суроо туулат. XVIII кылымда англиялык Э. Берк деген саясий ишмер журналисттерди коомдун «төртүнчү катмары» (четвертое сословие) деп атаган¹. Ошондон бери ЖМКнын «бийлиги» өз өкүмүн жүргүзүп келатат.

Журналисттер өз маалыматтарында, макалаларында коомдун тигил же бул талылуу, көйгөйлүү суроолорун алып чыгышат. Бир макаладагы көтөрүлгөн маселелердин таасири менен коомдук пикир өзгөрүп бийликтегилердин саясий чечим кабыл алуусуна, мурда бекитилген чечимдер өзгөрүшүнө негиз түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, Кыргызстанда көптөгөн ЖМКлар 2015-жылы январь айында Бишкек шаарында эки жашар балынан зомбулукка кабылып, зордукталып ооруканага түшкөнүн ар тараптуу жазып чыгышты. Бир балага байланышкан бул маалыматтар бүтүндөй өлкөнүн бир чоң көйгөйүнүн бетин ачып салды. Жаш балдардын жылдан-

¹ Бақдикян Б. Монополия средств информации. – М.: Прогресс, 1987. 322 с.

жылга кордукка, зомбулукка көп учурап жатканы аныкталып калды. Бул окуяны президент, парламент төрагасы, өкмөт башчысы жеке көзөмөлүнө алышып, терең талдоого тапшырма беришти. Балдардын укугун коргоо жатындагы мамлекеттик саясатты кайрадан карап чыгууга, мыйзам жоопкерчилигин күчөтүүгө чакырган демилгелер көп болду. Эгер бул маселеге ЖМКлар көңүл бурбаса, элге алып чыкпаса, абал өз алдынча жакшы жагына өзгөрмөк эмес экендигин коомчулук, бийлик жакшы түшүндү. Демек, басма сөздүн «төртүнчү бийлик» катары кудурети ушунда десек болот.

ЖМКнын *идеологиялык-руханий ролу* бөтөнчө сөз кылууга арзыйт. Гезит жаралгандан бери, кийин радио, телекөрсөтүү турмушубузга киргенден бери коомдо кандай саясий түзүлүш, система болбосун журналисттер руханий милдетти аткарып келатат. Бийликке баш ийген басылмабы же жеке менчикпи ар бир ЖМКнын өз окурман чөйрөсүндө идеологиялык ролу болот. Гезит тарыхында королдор, императорлор, падышалар, коммунисттик доордун жетекчилериби, алар жүргүзгөн саясатта журналисттер идеологиянын негизги жоокерлери катары кызмат кылышкан, өз кызыкчылыктарын ишке ашырыш үчүн иштетишкени белгилүү. Башкасын коюп, бизге жакын советтик заманда (1917-1990-жылдар) жалпыга маалымдоо каражаттары коммунисттик идеологиянын негизги жарчысы катары эбегейсиз милдет аткарган. ЖМКларга советтик түзүлүштү гана жактаган, анын саясатынан келип чыккан башкарууну, билим берүүнү, өндүрүштүн, менчиктин жамааттык түрүн, коммунисттик партиянын башында тургандардын керт башына сыйынуучулукту (1930-60-жылдар) жактаган, даңазалаган ж.б. бир жактуу маалымат берүү милдеттендирилген. Ал түзүлүшкө кайчы ой же сын айтууга жол берилген эмес, цензура бекем орноп турган.

Эми журналистиканын *социалдык функциясы* жөнүндө азыноолак кеп кылалы. Функция дегенди кыргызча айтканда «милдет» деп эле алсак. ЖМКнын, анда иштеген журналисттердин негизги эки милдети бар: биринчиси, коомдо болуп жаткан окуя, көрүнүш, кубулуш ж.б. жөнүндө маалымат топтоо, даярдоо, окурманга таркатуу б.а. керектөөчүгө жеткирүү милдети. Экинчиси, ошол таратылган маалыматтар аркылуу коомду агартуучулук, билим берүүчүлүк, рухий-тарбиялык (көңүл ачуулук) үлкөн милдетти аркалайт. Ушул негизден алып караганда ХХ кылымдын башында коммунисттик идеологиянын негиз салуучусу В. И. Лениндин «Гезит – жамааттык пропагандист жана жамааттык агитатор гана болбостон, жамааттык уюштуруучу» деп айтканы жалпыга маалымдоо каражаттарынын милдетин даана айткан. Бул аныктама менимче, кайсы коомдук түзүлүш болбосун дал келет, деп ойлойм¹.

Журналисттин биринчи милдетин чечмелеп көрөлү. Коомдо ар кандай окуя, жаңжал, өзгөчө бир кырдаал болот, ар кандай иш чара, майрам, мелдеш же оюн зоок болот, тигил же бул маселе боюнча ар кандай сөздөр, ушактар айтылышы мүмкүн. Анын баарын ылгап, териштирип, тактап, чын-бышыгына чыгып, тең салмактап ЖМКга чыгаруу журналистин милдети. Кайсы бир көйгөй маселе жөнүндө иликтөө жүргүзүп жатканда маалымат, материал топтоо оңой иш эмес, «келе гой, ала гой» деп эч ким күтпөйт, тиешелүү документтерди, аргументтерди табуу да чоң түйшүк. Андан кийин колдо бар маалыматтар менен ынанымдуу, кызыктуу, эч кимге окшобогон макала даярдоо милдети турат. Макаланы жазып жатканда окуяны, көйгөйдү жазып жатканда журналисттин баяндоо логикасы, тилдик байлыгы, түшүнүктүүлүгү, анын колдоно билүү тажрыйбасы да чоң мааниге ээ. Андан ары толук кондициясына жетип, бышкан макаланы өз убагында жарыялап, кечиктирбей окурманга жеткирүү-журналисттин биринчи милдетинин маңызы.

Журналист кичинекей маалымат, анализ макала, иликтөө жазабы же жөн эле көрсөтүү, уктурууну алып барып жатабы, анын ар бир сөзү, сүйлөмү, тарткан фотосүрөтү, телесюжети, радиорепортажы коомдун ар бир мүчөсүн байыта турган,

¹ Орунбеков Б. Журналистиканын негиздери. – Бишкек, 2015.

агарта турган чоң милдетти (миссияны) аткарышы керек. Мисалы, улуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун «Менин балалыгым» публицистикалык макалаларын, Кыргыз эл акыны Шайлообек Дүйшеевдин «Агындылар» китебин окусаңыз, Кыргыз коомдук телерадиоберүү корпорациясынын «Акыл Ордо» телеберүүсүн, Россия телеканалынан Ю. Дроздовдун «Мир и животных» телеберүүсүн, Би-Би-Си дүйнөлүк маалымат кызматынан «Discovery» телеканалын көрсөңүз ж.б. миңдеген журналисттердин өндүрүшүнөн чыккан продукциялардан адамды агарта турган, билим, тарбия, руханий байлык бере турган өтө бай, ар түрдүү баалуулуктарды тапса болот. Жалпылап айтканда жарыялана турган маалымат окурмандын кызыкчылыгына, табитине туура келгендей, анын акыл-оюн байытууга, билимин арттырууга кереги тийгендей, жарандын социалдык активдүүлүгүн жандандырууга жардам боло тургандай мазмунда даярдоо - журналистин ыйык милдети. Америкалык «Чикаго трибюн» гезитинин редактору Жек Феллер таамай белгилегендей «Журналистиканын негизги милдети – адамдарга көз карандысыздык үчүн зарыл болгон чындыкты айтуу»¹.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Корконесенко С.Г. Основы журналистики. – М., 2007. С. 48.
2. Орунбеков Б. Журналистиканын негиздери. – Бишкек, 2015.
3. Беспалова А.Г., Корнилов Е.А., Короченский А.П. История мировой журналистики. – Ростов-на-Дону, 2003. С. 218.
4. Бакдикян Б. Монополия средств информации. – М.: Прогресс, 1987. 322 с.
5. Кучерова Г.Э. Очерки теории зарубежной журналистики (XIX – первая половина XXвв). – Ростов на-Дону, 2000.

Масымканова Ж.М.,

Эл аралык Кувейт университети,
магистрант

Улуттук баалуулуктардын массалык маалымат каражаттарында чагылдырылышы

Макалада улуттук баалуулуктардын массалык маалымат каражаттарында чагылдырылышына салым кошкон, кыргыздын чыгаан агартуучусу, журналисти этнограф Амантур Акматалиев туурасында, о.э. улуттубуздун эң негизги баалуулуктарыбыздын бири тилибиз тууралуу илимий талдоо жүргүзүлөт.

В статье отражается жизнь и творчество кыргызского журналиста и этнографа Амантура Акматалиева, который внес вклад в национальные ценности кыргызского народа через средства массовой информации, а также речь пойдет о самой основной ценности кыргызского народа – о кыргызском языке.

This article is about national values and about Kyrgyz language through the Mass Media by ethnographer Amantur Akmatallyev.

Түйүндүү сөздөр: Уз – *handicraft woman* – ремесленник, чечен – *orator* – оратор, этнограф – *ethnographer* – этнограф, улуттук баалуулуктар – *national values* – национальные ценности, чебер – *master* – мастер, кол өнөрчүлүк – *handicraft* – мастерство.

¹ Кучерова Г.Э. Очерки теории зарубежной журналистики (XIX – первая половина XXвв). – Ростов на-Дону, 2000.

Ар бир улуттун өзгөчө аздектеген, башка улуттан айырмалаган бири-бирине кайталанбаган баалуулуктары болот. Бирок ошолордун ичинен өзгөчө өзүнүн дүйнө таанымы, философиясы, тарыхы, уңгулуу тили, дили, таза жан дүйнөсү менен айырмаланган, меймандос, адамгерчиликтүү, уз, чебер кыргыз эли жана улуттук баалуулуктарыбыз бар.

Кыргыздар кылымдар бою тажрыйба топтоп, таза абада, таза жашоодо, пайдалуу улуттук тамагын жасап дал ушул күнгө жеткен. Табиятынын кооздугун, суусунун тунуктугун, бийик Ала-Тоосун ким тана алат дагы, ким чана алат.

Улуттук баалуулуктардын маассалык маалымат каражаттарында чагылдырылышына салым кошкон инсандарыбыз да бар. Алардын бири кыргыздын чыгаан агартуучусу, журналисти этнограф Амантур Акматалиев. Ал "Кыял" улуттук кол өнөрчүлүк бирикмесин түптөөчүлөрдөн болгон, анда башкы көркөм өнөр таануучу да болгон. Кыргызстандагы мезгилдүү басма сөздө жана телерадио берүүлөрүндө кыргыз кол өнөрчүлүгүнө арналган макалалар жарыялап, телеберүүлөрдү уюштурган. Маселен, КТРКда көгүлтүр экранда анын катышуусу менен "Эл чыгармачылыгы", "Чебер" берүүлөрү обого чыккан, үналгыда "Маданий турмуш" берүүсүн даярдаган.

Ал жарыялаган китептердин арасында "Кыргызстан кол өнөрчүлөрү", "Элдик оймочулук", "Боз үй", "Жасалга өнөр чеберлери", "Көркөм кол өнөрчүлүк", "Кыргыздын улуттук кийимдери", "Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү", "Усталар жана уздар", "Зергерчилик, теричилик, мүйүзчүлүк", "Ат жабдыктары жана тери буюмдары", "Жыгаччылык жана элдик аваздык аспаптар", "Кийизчилик, чий чырмачылык, эшмечилик, куракчылык", "Саймачылык", "Элдик кийим кечектер", "Өрмөкчүлүк жана токуучулук", "Ак өргө", "Кыргыздын кол өнөрчүлүгү (колдонмо)", "Көркөм оюмдар", ж.б. чыгармалары бар.

Амантур Сейтаалы уулунун чыгармачыл өнөрканасын эл акыны Анатай Өмүрканов өз ырында таамай сыпаттаган:

Камчы өргөн, ээр чапкан, шырдак ойгон,
Куттуу өнөр унутулуп болордо ойрон.

Амантур Сейтаалы уулу 1993-жылдан тартып "Манас-1000" Мамлекеттик дирекциясында этнография боюнча адис кызматын аркалаган. Мааракеге карата өз чыгармаларын жогорку көркөмдүктө даярдоого белсенген көптөгөн кыргыз усталары менен уздарына ар дайым көмөк көрсөткөн.

Мааракеге карата өз чыгармаларын жогорку көркөмдүктө даярдоого белсенген көптөгөн кыргыз усталары менен уздарына ар дайым көмөк көрсөткөн.

Эң негизгиси боз үйлөрдү, көз жоосун алган кол өнөрчүлүк буюмдарын сынакка даярдоодо усталар менен уздарга адис катары баа жеткис кеп-кеңешин берген.

Амантур Сейтаалы уулу кыргыз кол өнөрчүлүгүнүн түрлөрүн жана ар кыл дубандардагы уздардын жана усталардын өрнөктүү ишмердигин кыргыз этнография илими үчүн ырааттуу сыпаттап калтырган журналист жана этнограф болчу¹.

Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгүнүн түшүндүрмө сөздүгү биринчи жолу чыгып жатат. Ал түпкүлүктүү эмгек катары каралат. Нечендеген кылымдар бою уста-уздардын узануу-уздануу ыкмалары муундан-муунга өтүп, өздөрү жараткан буюм-тайымдарында жекече кыял чабыттарын чагылдырып келишкен. Андай үлгүлөр, нускалар жасаган чеберлердин атагын алыска тараткан. Бирок, аларды жыйноо, иликтөө анча колго алынбай келген. Акыркы жылдарда гана жандана баштады. Сөздүктү түзүүдө «Кыргызстан», «Адабият» басмаларынан жарык көргөн «Жасалга өнөр чеберлери» (1982), «Көркөм кол өнөрчүлүк» (1984), «Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү» (1988), «Усталар жана уздар» (1990) өңдүү китептеримдин негизинде жана андан берки иликтөө-изилдөөлөрүм бул сөздүктүн түзүлүшүнө уютку болду.

¹ Тынчтыкбек Чоротегин. /Азаттык, 2014. 04.12.

Улуттук баалуулуктарыбыз тууралуу сөз кыла турган болсок, анда биринчи болуп өзүбүздөн, тилибизден баштайлы.

“Тил тагдыры – эл тагдыры” - дегендей эне тилибизде туура, так, таза, көркөм сүйлөйлү!

Кыргыз тилин үйрөтүүдө негизги максат – коом ичинде жашаган атуулдарга улуттук аң сезимди калыптандыруу үчүн байланыш куруу болуп саналат. Ушул жерде маанилүү деп ойлогон бир окуяны бергим келип жатат. Кытай элинин улуу даанышманы Конфуцийге жанындагылар бир жолу мындай деп сурашыптыр:

– «Эгер сиз өлкөнүн башчысы болсоңуз, эң биринчи эмне кылаар элеңиз?» Улуу философ мындайча жооп бериптир:

– «Албетте эң биринчи тилге маани берип, аны оңдоо менен ишти баштамакмын».

Бул жоопту уккан элдин баары таң калып, аны карап калышат. Конфуций сөзүн улайт:

– Тил системалуу, эрежеге таянган, бир тартипте болбосо, сүйлөмдөр туура болбосо, сөздөр айта турган ойду жакшы бере албай калат. Ой жакшы, так, таамай түшүндүрүлбөсө, жасала турган иштер туура жасалбай, кээ бир жерлери кемтик бойдон калат. Милдеттер жана иштер өз орду менен так аткарылбаса, салт-санаа, маданият бузулат. Салт бузулса, адилеттик болбой, башкага ооп кетет. Адилеттик бузулса, эл эмне кылаарын билбей калат, анан бул иш эмне менен бүтөөрү да бүдөмүк болот. Так ушул себептен эч бир нерсе тилдей маанилүү эмес». Конфуцийдин тил тууралуу бул сөздөрү канчалык деңгээлде таамай айтылганы жогорудагы сөздөрүнөн даана көрүнүп турат. Бул ой азыр деле актуалдуулугун жоготпой келет. Бир элдин өнүгүү тарыхында тилдин ролу абдан маанилүү¹.

Демек, сөздүн күчүн түшүнбөй туруп кишилердин күчүн түшүнө албайсыз. Сөздүн күчүн билбегендер менен маанилүү бир теманы сүйлөшүү мүмкүн эмес» - деп улуу философ Конфуций айткандай, сөздөрдү туура колдонбогонубуздан улам иштер аксап, туура эмес түшүнүүлөр болуп жатканы талашсыз. Андан да аралаш тил колдонуу аркылуу маалымат эне тилинен башка тил билбегендерге жеткиликтүү берилбей калып жаткансыйт.

Интеллектуалдык аң-сезимибизди жогорулаталы. Тазалыкты, аруулукту, адамгерчиликти мекенди сүйүүнү, үй-бүлөдөн, бала бакчадан, айылдан, мектептен баштап үйрөнөлү.

Илим менен билимге көпүрө тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил².

Ар бир улут, өз тили менен улуу. Бирок дал ушул сөздөр бизге тиешеси жоктой сезилип келет. Эмнеге дегенде биз, өз тилибизди сыйласак көчөдөн, массалык маалымат каражаттарынан, чогулуштардан, транспорттон кыргыз тилининде сүйлөйт элек. Эми ойлонуп көрөлү.

Ата-бабаларыбыздан бери муундан-муунга келген, элдик оозеки чыгармачылыгы тилибиздин баалуу, барктуу, таза, терең тил экендигин айгинелеп турат. Кыргыз эли байыртадан жоголбой, өзүнүн каада-салтын, тилин, маданиятын жоготпой, өркүндөп-өсүп келе жатканына күбө болдук. Биз уялып сүйлөбөй эмес, тескерисинче сыймыктанып мактана турган тил. Эгер билсек улуттук дөөлөт, рухий мурас, улуу кыргыз көчү десек болот.

Эне тили үчүн салым кошкон, тил үчүн күйгөн Ж.Абдрахманов, А.Орозбеков, Б.Исакаев, К.Тыныстанов, И.Айдарбеков, И.Арабаев ж.б. улуттун нагыз-саясий жана интеллектуалдык лидерлери “эл душмандары” деген жалган жалаа менен жок кылынган.

¹ https://ky.wikipedia.org/.../Тил_элдин_байлыгы_жана_баалуулугу. Бообекова К., КТМУ.

² Баласагын Ж. Куттуу билим. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. -644-б.

Тил үчүн күйгөн акындарыбыздын бири Э.Ибраевдин "Эне тилин унуткандар" деген ырында кыргыз тилин, каада-салтын унутуп, билбегендер, кыргызча араң сүйлөгөн, калктын каада-салтын унуткандар тууралуу сөз козгойт. Ырдагы таасирдүү саптар, эне тилин, Ата журттун ыйыктыгын баса белгилеген ыр саптарды кезиктиребиз.

Тил жоголбойт,
Жоголсо, жоголот дил.
Уулуң дагы,
Кызың да,
Жоголот бил.
Тил жоголбойт,
Жоголсо айланасың,
Колу-бутсуз мунжуга бир!¹

Мына ушундай таамай, маани-мазмуну терең жазылган ырларды окуганда, элибиздин, тилибиздин тагдырын кимдер ойлонбойт.

Кыргызстанда канча деген улут жашайт. Аларга кыргыз тилин окутуу үйрөтүүнүн ордуна, өзүбүз эне тилибизди унутуп башка тилде сүйлөп жатсак эмне дейбиз? Анан кантип аларга тил үйрөтөбүз?

Замандын талабына ылайык, коомдон артта калбай көп тил билген абдан жакшы. Ошону менен катар кыргыз тилинде сүйлөө башка кеп.

Эң негизгиси кептин тазалыгы, байлыгы, тактыгы, жеткиликтүүлүгү, тууралыгы өтө маанилүү. Канчалаган чечендер, төкмө акындар, ойчул даанышмандар чыккан.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот башын, башын алат
Тил арстан – босоңодо комонгон,
Бошоп кетсе – өз башыңды жеп койгон!¹

Ата-бабаларыбыз тилге, сөзгө терең маани беришкен.

“Айтылган сөз, атылган ок” деп билишкен.

“Эне тилинде сүйлөйлү, иш кагаздары өз тилибизде болсун!”- деген жөн гана оозеки чакырык катары айтылбастан, “тилден келген, колдон келсин” – деп иш жүзүндө аткаралы! Ооба, бүгүнкү күндө бизди ойго салган, улуттук баалуулуктарыбыздын бири жана негизгиси. Тилибизди сыйласак каада-салтыбызды колдонобуз, улуттук кийимибизди барктап киебиз, тамагыбызды тамшанып ичебиз, мекенибизди коргойбуз. Тилим менен мактанам колдоном жана дагы сыймыктанам. Кылымды карытып келген уюткулуу кыргыз тилинин келечеги биздин жана сиздин колуңузда.

Демек, улуттук баалуулар массалык маалымат каражатында кеңири чагылдырылып жаткандыгын, дүйнө элине белгилүү болгон “Дүйнөлүк көчмөндөр оюнун” айтсак болот.

Дүйнө элине “Манас» баш болгон керемет эпостору, макал-лакаптары, кол ойноткон комузу, таамай айткан эли, көркөмдүү тили жана кооз оймо-чийме өнөрлөрүн өркүндөтүп-өөрчүтүп, жашоону үлгү кылган улуттук каада-салт, нарк-насилин калыптандырып, муундан-муунга сактап келген калк экенинин көрсөтө алды десек болот.

Колдонулган адабияттар :

1. https://ky.wikipedia.org/.//Тил_элдин_байлыгы_жана_баалуулугу. Бообекова К., КТМУ.
2. Акматалиев А. Кыргыздын уз-усталары: Антология /Башкы ред. А. Карыпкулов; сүрөтчүлөрү Д. Чочунбаева, Г. В. Половникова. — Б.: КЭнин Башкы редакциясы, 1997, — 240 б.

¹Таң шоокуму: Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1968. -102 б.

¹ Баласагын Ж. Куттуу билим. - Б.: Бийиктик плюс, 2017. -644-б.

3. Акматалиев А. Жакшы каада – салт алтын сымал дат баспайт // Эркин Тоо, 2004, 13-январь, 7-б.
4. Акматалиев А. Жасалга өнөр чеберлери. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
5. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф., 1988. 142-б.
6. Баласагын Ж. Куттуу билим. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. 644-б.
7. Ибраев Э. Таң шоокуму: Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1968. 102-б.
8. Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог. – Б., 2006, 3-б.
9. Саалаев Ө. Кыргыз элинин салттык материалдык маданияты. Улуттук баалуулуктарды таануу сабагы. – Бишкек., Бийиктик плюс, 2018.

Жалил кызы А.,
К.Карасаев ат. Бишкек
Гуманитардык Университети,
магистрант

Өмүрүн рухий мураска арнаган инсан

Макалада Ы.Абдрахманов кыргыз фольклорун жыйноочу жана изилдөөчү катары жыйнаган мурастары илимий талдоого алынат.

This article is about Ybrai Abdrakhmanov's as a collector of Kyrgyz folklore and as a researcher.

Ы.Абдрахманова рассматривают как собирателя и исследователя кыргызского фольклора.

Түйүндүү сөздөр: фольклор-фольклор- folklore, жыйноочу-собиратель, сборщик- collector этнография-этнография-ethnography, мурас-наследство, наследие-heritage, legacy, эпизод-эпизод-episode, эпос-эпос-epos, үрп-адат – традиция – tradition, изилдөөчү-исследователь-worker, рухий-духовный-spiritual.

Көрүнүктүү манасчы жана этнограф, кыргыз фольклорун жыйноочу Ыбырайым Абдырахманов бүткүл өмүрүн кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларын, асыресе «Манас» эпосун жыйноого, иликтөөгө, аны аткарууга арнаган. Өз элинин байыртан келе жаткан адабий казына-мүлкүнө кызыгуу, кыргыздын өткөн тарыхына, «Манас» башында турган элдик оозеки чыгармачылыкка терең сүңгүп кирип өздөштүрүү, үйрөнүп-иликтөө ынтызарлыгы анын бүтүндөй өмүр жолун, чыгармачылык ишмердигин аныктап турат. Ыбырайым Абдырахмановдун жарым кылымга жакын талыкпаган эмгеги кыргыз фольклористикасынын өнүгүшү үчүн, айрыкча «Манас» эпосунун варианттарын жазып алуу багытында кыйла маанилүү, жемиштүү натыйжаларды берди.

Ал «Манас» эпосунун үч бөлүгүн тең толук айткан манасчы, кыргыз жомокторун, уламыш, тарыхый сөздөрүн мыкты билген, аларды ырга айландырган акын- жомокчу. Ошондуктан кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жөнүндө сөз кылганда Ы. Абдырахмановду эскербей өтүү мүмкүн эмес.

Ыбырайым Абдырахманов (ылакап аты - Ак Молдо) 1888-жылы азыркы Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районундагы Чырак айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган¹. Бала кезинде чоң ата, чоң энесинин тарбиясында өсөт. «7 жашымда айылдагы бала окуткан молдолордон окуй баштап, кат-сабатсыздыгымды толук

¹ Айрым эмгектерде Ы. Абдырахманов «Талды-Булак деген жерде туулган» (Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе, 1973. 21-бет); «Ыбырайым Абдырахман уулу 1891-жылы Караколдо туулган» //Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу, инв. № 145/356. (Мындан ары фондунун инвентарь номери, бети тексттин өзүндө гана көрсөтүлөт).

жойгондон кийин Пржевальскидеги 7 жылдык татар мектебине кирип окуп бүтүрүп, 1905-жылы Жети-Өгүздө жаңыча ачылган биринчи баскыч мектепте мугалим болдум. Ал мектепте 11 жылы мугалим болуп, 1916-жылы Ат-Башыга кеттим. Ат-Башыга барганда да мугалимдикти уланттым» - дейт өзүнүн 1960-жылы жазып калтырган кыскача өмүр баянында (инв. 489/2061,1).

Болочок жыйноочу мектепте окуп жүргөн мезгилинде А. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Толстой, И. Крылов өңдүү орус акын-жазуучуларынын кай бир чыгармалары менен таанышып, алардын айрымдарын жатка айта алган татар жана казак тилдеринде чыккан газета-журналдарды үзбөй окуган (инв. 489/2081,1). Элдин өткөн тарыхына, ал жөнүндөгү китептер менен улама сөздөргө кызыккан. Профессор Хусейин Карасаевдин эскергенине караганда тарыхый кол жазма китептерди жакшы билген, татар тилинде чыккан китептерди көп окуган билимдүү адам болгон¹. Ы. Абдырахманов 1920-жылы Алма-Атада, 1926-1927-жана 1928-жылдары Фрунзе шаарында ачылган эки-үч айлык жаңы мугалимдер курсунан окуп билимин өркүндөткөн. 1939-жылы Фрунзедеги педагогикалык институттун эки жылдык мугалимдер курсунун кыргыз тили жана адабияты факультетин бүткөн. Ы. Абдырахманов 1935-жылга чейин мугалим болуп эмгектенди. Айрым авторлор аны 1940-жылга чейин мугалим болуп иштеген деп так эмес маалымат берип жүрүшөт. 1922-жылдан 1926-жылдын августуна чейин төрт жыл чамалуу Ы. Абдырахманов чоң жомокчу Сагымбай Орозбаковдун «Манасын» кагаз бетине түшүргөн.

1935-жылы ноябрь айында Ыбырайым Абдырахманов кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын, элдик оозеки чыгармаларын, «Манас» эпосун мыкты билген жыйноочу катары Илим-изилдөө институтуна чакыртылып илимпоздор арасында иштеп калат. 1948-жылы ал СССР Жазуучулар Союзуна мүчө болот. Кыргыз элинин маданий мурастарын жыйнап, жарыялоодо сиңирген эмгеги өкмөт тарабынан жогору бааланып, «Эмгектеги каармандыгы үчүн», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалдары жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамоталары менен бир нече ирет сыйланган. Ыбырайым Абдырахманов 1987-жылы 12-алрелде 80ге караган курагында Ат-Башы районунун «Пограничник» колхозунда дүйнөдөн кайткан.

1922-жылы Түркстан илим комиссиясынын тапшыруусу боюнча «Манас» эпосун жазып алуу иши колго алынат. Ушул жылдан тартып Ы. Абдырахманов белгилүү манасчы Сагымбай Орозбак уулунун «Манасын» жаза баштайт жана өмүрүнүн акырына чейин бул багытта талыкпай эмгектенет.

Совет бийлигинин тушунда кыргыз фольклорун жыйноого активдүү кишилердин бири Коюм Мифтаков. 1922-жылы 10-майда К. Мифтаков фольклордук чыгармаларды - жыйноо максатында Тянь-Шань өрөөнүнө жөнөйт. Алар Тоң ашуусун ашып, Балгарт, Кара-Каман жайлоолорун басып Нарын бетине өтүп, тынымсейит элине келет (инв. 523 / 3069, 1). К. Мифтаковдун азыркы эл аралоодогу негизги максаты ошол убада боюнча С. Орозбаковду таап, андан эпостун тексттин жазуу эле.

“Биз экөөбүз Нарынга баргандан кийин Ибрай Тойчуновдун жардамы астында дагы дагы ки адамды кошуп алдык. Булардын бири Ат-Башыда мугалим болуп жүргөн – Ыбрайым Абдрахманов, экинчиси Чаки Каптагаев эле” - деп жазат Мифтаков (инв. 96/298,34). Ыбрай Абдрахманов жыйноочулук ишке мына ушундай кырдаалда аралашкан. Ырас, ал революцияга чейин деле өткөн тарыхына, оозеки чыгармачыгына кызыгып, анын айрымдарын жазып, чогултуп жүргөн.

Ыбырайым адегенде «Манас» эпосун жыйноонун маанисине жеткире түшүнө бербегендиктен, аны жазып алууга анча көңүлдөнбөйт. Сагымбай Орозбак уулунун

¹Данияров С. С. Осуществление ленинской программы культурной революции в Киргизии. – Фрунзе, 1972. 23-бет.

Карасаев Х. Сагымбайдын «Манасын» жазган Ыбырай Абдыракман уулу (Ак Молдо) жөнүндө кыскача эскерме. 1982-жыл, 12-январь. Х. Карасаевдин өздүк архивинен.

«Манасын» жазуу үчүн атайылап чакырганда келбей да коёт. Жыйырма жылга жакын бала окутуп, ал ишке жан-дили менен берилген тажрыйбалуу мугалимге сүйгөн кесибин таштап коюу кыйында турган. Нарын уездинин жергиликтүү кызматкерлери кийлигишип, «Манас» эпосун жазып алуунун коомдук-саясий маанисин түшүндүргөндөн кийин гана Ыбырайым Абдырахманов макул болуптур.

К. Мифтаков менен С. Сооронбаев Сагымбайды үйүнөн таба албай, Көк-Торпок жайлоосуна издеп келип «Манас» айтып отурган жеринен жолугушуп, эпосту дароо эле жаза баштабай, бир жумача «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» өңдүү белгилүү эпизоддордон айттырып угушат. Жайлоого Ы. Абдырахманов да келип калат. Ал келери менен фольклордук чыгармаларды жыйноо боюнча аздыр-көптүр тажрыйбасы бар К. Мифтаков кандай жазуу керектигин түшүндүрүп, Нарындын Үч-Чат деген жеринде (азыркы «Эмгекчил» колхозу) Сагымбайдан «Манас» эпосу жазыла баштаган. «Эл адатынча Манастын арбагына бир койду арнап сойгондон кийин жыйналган көп элдин алдында, тегерегеме Ибрайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтуртуп, бутка жастык, анын үстүнө батнос коюп жаза баштадым. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жастык, батносту Ыбрайга берип өзүм Ыбрайдын бир нече бет жазганын карап отурдум. Анын кол каты мага абдан жакты» - деп жазат К. Мифтаков. (инв. 96/298,36). «Ыбырайымдын бир артыкчылыгы — ал арабча абдан тез жазган адам экен. Кол жазмасы да абдан сулуу. «Манасты» Сагымбай эч качан жазып алууга айтып көнүкпөгөндүктөн, биз анын айтып бергенин жазып жетише албай койдук. Жалгыз Ыбырайым Молдо гана анын айтканына жетишип жазууга үлгүрүп жатты. Ыбырайымдын бул жөндөмдүүлүгү бизди таң калтырды» - деп эскерет жыйноочу Сапарбай Сооронбаев.¹ «Манас» эпосун жазууга Ыбырайым Абдырахманов калып Каюм Мифтаков, Сапар Сооронбаев жака Чаки Каптагаев элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүн жыйноого киришкен.

Сагымбай Орозбак уулу чоң акын да болгон. Ал чакырган жерге барып «Манас» менен кошо ар кандай ырларды ырдап, кошок айткан, аш-тойлордо жар чакырып, чыккан атты, жыккан балбанды мактаган. Сагымбай эл арасында таанымал акын болгону менен үй-бүлөсүнүн турмушу өтө начар болгон. «Элден малды көп алдым, бирок жуккан жок» деп Сагымбай манасчы өзү айтып калчу экен (инв. 523/3069,6). Мына ушундай шартта аңдан «Манас» эпосун казып алууга туура келди. Ал мезгилде жомокчу менен жыйноочунун эмгегине атайын акы бөлүнүп, жарытылуу акча деле төлөнбөсө керек. Ошондой болсо да, жыйноочулар манасчынын турмуш-абалын көрүп, аз да болсо материалдык жардам көрсөтүүгө аракет кылышкан. К. Мифтаков Сагымбайдын үй-бүлөсүнө барып бир аз кездеме жана 10 кой берип келген (инв. 155/366,36).

«Манас» эпосун жазуу башталып, жомокчу жазууга кеткен төрт-беш жыл ичинде Ыбырайым Абдырахманов менен манасчы Сагымбай Орозбак уулу бир топ кыйынчылыктарды баштарынан өткөргөн. Алар жайлоодо көчүп жүргөн эл менен бирге көчүп, бир айылдан экинчи айылга өтүп, ал гана эмес бүтүндөй бир өрөөндөгү элди кыдырып, жер которуп жазууга туура келген. 1922-жылдын май - ноябрь айларында, алар Ат-Башы, Тогуз-Торо, Кочкор, Эки Нарын элин аралап чыккан (инв. 96/298,38). Жомокчу менен жыйноочу «Манасты» жазууга шарт издеп эл кыдырып жүрүүгө аргасыз болушкан.

Адегенде анча көңүлсүнбөгөн Ыбырайым эпоско бүтүндөй аралашып, ага жан дили менен берилип, акы албай, эч жерде иштебей, жанын үрөп «Манасты» жаза баштаган.

Бул вариантты алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири казак совет окумуштуусу Мухтар Ауэзовдун жазганына караганда Сагымбай бүткүл поэманы бир жылга жакын убакытта жаздырып бүтүүгө тийиш болгон (инв. 179,28-29). Чынында эле иштин

¹ Мамыров М. Жомокчу, жыйноочу, фольклорист // Ала-Тоо, 1967, № 11, 152-бет.

башталышы жакшы болуп, арбын жазылып турган. Бирок бул узакка созулбады. Көпчүлүк элдин алдында айтып, алардын коштоо-сүрөөсүнө көнгөн Сагымбай башкача шартта кыйла эле кыйналган. Ошентсе да иштин маанисин, келечегин туура түшүнүп, мурда көнүкпөгөн ыкма болсо да, бир айтканын кайталап айтып берип, өзү билген чыгарманын жазылып калышына көңүлдөнүп киришкен. Чынында «Манасты» жазууга ылайыктап айтып берүү кыйын. Анткени эпос табигый шартта айтылбаган соң манасчыны тажатып, чыгармачылык шык, эргүү, ойдогудай деңгээлде болбойт. Бул болсо, өз кезегинде бүтүндөй чыгармага, асыресе анын көркөмдүк касиетине таасир этери бышык.

Зор ынтаа менен киришкен Ыбырайым Абдырахманов бир жайдын ичинде эле Сагымбайдан 29 миң саптан турган биринчи жана экинчи томду жазып алууга үлгүргөн. Бул эки томду жана кийин жазылган үчүнчү томду Сагымбай зор чыгармачылык эргүү менен эч кыйналбастан, көңүлдөнүп айтып берген. Ырайымдын М. О. Ауэзовго берген маалыматына караганда ушул мезгилде жазылган «Манастын балалык чагы», «Каныкейге үйлөнүшү», «Алтайдагы окуялар», «Алмамбет менен Кошойдун жомоктору» сыяктуу эпизоддор жакшы жазылган.

Бирок «Манасты» жазуу бир калыпта жүргөн эмес. «Манасты» жазууга ыңгайлуу шарт түзүлбөй, иштөө кыйындайт. 1924-жылдын кычыраган кышында алар бир терезелүү, кичинекей тар там үйдө «Манасты» жазышканын, Сейтаалы аттуу он беш жашар бала от жагып берип алар менен бирге жатканын Ы. Абдырахманов эскерет (инв. 275/494,45). Ушул мезгилде алардын турмуш-тиричилиги өтө начарлап кетет. Сагымбай үй-бүлөсүн, бала-бакырасын көп ойлонуп, тынчы кете баштайт, үй-бүлөсүн багуу үчүн каражат издеп, тез-тез Кочкорго барып турууга туура келет. Алар адеп иштин башталышында алып турган болор-болбос жардам (пособие) да берилбей калат. Бара-бара манасчыдагы чыгармачылык эргүү бошоңдоп, кызуу киришкен иштин илеби кайтат. Айтып берүүдөн, арбыбаган иштен тажап, чарчаган манасчы эми өтө эле жайбаракаттыкка өтөт. «Манасты» жазуу жумушу үзгүлтүккө учурай баштайт. Иштин мындай абалына тынчсызданган Ы. Абдырахманов бир нече ирет кат жазып борборго кайрылат. Бирок андан эч натыйжа чыкпайт¹.

1924-жылы ноябрь айында Сагымбай Орозбак уулу менен Ыбырайым Абдырахмановду Ташкентке чакыртышат. Ыбырайым Анжиян менен Сагымбай Фрунзе аркылуу бармак болуп макулдашат. Бирок Сагымбай Фрунзеге келип, андан ары кандайдыр себептер менен бара албай калат. Кандай максатта чакыртылып, эмне сөз болгондугу жөнүндө маалымат жок. Кийинки жылы февраль айында Сагымбайды кайрадан Ташкентке чакыртып калат. Сагымбай менен бирге Ыбырайым Абдырахманов да жөнөйт (инв. 275/494,34). Алар буга чейин жазылган «Манастын» алты томун ала келип, Ташкентте он күнү туруп калышат. Ошол кезде Илим комиссиясында иштеп жүргөн Хусейин Карасаев сакалын ак аралап калган Сагымбай манасчыны айбанаттар ажайыпканасына ээрчитип баргандыгын, ар бир жаныбардын жүрөсүндө жазылган жазууну окуп берип түшүндүргөндүгүн, манасчы өзү да окугандай түр көрсөткөндүгүн эскерет. Профессор Х. Карасаевдин пикирине караганда «Манас» эпосундагы «Алокенин багы» ошондон кийин пайда болсо керек. Ташкентке атайын чакырып барган адамдар Сагымбай менен Ыбырайымды салкын кабыл алышып, иштиктүү жардам көрсөтө алган эмес. Жылуу сөз күтүп, чоң үмүт менен барган манасчы менен жыйноочу шаабайы сууп кайтат (инв. 275/494,47—49; инв. 646а/1095а, 91; инв. 182,45—46; инв. 489/2061,9).

Ташкенден келгенден кийин алар улам бириникинде жашап «Манасты» жазууну улантышат. «Кочкорго Сагымбайдын үйүнө келип «Чоң казатты» жаздык. Сагымбай баштакыдай көөндөнбөй коюп, мен көп жалынып бергенде айтып берип жаздым» (инв.

¹ Джакишев У., Мозольков Е. История записи «Манаса» и его сказители //Советская Киргизия, 1939, 8 февраля.

275/494,48 49), -деп жазган Ы. Абдырахманов. Ташкенден келгенден кийин жазылган «Көкөтайдын ашы», «Чоң казат», «Кичи казат» өңдүү эпизоддор «баштагыдай боло албай» (инв. 646/109а, 91) мурда жазылган окуяларга салыштырганда айтылып жүргөн деңгээлине кетпей калган. Ыбырайым бул жөнүндө: «Чоң казаттын урушун», «Манастын өлүмүн» эң тар кылып жаздырды. Мен канчалык жабышып айтсам да, «мен билгеним ушул» деп болбоду» (инв. 275/494,49) дейт. Үчүнчү томдун аяк жагынан баштап, кийинки томдордун башталышы менен акырында бул ишти уюштуруучуларга карата кайрылып кат формасындагы ырларды да жаздырган.

Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин «Манасты» жыйноо ишин Кыргыз эл агартуу комиссариаты өз колуна алып, Сагымбай менен Абдырахмановдун иштөө шарты кыйла жакшырган. Бирок неси болсо да жазуу иши жакшылап уюштурулбагандыктан «Манасты» жазуу төрт жылга созулган.

Бул төрт жылдын акыркы жылы өтө оор болду. Анткени жетинчи томду жаза баштаган мезгилден тартып, Сагымбай катуу ооруга чалдыгып, өтө унутчаак болуп кетет (инв. 275/464,47). Кээде беш-алты бет араң айтып берип, бат эле эс алууну сурап, ошо замат уктап кеткен учуру болгон. Айтканын заматта унутуп, өзүнүн сөзүн эсинен чыгарып, кечээ же бүгүн эртең менен айтканын кайра айтып, азыр эле жазылганды окуп берүүнү улам-улам сурап турган¹. Сагымбайдын ден соолугунун начарлап кетиши мурда иштеп көрбөгөн ишке абдан чарчагандыгы менен байланыштуу болушу да мүмкүн. Чынында эле эпосту жазып алууга ылайыктап, бир нече жыл бою көңүлсүз, кургак айтып берүү Сагымбайды тажатып, зериктирип жиберет.

Ушинтип, ыңгайсыз, оор шарттарга карабастан өзгөчө кайрат, аракет аркасында Ыбрай Абдрахманов манасчыдан жомоктун “Манас” бөлүгүн толук жазып үлгүрүп, эпостун эң сонун вариантын алып калды.

Ы.Абдрахманов мугалим болуп жүргөн кезинде элдик оозеки чыгармалардан өзүнө бирин-экин жазып ала коюп жүргөн. Сагымбайдан анын “Манастын” жазуу иши аяктаган соң институтка барып иштеп баштагандан кийин жыйноо ишин абдан шымаланып киришет. Ал тарабынан жыйналган материалдар эң эле ар түрдүү жана өтө бай. Өзү аларды төмөндөгүдөй тизмелеген:

- Кыргыздын үрп-адаттары;
- Кыргыздын феодалдык доордогу маданияты;
- Кыргыздын колониялык доордогу маданияты;
- XIX кылымдагы өткөрүлгөн чоң аштар;
- Бугу менен сарбагыштын кагылышы;

(Ормон хандын өлтүрүлүшү)

- Ормондун чоң атасы Маматкул бугунун тогуз байынын тогуз кызын тартууга алгандыгы;

- XIX кылымдын ичиндеги кыргыздан чыккан мыкаачы манаптар.
- Анегдоддор (аны 100);
- Чодордун сөздөрү(100);
- Молдо Кылычтын “Зар заман”;
- Балбай;
- Жаңыл Мырза;
- Макал-ылкаптар (саны 3000);
- Месел сөздөр жана башка көптөгөн чыгармаларды, жыйнактарды калтырган.

Ал жыйнаган макал-лакаптар менен табышмактар, жөө жомоктор менен уламыштар, элдик ырлар менен поэмалар, айтыштар элибиздин өткөндөн калган баа жеткис көркөм мурасы катары сакталып, изилденип жатат. Алардын айрымдары бир-нече ирет жарык көрүп, калың элдин эстетикалык, руханий талабын канаттандырууда”.

¹ Ауэзов М. Ар жылдар ойлору. – Алматы, 1959. 495-б.

Эске тутуу жөндөмдүүлүгү жогору болгон куйма кулактыгы, көптү билген сөз устаттарынын, тарыхый кызыктуу баянынына кызыгышы, аларды эске тутуп калып кайра айтып берүүгө болгон далалаты аны чоң санжырачы-тарыхчы калып калыптандырды.

Кыргыз элинин үрп-адатына, каада-салтына, ырым-жырымына, улуттук оюндарына-этномаданият багытына кызыгышы, бай материал чогултулушу, иликтеши этнография багытындагы туңгуч эмгек катары кабылданат.

“Манас” эпосунун айрым маселелери боюнча өз ой пикирин айтып, жеке көз карашын билдирүүгө аракеттенишин, манастын кайсы кылымдарда болгону тууралуу” деген макаласынын жарыяланышын кыргыз фольклористикасында “Манас” эпосун алгачкы изилдөөлөрдөн деп эсептөөгө жана анын илимпоз катары калыптануусу катары кароого болот.

Таза, маданиятуулугу, тыкан, бүйрөлүгү, жай албас дилгирлиги иштин так, жеткилең аткарылышына өбөлгө түзгөн жана чөйрөсүнө чоң маданий тарбия берип, үлгү боло алган.

Колдонулган адабияттар:

1. Ауэзов. М. Ар жылдар ойлору. – Алматы, 1959. 495-бет.
2. Данияров С. С. Осуществление ленинской программы культурной революции в Киргизии. – Фрунзе, 1972. 23-бет.
3. Джакишев. У., Мозольков Е. История записи «Манаса» и его сказители // Советская Киргизия, 1939, 8 февраля.
4. Ибраимов К. Ыбырайым Абдрахманов. – Фрунзе, Илим, 1987, 1-75-бет.
5. Карасаев Х. Сагымбайдын «Манасын» жазган Ыбырай Абдыракман уулу (Ак Молдо) жөнүндө кыскача эскерме. 1982-жыл, 12-январь. - Х. Карасаевдин өздүк архивинен.
6. Өскөналиев Н. Ыбрай Абдрахмановдун чыгармачылык өмүр таржымалы. – Б.: Максат, 2018, 1-98-бет.